

**Карпатський національний університет
імені Василя Стефаника**

Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра політичних наук

Іван МОНОЛАТІЙ
Михайло МОСОРА

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Навчально-методичний посібник для здобувачів освіти
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної
програми «Політологія», спеціальність С2 Політологія, галузь знань С
«Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини»

Івано-Франківськ
2025

УДК 329(075.8)

Навчально-методичний посібник «Політичні партії і партійні системи» передбачає засвоєння теоретичного матеріалу та формування практичних навичок здобувачами освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Політологія», спеціальність С2 Політологія, галузь знань С «Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини». Представлені теми формуватимуть у здобувачів освіти комплекс теоретичних знань про поняття і генезу політичних партій, функції політичних партій, їхню інституціоналізацію, головні сім'ї політичних партій, нові напрямки у партійній політиці, типологію партійних систем, місце і роль політичних партій в умовах урядової, парламентської та опозиційної діяльності, функціонування партійних систем у сучасних країнах.

Теми 1, 4, 5, 6, 8, 10 підготував доктор політичних наук, професор **Монолатій І. С.**, теми 2, 3, 7, 9 – доктор філософії, асистент **Мосора М. А.**

Рецензенти:

Адамович С. В. – д-р іст. н., проф., завідувач кафедри теорії та історії держави і права Карпатського національного університету ім. В. Стефаника;

Вархов Г. В. – канд. політ. н., викладач Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу;

Климончук В. Й. – д-р політ. н., проф., професор кафедри політичних наук Карпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Рекомендувала до друку вчена рада
Факультету історії, політології і міжнародних відносин
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Монолатій І., Мосора М. *Політичні партії і партійні системи*: Навчально-методичний посібник для здобувачів освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Політологія», спеціальність С2 Політологія, галузь знань С «Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини». Івано-Франківськ: Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2025. 150 с.

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПАРТІЯ». МЕТОДОЛОГІЯ, МЕТОДИКА ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ МОДЕЛІ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

1. Етимологія поняття «партія» та споріднених з ним термінів.

Етимологія вивчає походження, точне значення слова, взаємодію з іншими словами. Етимологічний аналіз поняття «партія» та споріднених з ним дефініцій необхідний для формування уявлення про те, які раціональні сенси та ірраціональні образи виникають у головах людей, які чують і вимовляють ці поняття; а також для того, щоби «домовитися про поняття» і завжди розуміти одне і теж, тотожні поняття – наприклад у партології.

Термін «партія» походить від латинських слів *pars*, що означає рід і *partio* – ділю/розділяю. З часів Давнього Риму існує приказка *Partes Caesaris sequi* – *Приєднатися до партії Цезаря*, тобто опинитися на боці переможців. В сучасній італійській мові термін «part» означає: «частина», «частка», «відрізок лінії», «сторона», «партія», а також «гра», «роль», «участь у якійсь діяльності» і, одночасно, «бути в стороні». Поняття «політична партія» позначається терміном *partito*. У цьому сенсі, як окрема група, частина суспільства, сторона конфлікту, гри, боротьби, будь-яка громадська діяльність, латинізм *part* увійшов практично в усі європейські мови, а у XX ст. став інтернаціональним.

Близьке до поняття *partito* (політична партія) в сучасній італійській мові *partita* означає «партія» в сенсі «гра», у тому числі таку масову пристрасть як наприклад гра у футбол (*partita di calcio*). Тому і поняття «політична партія» набирає відтінку не просто приналежності до певної сторони, угруповання у політиці, а пристрасної належності, яка вимагає не тільки діяльності, а й проявлення політичних емоцій, почуттів. Цікаво, що з коренем «part» («частина») утворюються такі протилежні поняття, як «partecipazione» («участь»), і «partire» - «від'їзд» або «paricolarita» - «особливість».

В англійській мові поняття «part» - це «частина», «орган», «випуск», «сторона» (у суперечці/боротьбі); «частка», «обов'язок», «справа», «місцевість», «край», а також «участь», «поділ», «розбіжність», «вияв настійливості». Під терміном *party* англійці розуміють політичну партію, просто групу людей, кампанію, загін, команду, сторону судового процесу і прийом у гостей, вечірку.

З французької мови поняття «parti» перекладається як «політична партія», «рішення», «вибір», «партія у шлюбі», а «partial» означає «пристрасний», «упереджений».

З німецької мови «die Partei» - «партія», «сторона»; «die Partie» - партія гри чи товару, а також екскурсія, пікнік. Прикметник «parteiisch» означає «упереджений».

Академічний тлумачний словник української мови подає декілька значень слова «партія»: 1) політична організація, що є найвищою формою організації

якого-небудь класу і являє собою найактивнішу частину цього класу, яка захищає його інтереси і керує боротьбою з ворожими класами; 2) група осіб, об'єднаних спільністю яких-небудь політичних і економічних інтересів, за які вони борються, що може виникнути як опозиція всередині більшого угруповання, в середовищі представників одного класу; 3) група осіб, об'єднаних спільною метою (звичайно для певної роботи, зв'язаної з переїздами); 4) певна, звичайно значна кількість яких-небудь предметів, товарів, зібраних для відправлення, продажу і т. ін.

Можна додати, що Закон України «Про політичні партії в Україні» визначає партію, як «...зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» (Розділ І, стаття 2).

Отже, з точки зору етимології термін «партія» розуміємо як частину суспільства, його орган, групу людей, команду, згуртовану за якоюсь ознакою (відстоювання інтересів, вираження єдиної думки, підтримки, досягнення спільних цілей).

Важливо підкреслити етимологічну двоякість поняття «партія». Воно має значення – не тільки «об'єднуватися», «згуртовуватися», «приймати участь», «проявляти насти́йливість» «відігравати певну роль», «мати зобов'язання», «надавати підтримку, захист членам групи», «бути прихильним і упередженим»; але й: «відокремлюватися», «поділятися», «прощатися» з іншими групами. Таким чином, вимовляючи чи почувши це слово, будь-який європеець свідомо і несвідомо уявляє собі об'єднання в організовану групу з подібними собі, прояв солідарності і загальної активізації, і, одночасно, – відокремлення, розподіл, поділ з усіма іншими групами. Таку двоякість, яка народжується у людській голові, завжди треба мати на увазі, промовляючи слово «партія».

На відміну від слова «партія», яке означало якщо не зовсім легальне, то, у будь-якому випадку, не заборонене і не переслідуване владою угруповання, терміном «факція» (*factio*) у середньовічній Європі, суспільствах Нового часу Європи і Північної Америки позначали нелегітимні політичні, таємні заклотницькі групи, крамольні спільноти, чи просто крамоли.

Хоча слова «факція» і «фракція» походять від різних коренів (факція від *facere* – діяти; фракція – від *fractio*, ламати, поділяти на частини), їх часто використовують як синоніми, особливо, коли протиставляють легітимним партіям.

Сьогодні під **фракцією** розуміють як представницьку групу у парламенті, так і угруповання всередині партії, яка має власну платформу, що відрізняється від загальнопартійної чи платформи інших фракцій. На думку Р. Дарендорфа, сенс, який вкладаємо у термін «фракція» є синонімічним поняттю «кліка» і означає «таємна заклотницька група людей, яка діє нелегальними методами».

У Давній Греції, де, як відомо, не існувало постійних і легітимних політичних партій, були більш-менш постійні гуртки друзів чи однодумців, спілки, союзи чоловіків, які добре знали один одного ще з дитинства і довіряли одне одному, систематично збиралися на *cicimii* – спільні обіди, які організовували в складчину. На них велися і дружні бесіди, в тому числі й на політичні теми. А після спільного проведення часу друзі могли вийти на вулицю і «закріпити» свою згуртованість виконанням пісень, прогулянкою за місто, що, часом, було свідченням певної політичної позиції. Такі гуртки друзів називалися **гетеріями** (від *hetaireia* – *дружба, співдружність*). Саме у гетеріях зазвичай і народжувалися політичні заклоти, вони ставали центрами опозиційних організацій. У XVIII – XIX ст. гетеріями називали таємні товариства, які боролися за незалежність Греції від турецького панування.

В ранньореспубліканському Римі (VI – III ст. до н.е.) поняттям «**клієнтела**» позначали форму соціальної залежності, близьку до рабства, пізніше – свиту багатого римлянина, патрона (з лат. *patron* – покровитель, піклувальник), який займав певне положення у суспільстві і піклувався про своїх клієнтів (з лат. *client* – прихильник), відпущених на свободу колишніх рабів чи простих вільних громадян, котрі потребували заступництва та гарантій їх взаємин з позичальниками. Таке піклування клієнти мусили оплачувати безумовною відданістю, підтримкою, виконанням різних дрібних доручень патрона. Саме тому клієнти були побудовані на *патрон-клієнтських взаєминах* піклування в обмін на відданість і підтримку.

В сучасній партології під **патронажем** розуміють розподіл державних посад кандидатом-переможцем серед своїх однопартійців на тих же умовах підтримки і допомоги у період виборчої кампанії. В американських партіях з часу президента Е. Джексона (1820-ті рр.) такий розподіл отримав назву ***spoils system*** – системи розподілу трофеїв. Патрон-клієнтські взаємини у сучасних партіях можуть бути і в внутріпартійних фракціях, побудованих не на прихильності до певної системи ідей, а за принципом особистої відданості – у випадку, коли в партії співіснують два або декілька лідерів, які володіють приблизно однаковими впливами і змагаються за владу.

В середньовічній Європі озброєні угруповання, фактично організовані загони, які наймалися для охорони і оборони, а також агресії, захоплення чужих земель або політичних убивств, отримали назву «**котерії**». Етимологія цього поняття походить від французького терміна *coterie* – гурток, згуртована група. Щоправда, у сучасній французькій мові він означає злочинне угруповання, клан, мафію. А у партології під котеріями розуміють змовницькі угруповання або політичні партії, які замість відкритої парламентської боротьби, що веде до стабілізації політичного процесу і суспільства у цілому, свою мету вбачають у приході до влади шляхом дестабілізації суспільства, змов і переворотів.

Поняття «**кліка**», яке широко поширене сьогодні в політиці і партології, в перекладі з французької (*clique*) означає – «шайка», «банда». В теорії партій під

ним розуміємо безпосереднє оточення лідера, безумовно йому віддане. А тому заснована кліка не на ідейній єдності, а на особистій відданості. І якщо лідер змінює політичну орієнтацію, увесь її склад, не задумуючись, слідує за ним.

На відміну від понять «факція», «кліка», «клієнтела», «котерія», які позначають змовницькі, опозиційні, не зовсім легальні групи з такими ж цілями, поняття **«камарилья»** (з ісп. *camara* – кімната, палата) з'явилося дещо пізніше, у ХІХ ст. і визначало спочатку конкретне придворне угруповання короля Іспанії Фердинанда VII, а потім – усе оточення трону правителя, а тепер воно означає вже легальне угруповання, яке підтримує діючу владу.

Термін **«клан»** (від кельт. *clann*) у шотландців та ірландців характеризує родову общину, в ширшому сенсі – увесь рід чи групу родичів, які мають спільну справу. У політиці під кланом розуміють угруповання, яке скріплене родовими зв'язками і спільними зусиллями намагається досягнути будь-яких політичних цілей. Таке угруповання може утворитися як всередині партії або державного органу, так і поза ними. Клани часто формуються при вищій посадовій особі держави (президент, прем'єр-міністр), яка призначає на звільнені посади «своїх» людей за принципом родинних зв'язків. Такі клани нерідко змішуються і входять «клікою» чи «камарильєю» в єдине угруповання.

Поняття **«клан»** (з фр. *liguer* – об'єднувати) означає союз, асоціацію, засновані з політичною метою, котрі діють іншими засобами, аніж політичні партії. Якщо останні зазвичай виступають на електоральному та парламентському полях, то ліги не висувають кандидатів у виборчих кампаніях і не змагають до об'єднання депутатів у фракції. Це, за визначенням М. Дюверже, усього тільки «машини для пропаганди та агітації». За своєю природою вони носять різко антипарламентський характер, зневажають «демократичні ігри», на відміну від комуністичних та фашистських партій – також антипарламентських – партій, які використовують парламент у боротьбі за владу. Як правило, ліги еволюціонують в екстремістські партії (наприклад, італійських фашистів).

Франкомовному поняттю «ліга» певною мірою відповідає німецький термін **«бунд»** (нім. *der Bund* – зв'язка, сніп; у переносному значенні – союз, ліга, федерація). Бунд був складовою частиною деяких політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст., однак означав не федерацію, скажімо, робітників чи ремісників єврейської національності імперії, а складову автономну частину Всеросійської робітничої партії.

Зауважмо, що в період європейських революцій (нідерландської, англійської, французької), аж до середини ХІХ ст. партіями називали не політичні угруповання у парламентах (їх називали фракціями), а *літературно-публіцистичні напрямки*, які гуртувалися довкола певного друкованого органу, або *політичні клуби*. Партійна належність в той час визначалася згідно із заявами того чи іншого діяча, а партійна діяльність проявлялася шляхом публікації полемічних статей і промов на актуальні теми. Лідерами таких «партій» ставало не обране керівництво, а духовні вожді, «володарі дум» - видатні публіцисти та

оратори. Ця традиція, певною мірою, збереглася і в сучасній партології, коли партіями називають не політичні організації, котрі діють на підставі програми, статуту і законів певної країни, а слабо структуровані *групи* чи *елітні кола*, *клуби*, *напрямки політичної думки* чи *публіцистичні течії*.

2. Методологія та методика вивчення партій.

Політичні партії є складним соціально-політичним феноменом. Його складність і суперечливість полягають у складності і суперечності положення партій у суспільстві; їхній діяльності одночасно в різних його сферах з широким залученням різноманітних соціальних, етнічних, конфесійних груп населення, а тому характеризується множиною параметрів і пояснюється багатьма причинами.

По-перше, партії функціонують одночасно у соціальній та політичній сферах суспільства; більш того, вони слугують розвитку і удосконаленню взаємодії цих сфер.

По-друге, партії реалізують свої можливості в матеріальній та духовній площинах. Зокрема у програмах і платформах вони озвучують про щоденні потреби своїх членів, виборців про заробітню платню, умови праці, соціальне забезпечення тощо, висловлюються стосовно проблем загальнонаціональних інтересів.

По-третє, партії, як і політика загалом, володіють властивістю інклюзивності – здатністю проникати не тільки у всі сфери, але й доходити до кожної соціальної групи суспільства, особистості, виявляти її потреби, артикулювати їх у своїх програмах, рекрутуючи тим самим нових прихильників.

Нарешті, по-четверте, партії представляють собою не застигле (хоч і складне) явище, а динамічний процес, в якому усі складні співвідношення, перехрещення і нашарування факторів постійно змінюються і трансформуються.

Отже, *складність партійного феномена в сучасному суспільстві* полягає у його: 1) складному і недвозначному положенні між державою і громадянським суспільством; 2) одночасній діяльності в матеріальній і духовній сферах; 3) намаганні до проникнення в усі сфери життя: від державних структур до останньої «людини з вулиці»; 4) динаміці, у тому, що партії – не тільки явище, але й процес.

Зі складності і суперечності цього феномена впливають *методологічні складнощі у дослідженні політичних партій*. В узагальненому вигляді їх можна сформулювати таким чином: 1) недвозначність прояву усього пов'язаного з політикою; багатогранність політичних явищ, зокрема таких мінливих, динамічних, таких які швидко змінюються і одночасно доволі стійких, навіть консервативних, як політичні партії; 2) вияв політики однієї і тієї ж партії в різних іпостасях (в опозиції і уряді, на виборах і в парламенті, за перемоги і програшу на чергових виборах і т.д.); 3) відмінності між раціональною і об'єктивною поведінкою людей у царині економіки, інших сферах;

ірраціональним і пристрасним в політиці загалом і в партіях зокрема. Наприклад, коли у політиці можливий «перехід» дискусії у бійку? Тільки під час зіткнення прихильників різних партій на вулиці і в парламенті; 4) розбіжності між результатами наукових досліджень про партії і представниками буденної свідомості народних мас; 5) відмінності між політичною оцінкою і науковим аналізом позицій політичних партій (суб'єктивна думка і об'єктивна оцінка). Особливо відрізняються самооцінка і науковий аналіз позицій радикальних партій; 6) розбіжності між стратегічною установкою (програмою) і оперативними тактичними рішеннями лідерів або керівних органів партій (зокрема між тим, що записано у партійних документах і тим, що говорять партійні лідери і активісти); 7) відмінності між інтересами партійних мас і верхівкою партії; 8) розбіжності між «генеральною» лінією партії і політикою її окремих фракцій; 9) відмінності між політичними оцінками лідера, керівної верхівки, активістів, співчуваючих, виборців, противників партії.

Така кількість недвозначностей і розбіжностей, які виявляються одночасно, в різних співвідношеннях і пропорціях, робить партії складним феноменом для дослідження – явищем і процесом одночасно.

Теорія партій виробила кілька різних груп методів і способів щодо їхнього дослідження, які можна назвати **методологічними підходами**.

З точки зору **історичного підходу**, політичні партії утворюються на певному етапі розвитку суспільства, коли для їхньої діяльності виникають більш чи менш сприятливі умови. За умов зміни умов партійної діяльності змінюється і внутрішня структура партій, і форми партійної боротьби. Для прихильників цього підходу найважливішою є періодизація історії партій, виокремлення певних історичних періодів, межами яких є суттєві зміни в партіях та ідеологіях, організації, місці і ролі у суспільстві.

Прихильники історичного підходу вбачають у партіях явище історичне, перехідне. Вони вважають, що зі зміною соціальної структури суспільства, розвитком засобів комунікації, зростанням інформованості населення політичні партії, як такі організації, що борються за владу, зникнуть. Зокрема Е. Тофлер вважає, що фрагментація класів на «значну кількість ще менших груп» згодом призведе до заміни політичної системи, в якій центральну роль відіграють політичні партії, системою децентралізованих спільнот. У них індивідуальні, групові інтереси і пристрасні будуть реалізовуватися не у діяльності партій, а засобами масової інформації, економікою, сферою послуг.

Інституціональний підхід. Класичний інституціоналізм розуміє політичні партії, передусім, як організації, які подібно до державних установ діють згідно із законом і юридичними приписами. Політологи-інституціоналісти виходили з положення про практично повне співпадіння конституційних, правових положень, які стосувалися прав і привілеїв носіїв державних посад, їх реальних політичних дій. Саме вони намагалися зібрати необхідну інформацію, точно і скрупульозно описати політичні процеси, які, на їхній погляд, були функцією

політичних інститутів. Підсумком у такому випадку було політичне рішення. Тому замість побудови теорій і винайдення закономірностей партійної боротьби, на думку прихильників інституціоналізму, необхідно досліджувати прерогативи, роль партій у прийнятті державних рішень і завдання буде виконане.

Цей підхід відіграв свою, досить значну роль, у зародженні теорії партій. Тепер послідовники і опоненти інституціоналізму – неоінституціоналісти докорінним чином змінили своє бачення партії. Сьогодні для них партія – це установа, а система визначених, історично складених у цьому середовищі взаємин. Згідно з поглядами прихильників неоінституціоналізованого підходу, інституціоналізовані, тобто закріплені у поведінці людей і визнані суспільством, взаємовідносини в організаціях, які називають себе партіями, і є реальними політичними партіями.

Соціологічний підхід означає дослідження об'єктивної реальності: суспільства, групи інтересів, політичної системи або партії з точки зору інтересів соціальних груп, які її утворюють, соціальної структури суспільства та досліджуваного предмету, соціальних статусів і ролей, які відіграють індивіди, котрі утворюють цю групу чи організацію. Цей підхід органічно пов'язує суспільство і його політичну систему, людину і політичну організацію, через яку реалізуються соціальні потреби. Для партологів він означає бачення безпосереднього зв'язку партій з суспільством, яке їх «породжує», його соціальним полем, взаємодією на ньому різних соціальних груп. Вони і складають соціальну базу різних політичних партій, програми котрих та інші документи виражають ідеали, інтереси цих же соціальних груп.

Соціологічний підхід передбачає вивчення передусім взаємин людей: активістів, партійних функціонерів, лідерів і пересічних партійців чи виборців. Він приносить у методологію вивчення партій соціологічні методи: опитування, тести, інтерв'ю і т.д. Їх використання найактуальніше і ефективне у період виборчих кампаній, а також для вивчення популярності партій, рейтингів їх лідерів, депутатів або кандидатів. Серед відомих партологів відзначаємо прихильників соціологічного підходу – М. Вебера, М. Дюверже, П. Бурдьє, Ж. Блондель, К. фон Бойме.

Психологічний підхід в теорії партій допомагає досліджувати ці організації, виходячи з суб'єктивного їх бачення індивідом, який знаходиться у певних соціально-політичних умовах чи психологічному середовищі. В дослідженні соціальної реальності такий підхід з середини XIX ст. прослідковується в концепціях «психології народів» (М. Лацарус, В. Вундт), «психології мас» (С. Сігеле, Г. Лебон), «психологічного інстинктивізму» (У. Мак-Дугал). Вже у той час були спроби досліджувати партійний феномен виключно психологічними методами. Зокрема німецький теоретик Е. Ваксмут виходив з припущення, що підґрунтя партійної боротьби знаходиться у «неприборканості», мінливості людських пристрастей. Їхня боротьба, на його думку, і є тим механізмом, який визначає партійне протистояння.

Інший німецький вчений, Ф. Паульсен, характеризував партії як виразників психологічних характеристик певних соціальних груп, у тому числі їхньої колективної волі. «Воля влади є душею будь-якої партії» – стверджував він. У ХХ ст. новий імпульс дослідження суспільства, політичної сфери взагалі і політичних партій зокрема з позицій «психологізму» дали роботи Г. Ласауела, Г. Айзенка, А. Понсонбі, С. Лонга та ін.

З точки зору **біологічного чи організмстичного підходу**, партія є живим організмом, який постійно росте, з притаманними йому закономірностями розвитку. Як і біологи, теоретики партій вбачають партійну генезу в двох іпостасях. З одного боку, це – *філопартогенез* – тобто зародження і розвиток усіх партій, як виду, соціально-політичного інституту, як мінімум, будь-якого ідеологічного, організаційного типу партії (ліберального, консервативного, соціалістичного чи елітарного, масового); з другого – *онтопартогенез* – життєвий шлях від виникнення до зникнення кожної конкретної партії, який, зазвичай, відзначається *народженням* – установчим з'їздом чи конференцією. *Становленням*, через участь у виборах і завоювання більшої кількості голосів виборців, парламентських місць, міністерських портфелів; здобуттям все більшої політичної ваги, впливу, політичної влади і авторитету. *Старінням* – періодом застарілих висунутих партійних ідей, ідеології, програми в цілому (дається взнаки й той факт, що чимало програмних цілей, які колись були новаторськими і приваблювали мільйони виборців, або вже досягнуті цією партією, або реалізовані її суперниками). Нарешті – закономірною *смертю*.

З точки зору цього підходу, природну смерть можна відтермінувати, але її неможливо позбутися взагалі. А окрім смерті від природного старіння, на партію чигають небезпеки передчасної смерті від змін соціально-політичного та економічного «клімату», міжнародних чи внутрішньополітичних умов «існування». Партії можуть так само передчасно загинути внаслідок внутрішньовидової конкурентної боротьби за виживання, дії «особин» інших видів – державних структур, громадських організацій і т.д.

Антропологічний підхід, як правило, розуміє дослідження інститутів влади та управління примітивних суспільств, які знаходяться на стадії родової чи племінної організації. Це додержавні соціальні системи з іншими механізмами панування і підкорення (традиції, релігійні норми, системи родинних зв'язків тощо). Деякі теоретики трактують цей підхід як людський вимір політики сучасних розвинутих суспільств, причому не тільки з точки зору впливу на неї *соціальних* факторів (рівня життя, форм власності, типу культури і т.д.), але й *антропологічних* (інстинктів, стійких рис інтелекту, психіки, національного характеру), рис людини як біосоціальної істоти. З вузької точки зору партології – антропологічний підхід може використовуватися у випадку вивчення, трайбалістських партій (на основі родо-племінних зв'язків), а також псевдопартій, які створюються авторитарними чи диктаторськими режимами. Окрім цього, цей підхід показав свою ефективність у дослідженні партійного

лідерства чи партійних типів особистості – типових представників тієї чи іншої партії.

Економічний підхід виходить з уявлення, що в партійно-політичній сфері люди ведуть себе так само раціонально і осмислено, як і в економічній, і віддають свої голоси тій чи іншій партії в першу чергу згідно із міркуваннями власної вигоди. При оцінці перспективи кандидата від однієї з таких партій керуються станом економіки країни (підйом, спад, стагнація і т.д.) і можливостями збільшення бюджету. Звідси виходить, що і партії, і особливо, партійна діяльність має економічну основу.

Звісно, не усі теоретики схильні так жорстко і однозначно ставити політичну сферу у залежність від економічної. Однак прихильники економічного підходу стверджують: якщо соціальна політика сучасних держав і партій ґрунтується на досягненнях економіки, то електорат і віддає голоси кандидатам тієї чи іншої партії, виходячи з оцінки її стану. Економічний підхід використовується при розробці теорії раціонального вибору, згідно з якою виборці віддають їх будь-якій партії, ґрунтуючись на прагматичних уявленнях про реальну можливість їхньої перемоги на виборах. При цьому вони не тільки ведуть себе як «гомо економікус», але й оцінюють партії за їх соціально-економічними програмами і реальністю впровадження, з врахуванням стану справ в соціально-економічній сфері.

Окрім підходів, які спираються на готові розробки і принципи таких наук, як-от юриспруденції, соціології, психології, біології, антропології, економіки – для вивчення партій використовують і сучасні міждисциплінарні підходи: системний, синергетичний, компаративістський.

Другий рівень аналізу – **методи дослідження політичних партій**. Як і в інших дисциплінах у партіології використовуються: 1) *загальнонаукові методи*: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, протиставлення, порівняння, яке може бути просторовим і часовим; метод загального і особливого; класифікація, типологізація, формально-логічний, логіко-діалектичний метод та інші; 2) *загальнотеоретичні методи*: історико-порівняльний, компаративний, методи структурного, функціонального, структурно-функціонального аналізу; системний, метод екстраполяції, моделювання і т.д.; 3) *методи і підходи соціальних наук*. Символічний інтеракціонізм, який ґрунтується на теорії Дж. Міда і Ч. Кулі, виходить з припущення, що будь-яке суспільство, у тому числі й політична партія, є сукупністю взаємодій індивідів, які за допомогою певних символів (слів, жестів, знаків і т.д.), вступаючи в інтеракції, «створять» світ, утворюючи певний організаційний, ідеологічний тип партії. Феноменологічний метод, який ґрунтується на філософії Е. Гусерля, соціальної феноменології А. Шюца, презентує суспільство (і партію) як сукупність феноменів, частина яких належить суб'єктивному світу індивіда, інша – разом з відповідними частинами решти феноменів, інтегруючись, складає об'єктивний світ партійної боротьби. Таким чином, партійна система є одночасно об'єктивною реальністю,

сукупністю інтегрованих суб'єктивних картин і т.д.; 4) *методи політології*, тобто дослідження політичних партій за допомогою таких політологічних теорій, як корпоративізм, елітизм, плюралізм, теорій політичних, виборчих систем, демократії, політичної участі, демократичного транзиту і т.д.; 5) *власне методи дослідження партій (партології)*: вивчення політичних ідеологій і класифікація партій за ідеологічною ознакою; метод аналізу партійних програм (світогляд політичної партії, бачення світової і національної політики, стратегія партії, тактичні установки); метод аналізу партійних статутів (партійна організація та її принципи: членство, побудова партії, методи внутріпартійної роботи), аналіз інших партійних документів (платформ, заяв, лозунгів, буклетів, брошюр, стенограм з'їздів); методи дослідження дій партійних лідерів (соціологічні, психологічні). Звичайно, методи партології не є самостійними і повністю автономними щодо перелічених, але сама партологія не є самостійною наукою.

Для збору даних партологи діють, як і усі політологи, використовуючи методи опитування, інтерв'ю, аналізу документальних джерел, у тому числі контент-аналізу, спостереження (моніторингу), шкалування і т.д.

Для *опрацювання зібраних даних* використовуються методи кодування, побудови таблиць, діаграм, гістограм, методи вивчення взаємозв'язків між змінними, математичне моделювання, побудова, аналіз змінних тощо.

Таким чином, в теорії партій, як і в інших розділах політичної науки, присутні, з однієї сторони, методи дослідження, але, з другої – за умов конкретного використання постійно відчувається їх недостатність. Таку суперечність партологи вирішують за допомогою комплексного підходу з використанням усіх можливих прийомів, методів і, разом з тим, скрупульозним підбором кожного методу дослідження, порівнянням досягнутого результату з висхідною гіпотезою, іншими аналогічними результатами.

3. Дослідницькі моделі партій.

Про «свідомий намір» привнести у теорію партій прийом моделювання писав ще М. Дюверже у 1951 р. Щоправда, під моделями чи схемами він розумів «більш чи менш несуперечливі системи, єдина перевага яких полягає у тому, що вони можуть ініціювати і скеровувати майбутнє монографічне дослідження, яке здатне підтвердити (чи, що, ймовірніше) відкинути ці моделі... Виходячи з суми спостережень, які слугують їм базою, ці схеми, зрозуміло, різною мірою вірогідності повсякчас вимагають уточнення».

Створення моделей є важливим в будь-якій теорії, оскільки дає можливість не тільки «побачити» предмет дослідження зі усіх сторін, але й «заглянути», так би мовити, «усередину», а також в його минуле і майбутнє. При цьому слід пам'ятати, що модель – це завжди спрощення і узагальнення дійсності, а етап наукового моделювання мусить завершуватися етапом перевірки дії моделі у реальних умовах. Не менш важливим є створення моделей і для теорії партій. Їх

моделі можуть бути різних типів, ґрунтуватися на різних критеріях. Кожна з них має свої сильні і слабкі сторони, адекватно відображаючи одні сторони діяльності партій і не показуючи або неадекватно показуючи інші. Тому-то слід проаналізувати усю різноманітність моделей партій.

Історична модель базується на більш-менш точному визначенні місця і ролі партії в історичному процесі, співставленні його з місцями і ролями інших партій, визначенні впливу на досліджувану партію історичної обстановки в цілому і конкретних історичних подій. В шерензі історичних фактів досліджувана партія, точніше – її модель, у випадку, коли вона знайшла своє місце в історії і співвідносячись з певними подіями, сама стає історичним фактом. При цьому модель, ядром якої є факти з «життя», мусить бути строго описаною історично: час створення, дати і рішення з'їздів, результати виборів, зміна лідерів і т. д. – до самої «смерті» партії. Таку модель можна назвати: *«Партія як історичний факт, складова частина історичного процесу»*. Усі події партійного життя у ній «прив'язуються» до історичного процесу.

Зазвичай цією моделлю користуються історики партій. В першу чергу вони визначають часові рамки, в другу – географічні, усіх знайдених в архівах документів щодо досліджуваної партії, співставляють їх з відомими подіями і таким чином вписують її «життя» в історію країни і світовий історичний процес. На цьому принципі побудовані усі «біографії» - історичні описи, історії конкретних партій, політичні портрети; усі статті про конкретні партії в енциклопедіях, написані істориками партій і т.д. Але це не означає, що історичною моделлю партії не можуть користуватися політологи.

Від історичної моделі відштовхувався Н. Макіавеллі – досліджуючи флорентійські партії, а Дж. Брайс – американські. Останній, користувався цією моделлю, коли докладно описував час виникнення, активної діяльності і відходу з політичної арени федералістської партії, партій вігів, грінбекерів, прогібіціоністів, мугуенпсів. Історичне бачення в дослідженні партій проглядається у відомій тріаді партійної історії М. Вебера: 1) партії як аристократичні угруповання; 2) партії як локальні політичні клуби; 3) партії як сучасні корпорації.

Перевагою моделі *«Партія як історичний факт, складова частина історичного процесу»* є часова та історична визначеність, темпоральна динаміка партії, яка добре проглядається, вписана до того ж у історичний процес. Для політологів вона ще цікавіша тим, що у багатьох випадках включає і політичний процес.

Недоліками цієї моделі, з точки зору теорії партій, є захоплення з'ясуванням локально-часових рамок подій партійного життя не на користь дослідженню інших важливих характеристик, «прив'язка» до історичного процесу, а не політологічним закономірностям. Окрім того, розгляд кожної партії окремо, а так власне найкраще її «прив'язувати» до загального ходу

історії, веде до втрати системного погляду на партії в цілому і загальному зниженню об'єктивності дослідження.

Структурна модель з'явилася у час, коли зміни внутрішнього устрою, збільшення структури стали найважливішими показниками у діяльності партій. Особливу роль ця модель відіграла в дослідженнях кінця XIX – початку XX ст., від процесу «зростання» парламентських партій на ґрунті громадянського суспільства, створення місцевих, регіональних партійних органів і партійних організацій. Не менш важливе значення ця модель отримала в першій половині XX ст., коли партійна генеза захопила робітничий рух і почалося поступове завоювання депутатських місць представниками соціалістичних і робітничих партій. Створення власних парламентських фракцій цими партіями також призвело до значної трансформації їх структури.

На структурну модель опирався в своїх дослідженнях вже згадуваний Дж. Брайс, коли аналізував механізм партійних організацій; М. Острогорський – описуючи діяльність кокуса в американських і англійських партіях; Р. Міхельс – коли вивчав олігархізацію європейських соціал-демократичних партій. Сьогодні структурна модель політичної партії являє собою *«партію-організацію, яка складається з парламентської фракції, керівних органів, регіональних і місцевих комітетів»* і використовується не менш активно як при вивченні внутрішньої структури партій, так і для дослідження місця, становища партії у суспільстві, що включає у себе визначення структури громадянського суспільства, керівні органи самої партії і структури держави, у які їй вдалося проникнути.

Перевагами структурної моделі є добре бачення ролі організації у діяльності і результативності партії, безпосереднє уявлення про внутрішні механізми, важелі цієї діяльності, про точне місце, а відповідно, і функції партії у суспільстві.

Недоліками цієї моделі є відірваність від історичного і політичного процесу; «вирваність» самої моделі з контексту соціально-економічних подій, з-під впливу політичної культури, інших соціокультурних факторів.

Функціональна модель політичної партії, запропонована Т. Гоббсом, який, пригадаємо, дивився на державу як на організм, а партіям відводив ролі його м'язів, м'якушів. Враховуючи, що цей організм – Левіафан – призначений для управління і захисту громадянського суспільства, роль партій, відведена їм у цій моделі, достатньо значна і велика. Продовжуючи її логіку, можна зробити висновок про те, що, по-перше, кожна партія відіграє у державі і суспільстві свою роль, яка зумовлюється її місцезнаходженням, величиною, силою, витривалістю; по-друге, усі партії розрізняються, оскільки саме вони активізують різні органи державного і суспільного організму. Але усі партії функціональні і тільки разом можуть забезпечувати життєдіяльність і виживання держави-Левіафана.

Після Гобсової органістської функціональної моделі були створені *механічна* і *кібернетична* моделі партій.

Згідно з *механічною функціональною моделлю*, партія уявляє собою механізм, який передає рух від громадянського суспільства державним структурам, аналогічно до того, як у механічному годиннику енергія скрученої пружини передається системою гвинтиків і шестерні, забезпечуючи хід. Ймовірно, головні функції партій, згідно з цією моделлю, приведення у дію в робочому стані усього суспільно-державного механізму. Власне й це мав на увазі Т. Джефферсон, який вигукнув «політичні партії суттєво необхідні демократії».

Механічною функціональною моделлю, в якій рух передається від центру до периферії, від партії, яка самовільно зайняла центральне місце у політичній системі, до мас, користувався Й. Сталін, створюючи свою конструкцію тоталітарної партії і однопартійної політичної системи. За його словами, система диктатури пролетаріату, яка керуватиме державними і громадськими організаціями, які є «приводом» «керівною і спрямовуючою силою» партії до мас. Як бачимо, в сталінському механізмі політичної системи відсутні правова держава і громадянське суспільство; центральне ж місце займають не три традиційні гілки державної влади, а єдина партія, в якій заборонена фракційна діяльність. А ради, разом з іншими організаціями, виконують роль периферійних механізмів «від партії до мас».

У *кібернетичній моделі*, яка виникла уже в 60-х роках ХХ ст., партія також постає передусім з функціональної сторони. Головною характеристикою є її місце одночасно і в громадянському суспільстві, і на вході у державні структури. Використовуючи ці положення, партії на свій «вхід» можуть отримувати сигнали з певних структур громадянського суспільства, трансформувати їх (перетворити вимоги виборців в політичні програми) і передавати на «вхід» державних, владних структур, які приймають рішення. А вони уже у формі законів, постанов та наказів, повертаються у громадянське суспільство, оцінюються ним знову, у вигляді зворотнього зв'язку, поступають на «вхід» політичних партій і державних структур.

Отже, партія своїм місцем у суспільстві створює другу після держави можливість зворотнього зв'язку. Власне кажучи, кожен громадянин чи соціальна група зі своїми потребами можуть звертатися або у партію, або безпосередньо в державні структури. Ці зворотні зв'язки у цьому випадку є конкуруючими: скільки сигналів пройде через одну з них, стільки ж – не отримає друга. Однак зворотні зв'язки і першої і другої служать стабілізації системи «громадянське суспільство – партії – держава» в цілому. В цьому, згідно з кібернетичною моделлю, і є головна функція партій у суспільстві.

Сильні сторони цієї моделі полягають у дослідженні ролі, місця, становища, функцій партій у суспільстві. Слабкі місця функціональної моделі – неточності в уявленнях про державу, суспільство і власне партію.

У партіології популярністю користується і модель *«партії-дерева»*. Не дивлячись на те, що в ній партія представлена живим організмом, вона не

подібна органістську функціональну конструкцію, в якій неможлива партійна боротьба і кожна партія служить не власним цілям, а загальному благу усього суспільного організму. І дійсно, партія, як і дерево, об'єднує два середовища: Суспільство (грунт), з якого вона живиться життєвими силами і Держава (небо, яке наділяє сонячною енергією, яка необхідна для фотосинтезу і росту). Сама «партія-дерево» являє собою доволі автономну організацію, в якій корисні речовини, які добуваються з-під землі і опромінюються сонцем, перетворюються у партійні структури і партійну продукцію: програми, лозунги, заклики і т. д. Саме вони використовуються для зростання партії, «просування» її ідей і програм на «небо» - тобто у владу. При цьому «партія-дерево», як і у живій природі, конкурує у боротьбі за корисні речовини і за «місце під сонцем» з іншими партіями.

Сильними сторонами цієї моделі є її динаміка, а також органічна живучість не тільки самої партії, але й політичної системи, усього суспільства. В ній простежується залежність партій і партійної боротьби від усіх соціально-економічних і політичних процесів, які відбуваються у суспільстві. Особливо ефективна така модель стосовно молодих, або тих, що нещодавно виникли, динамічних партій, які переживають час бурхливого зростання, зміни взаємин з іншими партіями, державними і громадськими структурами. До слабких місць моделі «партії-дерева» слід віднести відсутність уявлень про суб'єктивну діяльність людей щодо побудови, налагодження взаємин партії з державою і суспільством. Відповідно до цієї моделі вона «росте сама по собі», виключно під дією зовнішніх факторів.

Для показу великої різниці партій, які функціонують в одному суспільстві, їх різний політичний вплив, владу і авторитет, партологія пропонує модель *«партії-актора»*. Він керується логікою, що у театрі кожен актор унікальний і самобутній, є таким, що відбувся, користується заслуженим успіхом у глядачів; або ж набирає популярність від вистави до вистави (аналогічно, від виборів до виборів); або й такі, які ще не відбулися, похилого віку, або зовсім молоді, які рвуться до популярності (влади). При цьому трупа акторів конкретного театру (партійна система країни) грає різні вистави (президентські, парламентські, регіональні вибори), де їхні ролі можуть суттєво відрізнятись. До того ж у кожній виставі на сцені є актори, які грають головні ролі (провідні партії країни), середні або ж епізодичні ролі (невеликі партії). Скільки є більш-менш популярних акторів, стільки ж є більш чи менш впливових партій. А є й актори, котрі взагалі не приймають участі в цій виставі (партії, які не зареєстровані виборчою комісією і не допущені до участі у виборах). Одночасно глядачі поділяються на учасників (виборців, які голосують) і не учасників вистави (виборців, які ігнорують вибори).

Сильною стороною цієї моделі є уявлення про різну політичну «вагу» партій, кількість їхніх «прихильників», вплив і популярність у суспільстві. Ця модель добре показує розбіжність ролей, складність взаємовідносин партій між

собою і владою (т.зв. «театральною адміністрацією»). Слабкість моделі «партія-актор» полягає, передусім, у викривлених уявленнях про об'єктивність партійної боротьби. Адже висувачи на перше місце роль режисера у кожній виставі, ця модель нав'язує «образ» певного керівника-ляльководи, який наперед знає закінчення «вистави». А загальне уявлення про вибори, як про виставу, зазвичай викликає думку про готовий сценарій будь-якого волевиявлення громадян, що суперечить принципам вільних і демократичних виборів.

Отже, про різноманіття дослідницьких моделей слід зауважити й те, що й про дослідницькі підходи. Кожен з них має сильні і слабкі сторони, а, отже, більш чи менш ефективні можливості використання.

Запитання до теми:

1. Як етимологічне походження терміна «*партія*» у різних європейських мовах відображає подвійність його значення: як «об'єднання» і як «поділ» у політичному та соціальному сенсі?
2. Яким чином споріднені поняття «факція», «фракція», «гетерія», «клієнтела», «котерія», «кліка», «камарилья», «клан», «ліга», «бунд» відображають еволюцію різних форм політичної організації від неформальних гуртків до інституціоналізованих партій?
3. У чому полягає складність методологічного підходу до вивчення політичних партій як багатовимірного соціально-політичного феномена, що функціонує одночасно у різних сферах суспільства?
4. Як поєднання раціонального й ірраціонального в політичній поведінці членів партій впливає на дослідницькі моделі їх аналізу?
5. Які ключові методологічні труднощі виникають при дослідженні політичних партій і як вони пов'язані з подвійною природою партій як стабільних інституцій і водночас динамічних процесів у політичному житті?

Рекомендова література:

- Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник. Київ, 2006.
- Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій. *Студії політичного центру «Гене́за»*. Київ, 1995. № 2.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 87–98.
- Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Львів, 1997.
- Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій. *Політичні партії в демократичному суспільстві* / Видавці Й. Тезінг та В. Гофмайстер. Київ, 1997. С. 7–22.
- Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи. *Студії політологічного центру «Гене́за»*. Київ, 1995. № 5.

Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 28–32.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 29, 58, 79, 110, 153, 231, 263, 266, 267, 273, 310, 330, 382, 388, 413.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 45–63, 116–122.

Тема 2

ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПАРТІЙ. ПАРТІЇ ЯК АРИСТОКРАТИЧНІ УГРУПОВАННЯ ТА ПОЛІТИЧНІ КЛУБИ

1. Історія та теорія політичних партій.

Теорія політичних партій (партологія) *є міждисциплінарною цариною наукового знання, яка вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування та організаційного устрою політичних партій.*

Феномен політичних угруповань, які змагалися між собою у боротьбі за владу, був предметом уваги ще античних мислителів. Зосібна, Платон у своїх працях згадує про партію аристократів т. зв. Тридцяти, Аристотель – про партії рибалок і портових моряків, ремісників-городян і рівнинних землеробів, а Цицерон – про «народну партію», яка піклувалася безпорадними. Пізніше тема партій отримує подальший розвиток у студіях Ніколло Макіавеллі, Томаса Гобса, Джона Локка, Томаса Джеферсона, Шарля Монтеск'є, Жан-Жака Руссо. Однією з перших праць, яка безпосередньо була присвячена політичним партіям, був трактат «Роздуми про партії» лорда Генрі Сен-Джона Болінброка. Тема ролі партій у суспільному житті і публічній політиці тією чи іншою мірою розкривалася у роботах Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, Йогана Готлиба Фіхте, Бенжамена Констана, Джона Мілля, Девіда Юма та інших західноєвропейських мислителів. З середини XIX ст. з'являються перші прикладні дослідження політичних партій: у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського гостро ставляться питання ідеологічного позиціонування політичних об'єднань та організації партійного будівництва.

Теоретико-методологічні основи вивчення політичних партій закладені у працях Дж. Брайса, М. Вебера, Р. Міхельса, М. Острогорського. Дослідження цих вчених заклали підґрунтя наукового розуміння політичних партій, містили понятійний апарат. Так 1898 р. вийшла книжка Мойсея Острогорського «Демократія і політичні партії» (французькою мовою), у якій на прикладі США і Англії розкривалися механізми організації і функціонування політичних партій, причини їх виникнення та еволюції до більш складних політико-організаційних форм. У праці «Соціологія політичної партії в умовах сучасної демократії» (1911) Роберт Міхельс сформулював «залізний закон олігархічних тенденцій» в буржуазній демократії, згідно з яким діяльність демократії строго обмежується у

зв'язку з необхідністю існування організації, яка спирається на «активну меншість» (еліту), оскільки «пряме панування має технічно не можливе».

XX століття збагатило наукові знання низкою фундаментальних наукових робіт, присвячених дослідженню феномена політичних партій. Так 1951 р. була опублікована відома праця Моріса Дюверже «Політичні партії», в якій всебічно розглядалися питання походження політичних партій, давалася оцінка їх місця і ролі в сучасному демократичному суспільстві, сформульовано низку важливих закономірностей дії виборчої системи і парламентаризму на розвиток політичних партій, визначені критерії класифікації партій і партійних систем. Значно збагатили розробку сучасних наукових уявлень про політичні партії К. фон Бейме, К. Джанда, Дж. Лаполамбара, К. Лоусон, С. Нойман, А. Панебьянко, Дж. Сарторі. Політико-правові аспекти діяльності політичних партій та їх участі у виборчому процесі розвинуті у публікаціях Р. Катца, Дж. Ламберта, Е. Лейкмана, Р. Таагепери, М. Шугарта.

Предметом теорії політичних партій є вивчення проблем закономірностей і механізмів формування, функціонування та розвитку політичних партій і партійних систем, їх місця і ролі в суспільно-політичному житті, форм взаємин з іншими політичними і соціальними інститутами.

Теорія політичних партій має складний об'єкт аналізу, де перший рівень складає вивчення процесів розвитку окремих політичних партій, другий – вивчення структури і діяльності групи партій, які володіють подібними структурно-функціональними, ідеологічними або статусними (парламентськими, позапарламентськими) характеристиками. Третім рівнем аналізу може слугувати вивчення структури, якісних характеристик та особливостей розвитку партійної системи країни (групи країн). При цьому комплексний характер теорії політичних партій дозволяє враховувати міждисциплінарний підхід і спеціальні галузеві методи дослідження. Саме тому одні і ті ж об'єкти аналізу теорії політичних партій можуть досліджуватися різними суспільними науками під особливим, специфічним кутом зору, в різних аспектах, на різних рівнях наукового аналізу.

Зокрема історична наука розглядає партії в ретроспективно-генетичному аспекті їх виникнення, функціонування та поетапної еволюції до сучасних форм партійної організації. Вивчення історичних обставин, котрі зумовили необхідність створення політичних партій, а також змін у їх організації і політичній діяльності дозволяє виявити генетичні причини сучасних процесів, які відбуваються всередині партії і на міжпартійному рівні.

В юридичній науці вивчаються питання правового статусу політичних партій, форми і механізми правового регулювання їх діяльності, участі у виборах і референдумах, в роботі органів державної влади; аналізуються положення законодавства про політичні партії, його дії на процес створення і розвитку партійної системи, розробляються рекомендації щодо його удосконалення, ліквідації протиріч та правових колізій.

Вивчення політичних партій також є одним з найважливіших напрямків політичної науки. Політологія вивчає і з'ясовує модельні закономірності виникнення і розвитку політичних партій, механізм взаємодії політичних партій з органами державної влади, динаміку партійно-політичних перегруповань, основи внутрішнього устрою політичних партій і практику їх парламентської діяльності.

Партія і партійна система як соціальний феномен є одним з об'єктів політичної соціології, яка досліджує взаємини між суспільством і державою, між соціальним устроєм і політичними інститутами. Відомості про відношення до партій, які отримують завдяки таким дослідженням, зв'язуються з іншими відомостями – наприклад, про рівень довіри до закону, про корумпованість і т.д., що дозволяє скласти досить повну картину процесів, що відбуваються у суспільстві. Прикладом таких довготривалих досліджень можуть слугувати деякі дослідження провідних організацій: Інституту соціології НАН України, Київського міжнародного інституту соціології, Центру Разумкова, фонду «Демократичні ініціативи» та інших, які упродовж багатьох років займаються дослідженням динаміки партійної системи і розвитку демократичних інститутів в Україні.

Теорія політичних партій оперує різноманітними методами дослідження. Складність і багатоплановість об'єкта дослідження вимагає звернення як до загальнонаукових методів пізнання (діалектичного; порівняння, аналізу і синтезу; моделювання та інших), так і до розробок у царині теорії соціальних систем. Комплексний міждисциплінарний характер теорії політичних партій робить виправданим використання наукових і спеціальних методів: структурно-функціонального, соціологічного, конкретно-історичного, порівняльно-правового і формально-правового. Їх використання дозволяє всебічно розглядати політичні партії в різних аспектах їхньої діяльності.

Теоретичний підхід до вивчення політичних партій у багатьох аспектах подібний до «партійного»: в обидвох випадках аналізуються довготривалі, середньострокові і кон'юнктурні фактори розвитку політичних партій і партійних систем. Саме тому, з одного боку, партійна політика є предметом наукових досліджень, результати яких, у свою чергу, стають джерелом корисної інформації про взаємозв'язки суспільства і політичних організацій і зазвичай інтерпретуються в інтересах політичних партій, використовуються з метою коригування їх стратегії і тактики (особливо коли мова йде про взаємини партії з електоратом). З другого боку, теорія політичних партій, безумовно, зберігає і незалежність, виконуючи завдання, які не зумовлені політичними потребами партії і виборчих кампаній. Зокрема, дослідження відношення населення до самої партійної системи, різних партій, їх програм і результатів, отриманих на місцях, дозволяє об'єктивно оцінити роль партійної системи у певному суспільстві і розробити рекомендації щодо її оптимізації у відповідності з новими соціальними запитами і потребами.

Таким чином, сучасна теорія політичних партій визначає, що *політичною партією є добровільне самоврядне об'єднання громадян, яке створюється за їхньою власною ініціативою для спільної реалізації цілей і завдань, відстоювання власних уявлень щодо розвитку суспільства*. Разом з цим партія – це один з базових інститутів політичної системи суспільства, який сприяє відтворенню і ротації політичної еліти. Політичні партії, не будучи безпосередніми носіями державної влади, функціонально включені в систему владних взаємин і є ланкою між державою і громадянами, забезпечують цілісність і стійкість політичної системи. Існування політичних партій рівною мірою неможливе як без суспільства з його багатоманітними інтересами, агрегацію (процес об'єднання елементів в єдину систему) і представництво яких здійснюють партії, так і без держави, що уособлює публічну владу у суспільстві.

2. Партії як аристократичні угруповання.

Понад 150 років тому жодна країна світу, за винятком Сполучених Штатів, не мала партійної системи у сучасному розумінні. Сьогодні партії існують практично в усіх державах. Розвиток партій в усьому світі пов'язаний з поширенням демократії, зі збільшенням частини населення, яка володіє виборчим правом, і розширенням прав парламентів. Чому ж політичні партії отримали таке широке поширення? Як і коли це відбулося?

Насьогодні існує чимало пояснень виникнення феномена політичних партій. Одні дослідники пов'язують їх виникнення з природнім бажанням людини змагатися у боротьбі за оволодіння владою, другі – з необхідністю об'єднання ресурсів з метою колективного відстоювання і політичного представництва спільних групових інтересів, треті – з соціально-класовою структурою суспільства, яка визначає боротьбу за владу в суспільстві.

Партія як соціальна реальність з'явилася унаслідок руйнування традиційних форм влади, заснованих на сакральності та унікальності влади і володаря. У соціологічному сенсі головна відмінність суспільства з партіями від суспільства без партій (наприклад, від станового суспільства) полягає у тому, що партія забезпечує інституціоналізацію тієї полеміки і тих протиріч, які у традиційному (домодерному) суспільстві представляються катастрофою.

Партійний механізм у своїй основі пропонує не просто можливість зміни влади, але й можливість інституціоналізації постійної (або періодичної) зміни влади і постійної боротьби за владу. Приклад класичних імперій (приміром, Римської) показує, що тут сама зміна влади мислиться і реалізується як катастрофа, щось таке, що може бути здійснене тільки шляхом перевороту.

Історичне становлення політичних партій пов'язане з ростом політичного впливу парламентів і т. зв. третього стану, а також розпадом традиційних феодально-аристократичних систем політичної влади. Скажімо М. Острогорський пов'язував виникнення політичних партій із розширенням можливостей політичної участі громадян у житті суспільства, у т.ч. з

виникненням загального виборчого права, посиленням їх політичної активності. Необхідна передумова створення політичної партії – наявність диференційованої соціальної структури суспільства і політично активних суб'єктів (класів, соціальних прошарків і груп) з усвідомленим груповим інтересом. Формуванню останніх сприяють об'єктивно існуючі протиріччя між різними групами за рівнем доходів, відношенню до релігійної чи етнічної належності.

Найважливіша передумова виникнення політичних партій – можливість публічного колективного відстоювання і політичного представництва інтересів. На думку німецького соціолога Р. Міхельса, організація політичних партій – природний засіб для реалізації комплексу ідеальних цілей, формування колективної волі. Французький політолог М. Дюверже вважає, що виникнення і розвиток політичних партій пов'язане з розширенням демократії і прав представницьких інститутів. Загалом виникнення і наступний розвиток політичних партій обумовлене наявністю цілого комплексу суспільно-політичних інститутів та процесів, кожний з яких, у свою чергу, може розглядатися як окремий фактор. Система факторів інституційних процесів має складний і багаторівневий характер, який дозволяє виокремити як соціально-культурні, так й інституційні фактори.

Найважливіший вплив на характер розвитку багатопартійності мають такі фактори, як форма правління, форма державного устрою, політичний режим та виборча система. Відтак «інституційна інфраструктура» у багатьох випадках визначає стійкість партій і політичних рухів, зумовлює об'єктивні параметри їх розвитку, встановлює межі організаційного росту і можливості політичного маневрування. Значення ж соціально-культурних факторів полягає у тому, що останні у більшості випадків визначають, якою мірою цей політичний інститут адекватний укладові суспільного життя, що склалося, і наскільки його становлення викликане внутрішніми закономірностями соціального розвитку. Окрім соціальної організації суспільства на розвиток політичних партій суттєвий вплив має політична культура – комплекс елементів загальної культури соціуму (політичних ідей, цінностей, установок, стереотипів, традицій, правил поведінки), які безпосередньо впливають на політичний процес, формуючи стиль політичної поведінки. Політико-культурне середовище суспільства багато в чому визначає характер і ступінь участі населення в політичному процесі. Поза цим воно впливає на становлення партій шляхом впливу системи світоглядних позицій на формування партійної ідеології. Особливості політичної культури визначають як ступінь готовності суспільства сприйняти ідею багатопартійності, так і особливості її перетворення в суспільно-політичній практиці.

Коли з'явилися перші партії? Чи можна хронологічно визначити цей момент? Ці запитання досить складні, оскільки завжди можна знайти історичних попередників сучасних партій, якісь там «протопартії», у т. ч. конкуруючі клани, групи фаворитів при дворах європейських монархів, аристократичні та олігархічні угруповання і т. д. Однак вивчення подібних «протопартій» не може

дати чіткої відповіді щодо походження партійності як феномена, який значною мірою визначає структуру сучасного суспільства. Саме тому можна стверджувати, що партії не існують у примітивних (чи первісних) спільнотах, як не існували вони і в класичних деспотіях, які ґрунтувалися на підпорядкуванні примітивних спільнот військовій, бюрократичній і владній машині. Перші протопартійні утворення виникли ще у Стародавній Греції, однак як організаційно оформлені суб'єкти публічної політики партії сформувалися значно пізніше.

Історична схема генези політичних партій, яку розробив німецький соціолог М. Вебер (аристократичні угруповання, політичні клуби, сучасні масові партії), є класичною і підтверджується багатьма прикладами. Однак підкреслимо, що у багатьох країнах формування політичних партій у своєму розвитку не мало ні першої, ані другої стадії. Крім цього, процес становлення партій не обов'язково має прямолінійний характер: поряд з поетапною еволюцією до розвинутіших політико-організаційних форм можуть бути періоди стагнації, занепаду і навіть повної деградації інституту політичних партій.

Латинське слово *PARTIA* походить від *pars*, що означає частину чогось. У Стародавньому Римі цим терміном позначали групи політиків – тимчасові об'єднання для підтримки конкретної особистості. Групуючись довкола якогонебудь політичного діяча (партія Цезаря, партія Сулли і т.д.), його прихильники і послідовники забезпечували координацію дій, що дозволяло досягати поставлених цілей. Зокрема відомими були *nobilitas* (римська еліта, зазвичай утворена з пощлюблених патриціїв і плебеїв) і *factiones* (особи, які пов'язані з проведенням кінних змагань), які підтримували певний аристократичний рід. Ці угруповання не мали визначеної політичної програми, але відрізнялися тим, що шукали підтримки у різних прошарків населення. У Пізньоримській республіці (з 2 пол. II ст. н.е.) значимими були аристократичні фракції *populares* (досл. «на користь людей» – політичне угруповання, яке діяло в інтересах плебеїв і використовувало у боротьбі з оптиматами уряд народного трибуна) та *optimates* (від *optimus* – «найкращий»; консервативне політичне угруповання, представники якого скуповували членів багатих сенаторських родів, які були противниками демократизації, для боротьби з популярами; відповідальні за смерть народних трибунів Тіберія Гракха і його брата Гая Гракха). Приналежність до цих угруповань не мала формальних ознак, а їхня структура загалом була досить нечіткою.

Зародження політичних партій можна вбачати й у боротьбі аристократичних угруповань за владу в рабовласницькому і феодальному суспільствах (наприклад, у війнах Червоної і Білої Троянд – низка громадянських конфліктів у Англії між родинами Ланкастерів та Йорків у період між 1455 та 1487 рр.). Їх діяльність можна трактувати як передісторію формування сучасних політичних партій.

Разом з цим, *політична партія у сучасному розумінні – це продукт ліберальної політичної теорії Нового часу*, яка утверджувала, по-перше, автономію політичного суб'єкта щодо влади монарха; по-друге, здатність людей активно змінювати політичний устрій суспільства у відповідності зі своїми уявленнями про справедливість і добродетель.

У Новий час процес становлення політичних партій у Європі пов'язаний з двома коригуючими факторами. По-перше, це посилення буржуазії, яка намагається обмежити владу старої аристократії. По-друге, це релігійна боротьба між Католицькою церквою і протестантами. Політична боротьба в XVII–XVIII ст. безпосередньо пов'язана з боротьбою релігійною: основні політичні сили групуються в цей період власне у відповідності з релігійною належністю. Реформація, таким чином, – це не тільки релігійний рух, але й певна політична програма, яка безпосередньо відображала інтереси деяких груп населення, передусім т. зв. третього стану (населення Франції XV–XVIII ст., яке оподатковувалося навідміну від перших двох станів – духовенства і дворянства). Протестантизм став потужною політичною силою у таких європейських країнах, як Німеччина, Франція, Нідерланди та Англія. Саме в останній особливий вплив мали пуритани – представники радикального крила протестантизму. Завдяки їхнім зусиллям парламент, який перед цим повністю залежав від короля, поступово стає реальною політичною силою.

Чому буржуазія (і третій стан) може вважатися вихідним соціальним базисом партій і тим суспільним прошарком, який запустив механізм формування партій? Саме тому, що класичні елітаристські (аристократичні і парламентські) протопартії стали набувати сучасні риси лише тоді, коли почали апелювати до зовнішніх (щодо внутрішньостанової політики) процесів, рекретувати своїх прихильників не просто в «народі», а у його уособлених і тих, що уособлюються групах і стратах, тобто у кінцевому випадку, представляти їх інтереси як протилежні панівному політичному курсу або такі, що відрізняються від нього. Тільки як в аристократичній (становій) політиці у результаті зовнішнього тиску або внутрішніх проблем політичного поля з'являються вимоги представляти певну групу, яка не входить в домінуючу систему станів, можна діагностувати початок формування зачатків партійності. Тому-то не буржуазія винаходить логіку «вираження інтересів», але саме вона перетворює її в робочий механізм, який зрештою зруйнував цілу систему традиційної (елітаристської) влади. Відтак тактичне і часом ситуативне звернення політиків-аристократів до буржуазії як до зовнішнього або навіть абстрактного ресурсу не залишилося без наслідків – буржуазія отримала право голосу та фактично оформилась як третій стан завдяки саме такому опосередкованому залученню її в політику.

Англійська революція 1640 р. і наступні події у країні призвели до реставрації монархії. У цей період в англійському парламенті утворюються дві основні сили – *тори* (з ірландської *tóraidhe* – розбійник) і *віґи* (з англ. Whigamore

– прізвисько шотландських селян-дисидентів). Перші виступали за обмеження влади короля, другі – захищали його права. Таким чином, політичний поділ відбувся саме за ідеологічним принципом. Приблизно між 1660 та 1680 рр. ці терміни почали вживатися по відношенню до англійських партій. Партію торі утворило аристократичне об'єднання, яке після реставрації династії Стюартів отримало більшість у парламенті й відзначилося переслідуванням прихильників революції. Вігі були противниками правління короля Якуба II, при якому виступали головною опозиційною силою. Спочатку різниця між партіями полягала у тому, що торі були католиками і прихильниками Якуба II, а вігі – протестантами та його противниками. До цього згодом додалися відмінності в поглядах на майбутній соціальний розвиток – торі добивалися відновлення прав та повернення маєтків, втрачених під час революції. Вігі ж виступали проти монархії, за обмеження влади парламентом. Зрештою вони добилися визнання прав на англійський престол ганноверської династії і зосередили політичну владу в руках прем'єр-міністра – лідера вігів Роберта Валпола, що і поклало початок англійській традиції формування державного уряду. Зміцнення парламенту і послаблення королівської влади було результатом діяльності вігів. До речі, представники вігів були прем'єр-міністрами незмінно з квітня 1742 р. до травня 1762 р. Торі ж, які вперше мали свого прем'єр-міністра Джона Стюарта у період між травнем 1762 р. і квітнем 1763 р., а потім ще раз (до початку XIX ст.) тільки між січнем 1770 р. – березнем 1782 р., були прихильниками влади короля й противниками будь-яких суспільних змін. Початково це була не стільки боротьба організованих партій, скільки боротьба аристократичних родів і підтримуваних ними урядів. Тодішні англійські партії були коаліціями великих аристократичних родів, які спиралися на чисельну клієнтелу. Угрупування ці не мали жодної формальної організації, парламентські фракції були також слабо організованими, об'єднаними лише спільними матеріальними інтересами. Однак вже в 1660 р. маємо відомості про те, що і одна і друга партії проводили збори прихильників своєї тактики на виборах. Ніде поза Англією цей перший етап розвитку політичних партій не був таким виразним, ніде не було і такого впливового парламенту.

Подальший розвиток англійських політичних угруповань упродовж XVIII ст. призвів до того, що вігі і торі перестали розглядати себе як виразники прагнень певних суспільних прошарків; вони були вимушені шукати додаткові ресурси – апелювати, зокрема, до проблем національного устрою королівства, залучати додаткових політичних гравців.

3. Партії як політичні клуби.

Становлення перших політичних протопартій і партій співпадає з часом виникнення ідеї національної держави, тобто держави, у якій носієм влади є нація як сукупність громадян. Саме тому партії розглядаються як *основний політичний інструмент національної держави*. У сукупності ці фактори різко

посилили політичну конкуренцію і сприяли підвищенню значимості ідеологічного фактора у політичному процесі, що й стало стимулом до створення політичних об'єднань клубного типу як організаційно стійких об'єднань з чітко вираженою ідеологічною доктриною. Відтак основою консолідації політичних сил стає спільність політичних поглядів та уявлень. Від цього часу бути політичними союзниками вже означало, передусім, розділяти певну ідеологію. Зауважмо: в Англії різниця між першим та другим етапами не була різкою і тривала від кінця XVIII ст. до 30-х рр. XIX ст. Доба партій знаті припадає тут на 1830–1880 рр., а у США та Франції початком цієї епохи стали буржуазні революції.

На цьому етапі формування політичних партій з'являються якісно нові елементи: 1) Зачатки формальної організаційної структури і спроби поширення у межах усієї національної держави; 2) зростає роль ідеології та значення програми, які стають основою політичної організації, а тому особисті політичні чи фінансові інтереси перестають бути основним об'єднуючим мотивом; 3) вихід на арену політичної діяльності нового політично активного класу – міщанства, унаслідок чого політичний конфлікт виходить за межі однієї суспільної верстви (аристократії), набирає форми боротьби за владу різних соціальних верств.

В цих умовах буржуазні політичні угруповання, що лише народжуються, не потребують великої та розгалуженої організації. Політичним потребам відповідає клубна форма, яка спирається на підтримку парламентської фракції. Важливу роль у формуванні політичних клубів відіграють журналісти. Журналісти та памфлетисти разом з парламентарями – головна політична сила ліберальних політичних клубів.

У Франції виникнення політичних партій пов'язане з революцією 1789 р. Услід за виникненням парламенту (конвенту) відбулося активне формування парламентських об'єднань, які відразу почали шукати підтримки у масах. Ідеологія французьких партій формувалася у процесі публічних дискусій в політичних клубах (найвідоміші з них – клуби якобінців, кордельєрів і фельянів).

Клуб фельянів (з фр. *feuillants*) існував в Парижі у 1791–1792 рр. Назву отримав від ліквідованого 1789 р. монастиря чернечого ордену фельянів, у приміщенні якого члени клубу проводили свої засідання. Відображаючи інтереси великої буржуазії, фельяни були прихильниками конституційної монархії, виступали проти республіки, гальмували дальший розвиток революції. Малоактивною була й діяльність членів Клубу кордельєрів – політичного угруповання кінця XVIII ст., засідання якого відбувалися у будинку колишнього монастиря францисканців-кордольєрів.

Клуб якобінців, заснований у Версалі під назвою бретонського клубу, оскільки більшість його членів були вихідцями з Бретані. Згуртувавши довкола себе представників інших регіонів Франції, бретонський клуб перейменував себе у «Товариство друзів Конституції». У жовтні 1789 р. депутати перебралися до

Парижа, де збиралися в монастирі святого Якова (звідси і назва клубу). Члени клубу відіграли значну роль у розвитку подій Французької революції. Зокрема, вони очолювали «Комітет громадського порятунку», який проводив політику революційного терору. Однак це була перша політична організація, яка мала свої місцеві осередки та представництво в парламенті. В 1791 р. діяло 48 паризьких і 400 провінційних якобінських клубів, які мали контакти між собою. До цього політичного угруповання належало близько 400 депутатів. Крім якобінців виникають в тому часі і інші політичні клуби, але менш чисельні. Загибель в 1794 р. Максиміяна Робесп'єра зумовлює глибоку кризу якобінського політичного клубу, а панування Наполеона кладе край діяльності всіх політичних клубів.

Клуб жірондистів (з фр. Girondins) отримав свою назву від департаменту Жиронда, що у жовтні 1791 р. обрав у Законодавчі збори місцевих депутатів, які і були початковим ядром партії. Прихильники індивідуальної свободи, шанувальники демократичної політичної теорії Ж.Ж. Руссо, виступали в республіканському дусі, полум'яні захисники революції, яку вони бажали перенести і за кордон Франції, жірондисти відрізнялися красномовством, але не виявили ні організаторського таланту, ні партійної дисципліни.

Підкреслимо, що така організаційна форма була поширена у тогочасній Європі – довкола політичних клубів згодом формувалися низові партійні організації. Їхня особливість – процес перетворення регіональної групи в ініціативне ядро доктринального угруповання, спільність інтересів членів якої поширюється не на регіональний рівень, а більшою мірою на основні проблеми загальнонаціональної політики. Аналогічною до політичних клубів є й діяльність у 1848 р. об'єднань поміркованих республіканців – «Палац науки» та «Інститут», монархістів-католиків «вулиці Пуатьє», лівих Кастільйон і Пірамід.

Подібною була ситуація у Німеччині. Так довкола Франкфуртського парламенту існували його партії – «Кафе Мілані» (крайньо ліві), «Казино» (правий центр), «Вюртемберг» (лівий центр, з якого виокремилися партії «Вестендаль» і «Авсбург»), «Германія» (ліві) і «Монт-Тоннер» (крайньо ліві). Цікаво, що усі останні отримали свої назви від найменувань готелів, де збиралися члени партій. Тому у цьому випадку мова йде про феномен, досить відмінний від клубів якобінців чи жірондистів: депутати зустрічаються в одному й тому ж місці, оскільки поділяють одні і ті ж погляди; до того ж два найвідоміших французьких клуби утворилися за принципом земляцтва, а вже потім їхні члени констатували свою ідейну спільність. Стосовно ж німецьких клубів – перед нами ідеологічні, а не регіональні об'єднання; використання його для позначення назви місця засідань свідчить тільки про те, що доктрина не ще така ясна, щоб служити характеристикою групи.

Рух політичних клубів відіграв значну роль у створенні відповідної інтелектуальної та ідеологічної атмосфери у Великій Британії. Наприкінці XVIII ст. обидві англійські аристократичні партії – торі і вігів – реорганізувались

і стабілізувались настільки, що можна про них говорити як про окремі сталі політичні угруповання. Формально обидві партії залишались парламентськими угрупованнями з відносно слабкою фракційною дисципліною. Оскільки реформа виборчого права 1832 р. вдвічі збільшила кількість виборців і, надала право голосу новим соціальним верствам – міщанам, обидві партії змушені були шукати підтримки у нових виборців. Вимагало це нової тактики політичної діяльності. Після парламентської реформи 1832 р. стали виникати місцеві організації консерваторів (торі). Однією з таких організацій був «Карлтон Клуб» (від назви вул. Карла Другого, поблизу пл. Сент-Джеймс), задуманий як партійно-політична організація, як і інші клуби після Наполеонівських війни були створені для задоволення приватних інтересів і політичних дискусій. У 1836 р. на Пелл Мелл (центральної вулиці Сент-Джеймського кварталу у Вестмінстері) сер Едвард Еліс засновує «Реформ Клуб» – політичний штаб лібералів (вігів). Цікаво, що спочатку цей клуб був суто чоловічим, і тільки у 1981 р. до нього почали приймати жінок. Визначними членами «Реформ Клуб» були зосібна сер Вінстон Черчилль, сер Артур Конан Дойль, Фридріх Гайек, Герберт Веллс, Вільям Теккерей та інші. У 2011 р. заявка на повноправне членство у клубі складала 1 344 £ з одноразовим вступним внеском 875 £. І вже з курйозів: саме у «Реформ Клубі» герой роману Жуля Верна Філеас Фог укладає парі про кругосвітню подорож за 80 днів. Зауважмо: у цих двох лондонських клубах від часу заснування і дотепер твориться неформальна традиція політичної діяльності англійських політичних партій.

Політичні партії США виникають під час війни за незалежність і формування конституції. Наприкінці XVIII ст. утворюються перші нестійкі угруповання, які конкурували між собою на виборах. В основі першого партійного поділу лежав конфлікт між двома політичними орієнтаціями. З однієї сторони це були федералісти представлені Александром Гамільтоном, які відстоювали інтереси торгової та промислової буржуазії північно-східних штатів. З другої – республіканці чи демократичні республіканці на чолі з Томасом Джефферсоном, які представляли аграрний південь Америки. У цей час такі назви означали ідеологічні орієнтації, а не назви політичних угруповань.

Паралельно у деяких регіонах починають формуватися групи професійних політиків-організаторів – т.зв. машини – з метою здобуття на виборах відповідних публічних посад. Такі організації включали професійних політиків і впливових претендентів на політичні посади, від яких поступово почало залежати усе внутрішнє життя партій, висунення кандидатів і проведення виборчих кампаній, розподіл вищих державних посад. «Машини» фактично зазвичай вивищувалися і над парламентарями, і над офіційними лідерами партій. В США і деяких англосаксонських країнах і сьогодні «машинами» називають апарат політичних партій, реальна влада якого у багатьох випадках має неофіційний характер.

Однією із перших таких організацій стала спілка партійних діячів Демократичної партії у в Нью-Йорку «Теммені Холл» (заснована 1789 р. ветераном війни за незалежність, сером Вільямом Муні; названа на честь вождя індіанців-делаварів Таманенда, дружнього до білих, який нібито підписав мирний договір з квакером Вільямом Пенном) – політична організація, яка діяла у 1790-х – 1960-х рр. і контролювала висунення кандидатів і патронаж в Мангеттені у 1854–1934 рр. На початках Теммені Холл розробив свої церемонії, які наслідували обряди індіанців, а своєю метою визначив боротьбу за інтереси середніх американців проти Федералістської партії. Після 1800-х рр. ця організація посилювала свій вплив, аж поки не стала головною політичною силою Нью-Йорка. Однак приблизно у 1870 р. вона стала знаряддям ієрархії Демократичної партії і відзначалася корупцією своїх лідерів. Найвідомішим з них став Вільям Мерсі Твід – один з найбільш безпринципних за усю історію американських політиків, член Палати Представників, сенатор Нью-Йорка, лідер Демократичної партії в Нью-Йорку, глава Теммені Холла, глава т.зв. банди Твіда. Його ім'я стало загальноновживаним для позначення політичної корупції. За мінімальними оцінками, панування банди Твіда в Теммені Холлі з 1850-х по 1873 р. обійшлося скарбниці і платникам податків як мінімум 75 млн \$, як максимум – 200 млн \$ (приблизно у перерахунку на ціни 2007 р. – від 15–20 млн \$ і більше). Після серії скандалів і розслідувань Теммені Холл програв муніципальні вибори 1932 р. і поступово став втрачати свій вплив.

Особливістю формування політичних партій США є те, що американські політичні партії – це коаліції людей, які хотіли заробити на виборах чи здобути конкретні державні посади. Звідси достатній прагматизм ідейних засад американських партій. Основою Демократичної партії була достатньо виразна ідейна програма аграрної демократії, а також підтримка ідейних гасел Французької революції, що знайшло своє втілення в перших 10 поправках до американської конституції (т. зв. Біль про права). Одним із базових ідеологічних положень Республіканської партії був постулат про знищення рабства.

Безпосереднє відношення до проблеми формування партійних інститутів має право на свободу самовираження. Партія, як свідчить саме це слово, і є політичне втілення партикулярності (відокремленості). У той же час вона структурується власне як особливий принцип політичного представництва. Виключно ідеологічне розмежування між партіями, як сьогодні вважається, є неможливим. Більше того, партія може мати визначену ідеологію тільки у тому випадку, коли вона хоча б до певної міри знаходить вираження у принципах партійної організації, у самому устрої партії як суспільного інституту. Коротко кажучи, ідеологія може бути партійною лише у тому випадку, якщо певна доктрина, що міститься у ній, містить ще й спосіб індоктринації – «навернення» у віру потенційних прихильників.

У процесі становлення партій партикулярність перетворюється у політику. Більше того, реалізація практики партикулярного співіснування, яка ґрунтується

на просторовій відособленості, перетворюється в головну, якщо не єдиною можливою політичною стратегією. Типовою формою просторової відособленості виступає приватна територія. У її межах розгортається т. зв. приватне життя, яке ведуть атомізовані суб'єкти, котрі звільнилися не тільки від пут феодальних регламентацій і оков сеньйорального панування, але й від станово-корпоративної ідентичності. Це дозволяє їм відчувати належність до соціального цілого. При цьому для того, щоб індивід атомізувався і став індивідом, йому слід не просто партикуляризуватися, але й стати до певної міри мікропартією і вести свою партикулярну політику. У свою чергу партії у міру свого становлення все більше запозичають принципи цієї мікрополітики у самих індивідів. Причин для такого запозичення більш, аніж достатньо. В першу чергу вони пов'язані з тим, що мікрополітика передбачає вироблення тонких технологій влади, призначених для рівня повсякденної дії і взаємодії. Відповідно, озброївшись такими методами впливу, партії не тільки стають масовими, але й перетворюються у невід'ємний атрибут життєдіяльності мас.

Партійні інститути, котрі виникли як політичні клуби під час Великої Французької революції, формуються разом з сучасними індивідами, проходять з ними ті ж етапи становлення. Партії дають можливість індивідам відрізнятись і відрізнити. Проте самі відмінності, вочевидь, не є при цьому суто партійними.

Початок формування партій у їхньому сучасному розумінні співпадає з існуванням політичних клубів. Від початку клуби ототожнювалися не стільки з певними соціальними класами чи групами, скільки з регіоном або місцевістю, звідки обиралися депутати якогось парламенту і / або революційних зборів (в добу Французької революції власне так виникли бретонський клуб, клуб жірондистів і т. д.). Це означає, що партійні об'єднання у багатьох випадках виникали як свого роду земляцтва. Однак, з'явившись у такій іпостасі, вони починають розвиватися згідно із логікою подолання суто міщанських інтересів – цілком протилежною щодо логіки територіального представництва. Перші політичні клуби фактично дозволяють своїм членам «відірватися від ґрунту», привчаючи їх мислити і діяти як загальнонаціональним представникам. Подібна універсалізація представництва виступає, передусім, головною передумовою виникнення революційної протобюрократії. Остання на перших порах є буквально партійно-державною – тобто не партійною і не державною у «чистому» вигляді. Не звільнившись від вузькоміщанського розуміння свого призначення, члени політичних клубів не просто звільнилися від провінціалізму, а подолали феодальне розуміння представницької діяльності. Це й стало визначальним моментом у формуванні сучасного громадянського суспільства, яке виникло як арена зіткнення інтересів загальнонаціональних представників, котрі діяли як уповноважені представники цілого народу. Подальший розвиток партійних систем пов'язаний з об'єднанням на ідеологічній основі. В результаті політичні клуби трансформуються в свого роду цехові корпорації з виробництва ідеологій. Трансформувались у корпорації з виробництва ідеологічних

категорій (і, не меншою мірою, суспільної думки), партії фактично уже набули майже сучасну форму. Активне ідеологічне виробництво складає досить важливу передумову, без якої існування партій неможливе. При цьому будь-яка партія не просто виробляє (і постачає суспільству) певні ідеологічні доктрини. Мова про більш хитру операцію: завдяки партіям ідеології з систем розрізнення перетворюються у системи відмінностей (або навіть у системні відмінності). При цьому, за умови перетворення на ідеологічну, партія здатна остаточно трансформуватися з клубу за політичними поглядами в політичну організацію, яка впливатиме одночасно і на широкі верстви виборців, і на центри прийняття загальнодержавних рішень. Відтак, щоби нарешті стати партією у повному сенсі слова, певна ініціативна група мусить перетворитися у партію лібералів, консерваторів, соціалістів, націоналістів і т. д.

Запитання до теми:

1. Які ключові етапи історичного розвитку політичних партій виділяє сучасна теорія партійності та як їх обґрунтовує М. Вебер?
2. У чому полягає специфіка функціонування політичних партій як аристократичних угруповань у ранній модерній Європі?
3. Які фактори соціально-культурного та інституційного характеру сприяли формуванню сучасних політичних партій?
4. Як відбувалося становлення політичних партій у формі політичних клубів, і яку роль у цьому процесі відігравала ідеологія?
5. Які відмінності між першим (аристократичні угруповання) та другим (політичні клуби) етапами розвитку партійності, зокрема на прикладі Англії та Франції?

Рекомендована література:

- Берлін І. Чотири есе про свободу. Київ, 1994.
- Дізраелі Б. Демократія торі. *Консерватизм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 1998. С. 119–127.
- Дізраелі Б. Три головних мети партії торі. *Консерватизм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 1998. С. 537–543.
- Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Київ, 2000.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). Київ, 1993.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 29–41.
- Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. Пер. з англ. Київ, 1997.
- Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 29, 58, 79, 110, 153, 231, 263, 266, 267, 273, 310, 330, 382, 388, 413.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 45–63.

ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

1. Європейські політичні партії.

Вважається, що перші сучасні масові партії – це Ліберальна та Консервативна партії Сполученого Королівства та соціал-демократичні партії континентальної Європи. Інші масові партії розпочинають розбудовуватися як масові лише з початком ХХ ст.

Перший крок в напрямку створення політичної партії з масовим членством здійснює *Ліберальна партія Сполученого Королівства*, яка утворилася приблизно тієї пори, коли був ухвалений закон 1832 р. про парламентську реформу, прихильники якої називали себе «лібералами» або «радикалами». Погляди цих депутатів формувалися під впливом теорій класичних економістів та утилітаристів Є. Бентама та Дж. Міля. У коаліції вігів та лібералів частка лібералів поступово зростала під час періоду плутанини партійних назв від 1846 р. (коли партія торі розкололась з приводу скасування зернових законів і чимало торі, прихильників скасування, зокрема й В. Ю. Гладстон, стали лібералами) до 1868 р., коли був сформований уряд ліберальної більшості. Але 1886 р. Ліберальна партія розкололась, коли більшість решти вігів (що дрейфували до торі) та деякі інші групи відкинули пропозицію про гомруль для Ірландії. Однак ліберали і консерватори в межах двопартійної системи й далі чергувались між собою біля керма влади аж до 1915 р. Зауважмо, що перехід до масових партій у Великій Британії знаменує поява «Ліберального товариства реєстрації виборців» у 1861 р. з ініціативи лідера Ліберальної партії Н. Чемберлена з метою керівництва діяльністю місцевих виборчих комітетів. У 1877 р. створюється «Національна ліберальна федерація», яка має на меті стати справжньою загальнонаціональною політичною організацією, що впливає на діяльність парламентської фракції.

Загалом на початку ХХ ст. ліберальні партії вони відіграли дуже істотну роль у поширенні демократичних засад політичної системи і власне на хвилі цього процесу здобували статус правлячих партій. Згодом вони формували демократичну політичну (але не соціальну) опозицію консервативним партіям. Після запровадження загального виборчого права жодна з ліберальних партій не спромоглася стати масовою. Власне з цього часу триває повільний процес політичної маргіналізації цих угруповань. Їх витіснили соціал-демократичні партії, які сформулювали чіткішу альтернативу правим консерваторам.

З аристократичним угрупованням торі пов'язане виникнення *Консервативної партії Сполученого Королівства* (ця назва запроваджена у 1832 р. за пропозицією публіциста Крокера), а також місцеві організації консерваторів, які в 1867 р. об'єдналися в «Національний союз консервативних і конституційних асоціацій» – централізована організація з індивідуальним членством. В цілому особливістю консервативних партій було те, що вони були

сильно пов'язані з національними парламентами і часто саме парламентські групи ініціювали створення територіальних структур партій.

На чолі обидвох організацій – ліберальної і консервативної – стояли щорічні з'їзди делегатів та вищі виконавчі комітети. Останні здобули згодом значний вплив в організаційній роботі партії і були підпорядковані її лідеру. Однак процес формування справді централізованої масової партії був достатньо тривалим і остаточно стабілізувався лише в 80-х рр. XIX ст. Провідну роль в партійному житті продовжували відігравати парламентська фракція та лідер партії.

Інший характер мали *соціал-демократичні партії*, які зароджуються в 60-х роках XIX ст. як окремі організації, що об'єднують вже існуючий профспілковий та робітничий рух. Їх основна мета – організаційна та пропагандистська робота серед робітників. Більшість соціал-демократичних партій виникло в другій пол. XIX – на поч. XX ст. У 60-х рр. XIX ст. виникли Соціал-демократична партія Німеччини (1863 р.) та голландська Партія праці (1868 р.). У наступному десятилітті – данська соціал-демократична партія (1871 р.) та португальська соціал-демократична партія (1873 р.). Поширення виборчого права означало їх вихід на парламентську арену як представників робітничого класу і участь у виборчій конкуренції як способу опозиції буржуазній владі. Соціал-демократичні партії відзначалися сильною і централізованою організаційною будовою; їх члени повинні були приймати участь в партійному житті і сплачувати членські внески. Їм вдалося також налагодити тісні стосунки з профспілками, розвинути мережу культурно-просвітницьких організацій.

Дещо інший характер ніж континентальні соціал-демократичні партії Європи мала англійська робітничка партія – *Лейбористська партія Великої Британії*, яка сформувалась як масова партія на основі робітничих протестів кінця XIX ст. Її стратегія з самого початку полягала в тому, щоб брати участь у виборах, вона уникала прямих дій як шляху до політичної влади. Ця партія заснована в 1900 р. за ініціативою британських профспілок як «Комітет робітничого представництва», а з 1906 р. як Лейбористська партія. Головну роль у створенні партії відіграло прагнення профспілок мати політичне представництво, а тому в тогочасній партії не було індивідуального, а лише колективне членство профспілок. Тому партія розглядається як політичний представник британських профспілок у парламенті і лише в 1918 р. запроваджується інститут індивідуального членства і партія інституалізується як окремий, незалежний від профспілок, актор політичного життя. Це пояснюється й тим, що до 1914 р. Лейбористська партія укладала виборчі союзи з Ліберальною партією, а потім, унаслідок поширення 1918 р. виборчого права на нижні верстви робітничого класу, постала як самодостатня партія. Саме так Лейбористська партія Великобританії вводить в партійну практику нове явище – інститут опосередкованого членства. Такий організаційний тип партії знайшов собі поширення в деяких британських домініонах, таких як Австралія, Нова

Зеландія, деяких соціал-демократичних партіях (бельгійська робітничка партія, шведська соціал-демократична партія), а також деяких католицьких партіях (бельгійська та австрійська). Крім того британська лейбористська партія репрезентує окремий напрямок в ідеології робітничого руху – реформаторський.

Установчі з'їзди двох основних правих партій Франції – *Республіканської Федерації* та *Демократичного Союзу* відбуваються у 1901 та 1903 рр. В 1901 р. виникають партії французьких радикалів – *Республікансько-радикальна партія* та *Радикально-соціалістична партія*, які однак не здобули широкої підтримки виборців.

Виникають й *аграрні (селянські, фермерські) партії*, центром звернення і соціальною базою яких є сільське населення. Так у Німеччині 1893 р. створено «Земельний союз». Аграрні партії виникають в країнах, у яких в силу існування елементарної соціальної структури, яка спиралась на дуже обмежений промисловий розвиток, антагонізм «консерватори – ліберали» набув форми соціополітичного поділу центр – периферія. Приблизно так складалася ситуація в Австралії, скандинавських країнах, Швейцарії та Канаді, де перед Першою світовою війною виникають перші аграрні партії. До найвпливовіших аграрних партій належали: Чеська аграрна партія (1899 р.) та Болгарський народний союз (1899). У країнах Західної Європи аграрні партії були найпоширеніші в Данії, Ірландії, Норвегії, Фінляндії, Швейцарії та Швеції. Подібно до лейбористських партій, які формувались на базі робітничих профспілок, аграрні партії розвивались на основі сільських кооперативів та селянських спілок. Аграрні партії виступали за приватне, але демократичне володіння землею, визнання аграрного сектора як визначального чинника добробуту народу і сили держави, участь селян у політичній владі власних держав.

В деяких європейських країнах на заключному етапі Першої світової війни і у міжвоєнний період формуються *комуністичні партії*, які представляли велику групу крайніх лівих партій. Комуністичні партії представляли собою радикальне, революційне крило робітничого руху. Ідеологічною основою їх політичної діяльності було вчення марксизм-ленінізм, яке виходило із положення про те, що пролетаріат є провідною силою суспільного прогресу і здобути владу він зможе лише шляхом соціальної революції, полум'я якої спалахнувши в одній країні, спричинить світову революцію, яка приведе до становлення безкласового суспільства – комунізму. Прикладами тут є голландські та шведські комуністи, які виокремилися з соціал-демократичних партій в результаті реформістської орієнтації останніх. Але комуністичні партії прийнято вважати продуктом російської революції 1917 р. У Фінляндії та Німеччині виникли вони також після російської революції, а у Норвегії, Італії чи Франції – на початку 1920-рр. У цей час окремі комуністичні партії здобули представництво в європейських парламентах (наприклад німецька компартія).

Виникнення комуністичних партій, як результат радикалізації суспільних настроїв зліва, зумовлює також організаційне оформлення *фашистських партій*

– масових партій, що в своїй діяльності спиралися переважно на військову структуру. Вони були партіями інтеграції – оскільки старалися керувати всіма сферами суспільного життя, а також вимагали від своїх членів тотального підпорядкування ідеї. Партія була організована по-військовому, з військовою дисципліною та ієрархією. Члени фашистських угруповань носили військову уніформу з відповідними відзнаками рангу її власника. Військові паради, факельні походи, марші були невід’ємними атрибутами партійного життя. У політичній боротьбі робилась ставка на силу. Соціальну основу фашистської партії становили здекласовані елементи, люмпен-пролетаріат, демобілізовані та безробітні – комбатанти Першої світової війни. Разом з тим фашистські партії мали суттєву фінансову підтримку зі сторони великої буржуазії, якій імпонував їх антикомунізм. Плебейське чи дрібноміщанське походження більшості фашистських лідерів відрізняє їх від виборчих партій. Навколо партії створюється ряд спеціальних організацій – жіночі, молодіжні, спортивні, дитячі. Отже, для фашистських партій характерними були такі риси, як військова організація, вождизм, сувора дисципліна та ієрархія, тотальне підпорядкування ідеї. Типовими прикладами фашистських партій були гітлерівська націонал-соціалістична робітничка партія, фашистські партії Італії та Іспанії. Після приходу до влади партії фашистського типу в контролі над масами і керівництві суспільним життям часто відіграють таку ж роль, як і комуністичні партії. Після перемоги фашистських партій діяльність інших партій забороняється, вони стають монопартіями, зливаючись із державою. Відтак фашистська, і комуністична партії виступають як різновиди тоталітарних партій.

Закінчення Другої світової війни дає початок останньому, сучасному періоду формування політичних партій, а фашистські партії сходять з політичної арени зазнаючи банкрутства. В повоєнні роки у всіх європейських державах виникають *християнсько-демократичні партії*. Їх поділяють на три категорії: 1) партії католицького походження (австрійська, італійська, бельгійська (валонська та фламандська) християнсько-демократичні партії, а також «Об’єднана Ірландія»); 2) партії, що представляють інтереси католицької громади та протестантів (коаліція ХДС/ХСС в Німеччині, голландська християнсько-демократична партія, яка виникла в 1980 р. внаслідок об’єднання трьох малих релігійних партій (двох протестантських – Християнсько-Історичного Союзу, Антиреволюційної партії (кальвіністська) та Католицької народної партії); 3) малі християнські партії протестантського чи католицького походження (протестантська Християнська народна партія в Данії, Християнський союз Фінляндії, Християнська народна партія Норвегії, Християнсько-демократична партія Швеції, католицька – Радикальна партія Голландії).

2. Американські політичні партії.

Партії США настільки сильно інтегровані у політичний процес, що їх сутність неможливо зрозуміти поза історичним контекстом, динамікою їх розвитку та політичною системою загалом. Статус політичних партій у США є унікальним, і ця унікальність зумовлена їх корисністю. Сам інститут партійності не передбачений основним законом країни, і, за відсутності статуту їх існування, ґрунтується на діяльності амбіційних політиків, що заснували і підтримують їх. Взагалі в американській традиції існує три підходи щодо трактування місця і ролі політичних партій, при цьому визначення самого поняття партії в США не існує. Поняття «політична система» зазвичай об'єднує усі політичні партії, що існують у країні, незалежно від того, входять вони до партійної системи чи ні. Найпоширеніше трактування партій як груп, що намагаються отримати політичну владу шляхом перемоги на виборах. Незважаючи на те, що більшість партій, насправді, слідує цьому принципу, такий підхід ігнорує визначення, що розкриває сутність партій. Інший підхід, який склався в американській традиції, визначає партію як групу, що репрезентує соціальні інтереси і часто, власне, являє собою коаліцію таких інтересів, метою яких є громадська діяльність.

Оскільки в США не існувало могутнього робітничого руху, розвитку там не отримали європейські форми масових партій. Лише в першій чверті XIX ст., тобто майже півстоліття після проголошення незалежності, виникли партії – прототипи сучасних партій. Вихідною базою їх формування стали низові організації в штатах і на місцях. Іншими словами, партійна система США будувалась знизу вгору. Сам політичний процес був достатньо персоналізований: партійні штаби та активісти обслуговували тих чи інших популярних політиків, які висувались на виборні посади. Це сприймалось як альтернатива безособовій ієрархії партійної машини. Виборець голосує не стільки за представника тієї чи іншої партії, – скільки за особистість. Іншою особливістю американської партійної системи є відбір кандидатів шляхом попередніх виборів (праймеріз) в яких можуть брати участь всі прихильники тієї чи іншої партії. У цій процедурі яскраво проявилось намагання партій стати виразником інтересів і настроїв не стільки своїх членів, скільки широких верств виборців.

М. Дюверже відзначав, що партії класичного типу вперше з'явилися саме у США, проте, якщо у Європі партії, з'явилися пізніше, встигли пройти етап аристократичних організацій і політичних клубів і стали масовими з широким фіксованим членством, то американські партії залишилися значною мірою незмінними. Їх структура відображає конституційну організацію самого суспільства – найсильніші організаційні одиниці знаходяться на місцевому рівні та на рівні штату, в «апаратах» на рівні великих міст та «командах» на рівні графств, а не в маловагомих загальнонаціональних комітетах. Такі партії, вважав він, не зацікавлені у залученні нових членів чи широких верств – вони зосереджені на своїх лідерах. Адміністративна структура партій США, згідно із

М. Дюверже, має зародковий характер, керівництво розпорошене серед депутатів та має яскраво виражений особистісний характер. Характеризуючи кокуси, М. Дюверже зазначав, що вони «ретельно добираються, досить незалежні один від одного, загалом децентралізовані», що вони більше захоплюються привабливими окремими яскравими особистостями, ніж збільшенням своєї чисельності чи залученням мас. За М. Дюверже структура партії визначає її функції, тож кокусні партії створюються насамперед для боротьби на виборах. Для перемоги на виборах достатніми були коаліції, створені без будь-якої жорсткої фіксації, що ґрунтувались значною мірою на групових, місцевих, релігійних, етнічних та економічних інтересах. Загалом партії виглядали як децентралізовані структури, де загальнонаціональний комітет був наділений доволі слабкими повноваженнями стосовно потужних апаратів на рівні штатів та великих міст. Тому за структурною класифікацією американські партії належать до кокусних – де відсутній інститут масового членства, а організаційні одиниці представлені вузькими групами партійних діячів.

Одним з перших американські партії описав французький дослідник А. де Токвіль у своїй праці «Демократія в Америці». Основним чинником виникнення партій, на його думку, був вплив історичних подій. Великі партії (партії принципів на зразок федералістів) виникають під час значних суспільних зрушень і революцій. Коли ж суспільство знаходиться у стабільній фазі, настає час малих партій – множини безвідповідальних утворень, основною метою яких є захоплення влади.

Політичні партії США традиційно розглядаються як досить прості партійні машини, які починають більш-менш ефективно діяти під час виборчої кампанії. В американських партіях дефініції «член партії» та «виборець» не відрізняються одна від одної. Партії ці не займаються пошуком членів партії, не видають партійних квитків, не збирають внесків, не проводять зборів членів партії – метою є лише пошук виборців. Такі партії трактуються як організації без формального членства. Однак, за Мертоном, «машина» та її «водій» («бос») виконують й інші функції, які несправедливо ігноруються: по-перше, «машина» виконує функцію соціальної допомоги. У надрах суспільства, яке стає все більш абстрактним і безособовим, цей механізм дозволяє підтримувати безпосередній контакт між виборчими агентами і мешканцями конкретних кварталів; по-друге, «машина» виконує функцію економічної підтримки, наприклад клопоче перед владою про задоволення потреб бізнесменів чи комерсантів; по-третє, «машина» здійснює функцію соціального просування – допомагає людям, що належать до окремих груп, поставлених у невігідні умови через економічні та етнічні причини, зайняти більш вигідні позиції в суспільстві.

Розглядаючи партії США слід враховувати такі їхні особливості: 1) демократи і республіканці погоджуються з приводу організації американського уряду та суспільства; 2) з приводу багатьох питань, які спричиняють суперечності в суспільстві, дві домінуючі партії не можуть обрати

чіткої позиції, оскільки кожна з них своєю чергою внутрішньо розділена щодо цих питань. Насправді з деяких питань поділ в середині партії часом не є меншим, ніж між самими партіями; 3) партії різняться за своїм загальним ідеологічним спрямуванням: Демократична партія є ліберальною і наголошує більше на соціал-демократичних цінностях, Республіканська партія є консервативною та сповідує лібералізм в економічній сфері.

Специфічна структура Республіканської та Демократичної партій поринає корінням в історію створення самої республіки. Батьки-засновники США розглядали політичні партії як джерело розколу і ставились до них негативно. Так Дж. Медісон у своєму відомому памфлеті на захист конституції стверджував про те, що, серед іншого, принципи закладені в основу цього документа ефективно протидіятимуть спробам політичних груп та партій узурпувати владу. Також критично ставився до партій і Б. Франклін, котрий говорив про «вічні взаємні образи партій, що розривають на шматки найкращих діячів». Навіть Т. Джефферсон, який створив першу насправді популярну партію в історії західного світу, спочатку не бачив користі з політичних партій. У XVIII ст. важливу роль у партіях відігравали «кореспондентські комітети», які слугували основними засобами комунікації між партійними елітами і виборцями. Так, однією із істотних ознак формування Республіканської партії Т. Джефферсона було запрошення на роботу редактора газети. Незважаючи на таке скептичне ставлення з боку провідних політиків, перші партії були створені в Конгресі вже за кілька років після підписання конституції США. Демократичній партії Т. Джефферсона протистояла Федералістська партія А. Гамільтона. Останній виступав за централізацію влади, а у зовнішній політиці – за співробітництво з Великою Британією. До конфедеративних засад та союз із Францією схилився Т. Джефферсон. У 1790 р. А. Гамільтон скликав перший законодавчий кокус тих, хто вважав себе федералістами. У той час це було зібрання членів партії в Конгресі разом з провідними політиками зі штатів. Кокус нагадував англійські партійні клуби і з-поміж всього іншого визначав кандидата від партії на наступні президентські вибори. Організаційна структура партії на місцях була слабо розвиненою, найчастіше вона групувалася, так як і в Європі, навколо відповідних видань. А в 1796 р. група конгресменів висунула національного кандидата на президентських виборах, що поклало початок виборам в Конгрес і на президентську посаду на партійній основі.

З того часу у партійній системі США відбулась низка важливих етапів. *Перший період* тривав з 1796 по 1828 рр., коли відбувалося протистояння між федералістами А. Гамільтона та демократами-республіканцями Т. Джефферсона. У 1828 р. Е. Джексон створив Демократичну партію і переміг з нею на виборах, чим розпочав *другий період* розвитку партійної системи. Опозицію їм склала решта джефферсонівської партії, яку перейменували у Партію вігів. Ці партії формували владу в США до 1854 р., коли утворилася Республіканська партія і розпочався *третій період*. Напередодні громадянської війни як в

Демократичній, так і в Партії вігів почалися активні фракційні процеси. Остання розкололася щодо питання рабовласництва і антирабовласницька фракція разом із Партією фрісойлерів (засн. 1848 р., від досл. «вільна земля») створили Республіканську партію. Перемога північних штатів у громадянській війні забезпечила Республіканській партії тривале панування у Конгресі та на президентських виборах. *Четвертий етап* тривав з 1896 по 1932 р., і лише «велика депресія» 1930-х рр., призвела до тривалого періоду демократичного правління. Зауважмо: усі президенти, починаючи з 1856 р., належали до республіканського або демократичного табору. Після Другої світової війни переважна більшість населення голосувала за кандидатів однієї з цих двох партій. Формуючи політичну систему вони доповнюють та змінюють одна одну.

Ще однією особливістю формування політичних партій США є їх ідеологічні засади: в Європі основою партійних поділів став конфлікт між консерваторами та лібералами. У США такого програмно-ідеологічного конфлікту не існувало. Американські політичні партії – це коаліції людей, які хотіли заробити на виборах чи здобути конкретні державні посади. Звідси – достатній прагматизм ідейних засад американських партій. Однак, все ж таки програмно-ідеологічні відмінності між обома американськими партіями існують.

Основою Демократичної партії була досить виразна ідейна програма аграрної демократії, а також підтримка ідейних гасел Французької революції, що знайшло своє втілення в перших десяти поправках до американської конституції (т.зв. Білль про права). У добу Е. Джексона панівною стає ідеологія «щирої людини» чи т.зв. плебейська демократія. Одним з базових ідеологічних положень Республіканської партії був постулат про знищення рабства. США загалом були більш соціально однорідні, порівняно з країнами Європи. Не було тут старої аристократичної знаті, переважав середній клас – фермери та дрібні власники, які виступали більш-менш однорідною соціальною базою всіх американських політичних партій. Все це разом зумовлює певну специфіку американських політичних партій, яка відрізняє їх від європейських. Після війни розвиток партій в США відбувається іншим шляхом, ніж в Європі. Спочатку безроздільно панує Республіканська партія, яка здобула перемогу у громадянській війні, а Демократична партія переживає глибоку кризу і втрачає своє політичне значення. Але в 1870-ті рр. демократи починають відвойовувати втрачені політичні позиції. Це їм вдається зробити переорієнтувавши свою політику на підтримку інтересів найбідніших верств населення та емігрантів, у той час як Республіканська партія стає партією великого капіталу. Однак, поділ між ними не був таким глибоким, як між європейськими консерваторами і лібералами. Стабілізація Демократичної партії унеможлиблює поширення соціалістичних рухів в США, ніколи вони тут не існували як масові партії, так само як і профспілки не претендували на своє окреме політичне представництво. Не розвинувся в третю політичну силу тут і популістський рух, який пробував

себе реалізувати під радикальними фермерськими гаслами. У такий спосіб у США складається двопартійна політична система.

Суттєвої різниці між ідеологічними програмами обох партій не було. Зрештою, значення ідеології та програм в США було завжди значно меншим, ніж у Європі. Тому, аналізуючи генезу політичних партій США, важко її класифікувати на основі ідеологічного критерію. Разом з тим, в організаційній будові американських партій можна виділити певні фази розвитку. Кінець XIX ст. це ще час абсолютного домінування партійних машин і місцевих партійних босів. Центральний апарат партії є слабим, впливи президента чи конгресменів є невеликими. У міру поширення технічних засобів впливу на формування громадської думки значення федеральних політиків зростає, а вплив місцевих босів зменшується. Інституційним завершенням цих змін стало запровадження на початку століття системи правиборів (праймеріз), яка підвищувала вплив рядових членів партії на вибори кандидатів у президенти. Масовий характер виборів, пов'язаний з поширенням виборчого права, зростанням виборчої активності населення США, змушує партії розбудовувати свої партійні організації. І хоча американські партії не мали такої досконалої організації, як, скажімо, англійські чи соціалістичні партії, але вони вже також суттєво відрізнялися від традиційних виборчих комітетів XIX ст.

3. Політичні партії в інших країнах світу.

Визначальною у діяльності масових політичних партій в інших країнах світу (Австралії, Канаді, Індії) була та особливість, що у британських домініонах тенденції партійного будівництва були подібними до загальноєвропейських.

Скажімо в Австралії найстарішою залишається заснована в 1890-х рр. *Австралійська лейбористська партія*. Її витоки лежать в австралійському профспілковому русі, з яким вона підтримує тісні зв'язки, а також є членом Соціалістичного Інтернаціоналу. З нею конкурує *Ліберальна партія Австралії* – ліберально-консервативна партія «середнього класу». Її утворенню у 1945 р. передувало об'єднання Партії Єдиної Австралії, Австралійської жіночої національної ліги та молодіжної організації «Молоді націоналісти».

Окремий сегмент у партійній системі займала й *Комуністична партія Австралії*, заснована у 1920 р. і розпущена у 1991 р. Партія набула своєї найбільшої сили у 1940-х рр. Хоча ця партія ніколи не займала домінуючих позицій в австралійській політиці, вона мала значний вплив на профспілки, соціальні течії і національну культуру. Багато років Комуністична партія та її члени проводили кампанії щодо поліпшення виробничих умов для робітників, заперечення фашизму та інших диктатур, рівних прав для жінок та громадянських прав для аборигенів.

Основна політична суперечка у Канаді відбувається між Консервативною та Ліберальною партіями.

Історія консервативних партій Канади починається у 1854 р. – заснуванням *Ліберально-Консервативної партії Канади*. Перші консерватори мали досить відмінну доктрину від сучасних (Канада тоді була колонією Великої Британії): тоді стовпами ідеології консерваторів були економічний протекціонізм і британський імперіалізм. На відміну від тодішньої Ліберальної партії Канади консерватори виступали проти режиму вільної торгівлі з США того часу. Також консерватори того часу жорстко критикували лібералів за співпрацю з франко-канадськими націоналістами, як Анрі Бурасса, який вимагав визнання в Канаді двох націй: англо-канадської і франко-канадської. Консерватори тоді виступали під гаслом: «одна нація, один прапор, один лідер» і підтримували ассіміляцію франко-канадійців, індіанців і іммігрантів. Найбільшу підтримку отримали консерватори у західних провінціях Канади під час економічних негараздів 1920–1940-х рр., коли потреби західних територій були фактично проігноровані східно-канадійським естеблішментом. Тоді велику популярність отримали Прогресивна Консервативна партія Канади і місцеві партії соціалістичного спрямування, як Федерація Кооперативних Спілок і Партія Соціального Кредиту.

Однією з найбільших і найстаріших канадських політичних партій є також *Ліберальна партія Канади*, заснована 1867 р. Спочатку вона об'єднувала захисників «прав провінцій», прибічників вільної торгівлі і більшої незалежності від Великої Британії. Відстоювала державну власність на засоби зв'язку та комунікацій, але була проти втручання держави в господарську діяльність. У 1930-х роках Ліберальна партія підтримувала активну соціальну політику – допомогу безробітним, виплати субсидій фермерам, тощо. Партія захищала вільне підприємництво, однак допускала державне економічне регулювання, введення державних програм соціального забезпечення. Основні засади партії: підтримка ліберальних принципів індивідуальної свободи, відповідальності, а також правової держави.

Оскільки в Канаді зростає національно-сепаратистський рух франкомовного населення (провінція Квебек), то він представлений такими партіями. Зокрема на федералістичних позиціях стоїть *Ліберальна партія Квебеку* – політична партія провінції Квебек, яка виступає проти державного суверенітету Квебеку, проте виступає за більшу автономію провінції (зокрема, вимагає представництва у міжнародних організаціях). Ліберальна партія Квебеку походить з поміркованого крила Патріотичної партії Нижньої Канади (яка очолила т.зв. Повстання патріотів 1837–1838 рр. проти британського панування) та Червоної партії (яка виступала проти входження Квебеку у Канадську конфедерацію). Проте справжнім роком народження цієї партії вважається 1867 – рік утворення Канадської конфедерації. Цікаво, що тільки у 1940 р. партії надає жінкам виборче право (у решті Канади жінки мали право голосувати з 1918 р).

Тривалою, але не надто успішною, була й історія іншої квебекської політичної партії – *Національного союзу*, який діяла у 1936–1989 рр. Ця партія виникла внаслідок об'єднання Консервативної партії Квебеку із «Національною ліберальною акцією» для протистояння Ліберальній партії, яку вважали корумпованою. На першому етапі свого існування (до початку Другої світової війни) партія займала праву позицію, сприяла крупному капіталові, базувалася на традиційному націоналізмі та католицькому клерикалізмі.

На процес формування політичних партій у постколоніальних країнах суттєво вплинув процес їх деколонізації, який розпочався після закінчення Другої світової війни. Статус політичних партій, які діяли в колоніальну епоху був різноманітний. Найхарактернішою формою політичних партій постколоніальних країн були партії національно-визвольного характеру.

Так найбільшою і найстарішою партією Індії став *Індійський національний конгрес*, утворений у 1885 р. Діяльність цієї організації коливалася між лояльною опозицією англійському колоніальному режимові та активною боротьбою за національну незалежність у 1920-х рр., таким чином перетворивши її на масову політичну партію, яка керується принципами гандизму (від прізвища Могандаса Карамчанда Ганді – засновника, ідеолога і лідера індійського національно-визвольного руху) – соціально-політичної та релігійно-філософської доктрини, що стала ідеологією національно-визвольного руху Індії в період її боротьби за незалежність у 1920–1940-х рр. Зокрема, це вимоги досягнення незалежності Індії мирними засобами, шляхом залучення до визвольного руху широких народних мас; об'єднання в боротьбі за незалежність індійців будь-якої релігії, національності, касты, під керівництвом Індійського національного конгресу; утвердження можливості досягнення загального миру і врегулювання конфліктів шляхом арбітражу; ідеалізація патріархальних відносин, заклики до відродження сільської громади, кустарних ремесел, апеляція до релігійних почуттів народних мас. Стрижнем гандизму став принцип ненасилля, сутність якого полягала у проведенні кампаній громадянської непокорі, мітингів, демонстрацій, голодувань, харталів (припинення будь-якої ділової активності), відмові від співробітництва з англійськими колонізаторами – бойкотуванні колоніальних установ, навчальних закладів тощо. З другого боку, в результаті об'єднання комуністичних груп, що існували в окремих провінціях Індії у грудні 1925 р. утворюється *Комуністична партія Індії*, яка, відповідно до статуту, будується за принципом демократичного централізму – виборності усіх партійних посад; звітності вищих партійних органів перед нижчими; партійної дисципліни – обов'язкового підпорядкування меншості рішенням більшості; обов'язковості виконання членами партії рішень вищих партійних органів.

Кілька етапів пройшов і розвиток африканських національно-визвольних партій. Перший етап – створення єдиного масового національно-визвольного руху, що носить назву фронту чи руху. Суттєвим прикладом є найстаріша політична організація африканського населення ПАР – *Африканський*

національний конгрес, заснований у 1912 р. Свою метою ця масова партія проголосила ліквідацію режиму апартеїду (офіційної політики расової дискримінації, сегрегації та гноблення, яку упродовж 1948–1991 рр. проводила правлячі кола ПАР проти місцевого чорношкірого населення, а також переселенців з Азії), боротьбу за демократичну перебудову суспільства. Загалом після проголошення незалежності в постколоніальних країнах відроджується багатопартійність, але вже на дещо іншій основі. Широкі національно-визвольні рухи розпадаються даючи початок формуванню багатопартійності. Частіше всього вона заснована на етнічно-регіональних чи релігійних відмінностях.

Таким чином, загальновизнаними причинами виникнення сучасних політичних партій були зростання ролі парламенту в політичному житті, а також поява загального виборчого права. Скрізь, де суспільний устрій базувався на застосуванні загальних виборів і де існували політичні інститути, які обиралися загальнонародно (парламент, президент), – там виникали політичні партії як інституції, що організовували виборців. У таких державних утвореннях, як Російська та Австро-Угорська імперії, колоніальних державах формування політичних партій відбувалося швидше, ніж формувалося загальне виборче право і було одним з елементів боротьби за нього. Аналізуючи причини виникнення політичних партій Ла Паломбара і Вейнер, вказують, що, крім інституційних причин виникнення політичних партій (соціополітичних поділів), істотну роль відіграють політичні кризи та тенденції модернізації суспільного устрою. До числа таких криз вони відносять кризу легітимності існуючого ладу, кризу, пов'язану з територіальним устроєм держави та кризу участі, яка пов'язана з прагненням мас до участі в процесі управління державою.

У світовому контексті загальними причинами виникнення політичних партій вважають: появу загального виборчого права; політичну активізацію мас (в першу чергу пролетаріату); пробудження національної свідомості в колоніальних державах. У ХХ ст. в результаті науково-технічного прогресу (передусім завдяки розвитку засобів масової комунікації) існування партій як інструменту організації суспільства стає необхідним навіть в недемократичних режимах.

Запитання до теми:

1. Які соціальні та політичні передумови сприяли появі сучасних масових політичних партій у Європі та США?
2. Як поява загального виборчого права вплинула на трансформацію партій від елітарних до масових?
3. У чому полягає організаційна та ідеологічна специфіка різних типів масових партій (соціал-демократичні, комуністичні, фашистські, християнсько-демократичні)?

4. Які особливості американської партійної системи відрізняють її від європейських масових партій, зокрема у структурі та способах мобілізації членів і виборців?

5. Як зміни соціальної бази та політичної конкуренції у XIX–XX ст. впливали на еволюцію політичних партій та формування сучасної партійної системи?

Рекомендована література:

Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму. *Філософська і соціологічна думка*. Київ, 1991. № 1.

Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 41–55.

Паламаренко М. Республіканська та Демократична партії у політичній системі США: сучасний стан та перспективи розвитку. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Вип. 17. Львів, 2006. С. 94–99.

Сучасний виборчий PR: Навч. посібник / Кер. авт. колективу В.В. Лісничий. Київ, 2004. С. 154–156.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 63–76.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 88, 162, 178, 183, 201, 264, 266, 287, 324.

Тема 4

ТРАКТУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ТА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

1. Проблема партій в англійській політичній філософії XVI – XVIII ст.

Перемога буржуазної революції в Англії у середині XVII ст. створила умови для розвитку нових капіталістичних відносин. В британському парламенті (історично першому державному органі буржуазного типу) партії знайшли не лише своє ідеологічне місце, але й свою легітимізацію та інституалізацію. Саме в англо-саксонських країнах вперше в доволі завершеній формі відбулося становлення позитивного відношення до політичних партій, яке пройшло складну еволюцію від визнання їх як «необхідного зла» до визнання їх як позитивного суспільного явища, інституту демократичного правління. Нове ставлення до політичних партій сформувалося як позитивний підсумок історичного розвитку самих політичних партій, зростання їхнього значення у політичному житті.

Прихильники світсько-прагматичного погляду на державну владу дивились на політичні партії та міжпартійні протиріччя як на джерело внутрішніх криз. Саме в цих колах досить швидко розвивалась концепція та практика «балансування», яка загалом виражалась у прагненні нейтралізувати чи зменшити існуючі міжпартійні контрверсії. За допомогою т. зв. політики

«гойдалок», творцем якої вважають **лорда Галіфакса**, відбувалося умиротворення взаємно протилежних амбіцій конкуруючих партійних угруповань. За рахунок цього послаблювалась тенденція до заперечення ролі партій в ранньобуржуазній англійській державі. Однак, самому лорду Галіфаксу політичні партії здавалися «своєрідними таємними злочинними змовами проти решти нації», а партійну дисципліну він вважав за несумісну зі свободою особистої думки.

Партії як природне утворення, спричинене боротьбою різних політичних сил за владу, розглядав **Френсис Бекон** (1561–1626). Разом з тим знаходимо в нього елементи нового, більш поміркованого підходу до політичних партій, розуміння необхідності вмілого використання їх королівською владою для зміцнення своєї позиції в боротьбі з політичними опонентами. Він настійно радить володарям не ставати на сторону жодної з існуючих політичних партій, бути над ними: *«Багато хто дотримується тієї думки, що володареві в управлінні країною, і кожному вельможі в управлінні справами передусім потрібно приймати до уваги інтереси партій; а між тим вища мудрість наказує, навпаки, пристати до спільних інтересів, здійснюючи те, з чим погоджуються представники найрізноманітніших партій, або з інтересами окремих осіб. Цим я не хочу, однак, сказати, що міркуваннями партійними треба цілком знехтувати. Людям простого звання, щоби підвестися, необхідно за щось триматися; але людям знатним, які відчують свою силу, краще зберігати незалежність. І навіть тому, хто висувається для ймовірнішого успіху краще виявляти помірковану прихильність, щоби з усіх членів своєї партії бути найприйнятнішим для другої.*

Чим партія слабша і малочисельніша, тим більше у ній єдності; і часто буває, що невелика кількість непохитних бере гору над багаточисельним, але приманішим противником. Коли одна з двох партій припиняє своє існування, друга розколюється. [...] І, зазвичай, під час розколів ті, котрі були на других ролях, опиняються на чолі партії, але дуже часто виявляються нікчемами і усуваються, оскільки чимало з них є сильними тільки в опозиції, а коли цього немає, вони некорисні. Часто ми бачимо, що людина, досягнувши успіху, переходить у партію, ворожу тій, котрій вона зобов'язана своїм першим вивищенням, вважаючи, ймовірно, що з першої вона вже своє взяла, і шукає нової користі. [...] Якщо хтось тримається середини між двома партіями, це не відбувається завжди через поміркованість, а нерідко через корисливість і має на меті отримання вигоди з обох. [...] Королям не слід приставати на сторону якоїсь однієї партії, тому що будь-які союзи незмінно згубні для монархії; вони накладають зобов'язання, які можуть підвестися над обов'язком підданого, ... Надмірне посилення партій і чвар між ними вказує на слабкість володарів і достатньо шкодить їхній славі та успіху їх справ. Дії партій під владою монархії повинні бути (якщо говорити мовою астрономів) подібні рухові

нижчих орбіт, які можуть мати і власний шлях, але разом з тим і підпорядковуватися вищому рухові – “*primum mobile*” ».

Відстоюючи ідею цілковитого підпорядкування особистих інтересів державним, **Томас Гоббс** (1588–1679) абсолютно заперечував доцільність існування політичних партій. На його думку, партії виникають на основі взаємної угоди між людьми в ході народних патріотичних піднесень (повстань, бунтів, воєн) і на основі індивідуального багатства. Під партією він розуміє «значну кількість громадян, об'єднаних між собою силою угоди чи владою когонебудь». Боротьбу проти партій, витіснення їх з політичного життя Т. Гоббс вважав найважливішим завданням державної влади. *«Третя причина, яка робить обговорення на великому зібранні менш корисним, полягає у тому, що на таких зборах у державі народжуються партії, а партії приводять до бунту і громадянської війни. Адже, коли оратори, які мають рівні можливості, вступають у битву один з одним і висловлюють у своїх промовах цілком протилежні погляди, переможений починає ненавидити переможця і заодно усіх тих, хто підтримує його думку, якби висловлюючи тим самим зневагу до думки і мудрості переможеного, і прагне знайти засіб довести, що пропозиція його противника є шкодою для держави. [...] Такого роду [...] діяльність, яка використовується для формування народної думки (*ad faciendum populi*), називається створенням партії (*factio*). Коли ж партія не набирає достатньо голосів, але на ділі виявляється сильнішою або не набагато слабшою за противника, коли намагаються силою зброї отримати те, чого не змогли отримати за допомогою красномовства і якихось хитроців, і тоді починається громадянська війна. [...] Звідси випливає, що там, де верховна влада, яка видає закони, належить подібним зборам, закони нестійкі і змінюються у залежності від того, що на зібрання (*curia*) з'явиться сьогодні більше прихильників однієї партії, а завтра – другої; так що закони там носяться туди і сюди, як на хвилях. [...] Навіть багато хто з тих, які прихильно ставляться до держави, мимоволі сприяють формуванню бунтівних настроїв серед громадян, проповідуючи юнацтву в школах і усьому народові з кафедр вчення, побудоване на вищеназваних положеннях. Ті ж, хто прагне використати ці настрої для власного марнославства, спрямовують усі зусилля передусім на об'єднання усіх незадоволених в партію, котра готує змову, а потім самим захопити панування в цій партії. Вони створюють партію, беручи на себе роль посередників і тлумачів думок і дій кожного її члена, даючи доручення людям і визначаючи місця зібрань, де відбуватиметься розмова про те, як змінити державне правління у відповідності до їх ідей. А для того, щоб панувати у партії, потрібно у ній організувати іншу, тобто проводити ще й таємні наради у вузькому колі, де б можна бути представити те, що потім буде запропоновано на загальних зборах, і від імені кого, і що і в якому порядку кожен мусить говорити, і якими засобами залучити на свій бік людей могутніх і тих, котрі користуються найбільшою повагою серед рядових членів партії. А коли таким*

чином вони створюють досить велику партію, в якій вони завдяки своєму красномовству пануватимуть, вони підкорять собі державу, тим більше що їм не протидіє жодна інша партія, і досить часто вони завдають державі великої шкоди і породжують громадянську війну. [...] Якщо обов'язком володарів є стримання неблагонадійних громадян, то тим більше їх обов'язком є розпуск і знищення самих партій. Партією ж я називаю певну кількість громадян, об'єднаних між собою якоюсь угодою, або могутністю якоїсь людини наперекір волі того або тих, кому належить верховна влада. Таким чином, партія – це мовби держава у державі. Адже подібно до того, як у природному стані з об'єднання людей народжується держава, так і з нового об'єднання громадян виникає партія. Згідно з цим визначенням, партія – це відома кількість громадян, які зв'язали себе зобов'язанням безумовного підкорення якомусь іноземному володареві або громадянину або ж уклали між собою якусь угоду чи договір про взаємний захист проти решти, не виключаючи і тих, хто володіє верховною владою у країні. І навіть чийсь вплив серед народу, якщо він досить значний, що дозволяє набрати військо, якщо цьому не завадить держава, вимагаючи заручників чи іншої застави, містить у собі небезпеку виникнення партії».

Політичні партії як об'єктивно існуюче явище, що розвивається історично розглядає інший англійський філософ-ідеаліст, один із засновників агностицизму Девід Г'юм (1711–1776). Фракції інтересів формуються на основі відмінностей соціальних інтересів різних соціальних груп зумовлених насамперед відмінностями в майновому положенні їх представників. Оцінюючи причини появи політичних партій Д. Г'юм пояснює їх виникнення самою природою людини, її пристрастями: «Тією мірою, якою люди повинні шанувати законодавців і засновників держав, їм належить зневажати і ненавидити засновників сект і фракцій, тому що вплив фракцій прямо протилежний впливу законів. Фракції підривають систему правління, роблять безсилим закон і породжують відчайдушну ворожість між людьми однієї і тієї ж нації, котрі повинні допомагати і захищати одне одного. І що мусить робити засновників партій ще ненависнішими, так це важкість ліквідації вказаних будяків, якщо вони пустили коріння в якійсь державі. [...] Фракції можна поділити на особисті і реальні, тобто на ті, які засновані на особистій дружбі чи ворожнечі у середовищі осіб, які складають партії-суперниці, і ті, які засновані на яких-небудь реальних різницях в думці чи інтересі. Причина такого поділу очевидна, хоча я мушу визнати, що рідко коли можна знайти партії того чи іншого виду у чистому вигляді, без домішок. [...] А в тих фракціях, які засновані на реальніших та істотніших розбіжностях, завжди спостерігається немало проявів особистої ворожості або прив'язаності. Не дивлячись таке змішування, будь-яку партію можна віднести до особистих, або до реальних у відповідності з тим принципом, який є панівним і з яким, як виявляється, має найбільший вплив».

Ці дві великі групи партійних угруповань, згідно із вченням Д. Г'юма, мають ще свою внутрішню класифікацію: *«Реальні фракції можна поділити на фракції, засновані на інтересі, принципі і прихильності. З усіх фракцій перші є найрозумінішими і допустимими. Коли дві групи людей, такі як знать і народ, мають за якоїсь системи правління не дуже точно урівноважену і визначену самотійну владу, вони, природно, переслідують певний інтерес. [...] Від законодавця вимагається величезне уміння, щоб відвернути існування таких партій; [...] Партії, які виникли на основі принципу, особливо принципу абстрактного і світоглядного, відомі тільки нашому часу (XVIII ст.) і, можливо, є незвичайним і нез'ясованим феноменом [...] Людині, яка вважає, що істинне право управляти належить якійсь одній людині або якійсь одній фамілії, буде важко погодитися зі своїм співгромадянином, який вважає, що інша людина чи друга фамілія володіють цим правом. [...] Цей принцип [...] є джерелом усіх релігійних війн і розколів. [...] Під партіями, які засновані на прихильності, я розумію ті, основою яких є різного роду прихильність людей до певних сімейств чи осіб, яких вони хотіли б бачити своїми правителями. Ці фракції часто є шаленими, хоча, я змушений визнати, що може здатися незрозумілим, чому люди мусять так сильно прив'язуватися до осіб, з якими, можливо, вони взагалі не знайомі, яких вони, можливо, ніколи не бачили і від яких вони ніколи не отримували і не мають ніякої надії на будь-які добродійства».*

У партіях філософ вбачав важливий інститут державного правління, який обмежує монархію (*«Ми схильні думати, що взаємини між нами і нашим монархом дуже тісно та інтимні. Близькість величі і влади надає якогось значення долям навіть однієї особи»*). Відтак вже можна говорити про достатньо чітку тенденцію – поступового «звикання» до політичних партій, і навіть елементи визнання їх доцільності та корисності.

Одним із перших розробників ідеї широкої легітимації політичних партій був відомий англійський теоретик **Едмунд Бьорк** (1729–1797). Він – автор відомого визначення політичних партій, згідно з яким, *«Партія – це об'єднання людей, що згуртувалися для сприяння загальнонаціональному інтересові своїми спільними зусиллями і то на якійсь певній, спільно погодженій засаді»*.

Мислитель вважав партію не лише необхідним та важливим інститутом політичного життя, але й визнавав необхідність їхнього існування з точки зору моральних та етичних цінностей: *«Політичні партії є необхідним елементом вільної держави»*. Завдяки Е. Бьорку виділено також позитивний аспект принципу партійності у функціонуванні сучасного парламентаризму. Так діяльність депутатів у парламенті є неможливою без існування тісних зв'язків із своїми однодумцями як в середині нього, так і поза його межами, що можливе лише в рамках певної політичної організації, якою і є партія. У британському парламенті Е. Бьорк розвинув цілком нову для свого часу концепцію парламентської партії. Політики, вважав він, повинні об'єднуватися не навколо

політичного лідера, а навколо політичних принципів. Наявність спільної програми дозволить визначити політичну лінію, відштовхуючись від міркувань національної, а не особистої чи групової користі. Цей поворот в позитивній оцінці ролі і місця політичних партій у політичному житті держави здійснив вагомий вплив на подальший розвиток теорії політичних партій.

2. «Батьки-засновники» американської політичної системи про політичні партії.

У «батьків-засновників» США на ранньому етапі не було якоїсь позитивної концепції партійної системи. Американські теоретики, використовуючи негативний досвід існування партійних угруповань в англійській політичній традиції, переносили його і на американський ґрунт. Американські теоретики та політики вбачали в англійських політичних партіях дезінтегруючі сили, які відстоювали вузькі корпоративні інтереси. Розуміючи, що конфлікти поглядів і суджень є неминучими, «батьки-засновники» тим не менше намагалися звести ці конфлікти до мінімуму. Американські демократи революційного періоду вважали, що перемога республіканського ладу розчистить шлях до утвердження в країні соціальної гармонії, а разом з тим і зникне необхідність виникнення політичних партій.

Велику роль для визнання партій в політико-правовій думці США і розробки «позитивної» концепції партій мали праці Е. Бьорка та Г. Болінгброка. Їх поступове утвердження в американській політичній теорії визначило домінування англо-американського погляду на партії як альтернативні політичні угруповання в двопартійній системі. Декларація незалежності, біль про права гарантував громадянам США ряд громадянських свобод в т.ч. свободу слова, свободу друку, зібрань тощо.

Формально організоване, легітимне протистояння конкуруючих партійних угруповань спричинило почергову зміну правлячих партій і формування двопартійної політичної системи США, заснованої на принципі існування «відповідальної», конституційно закріпленої партійно-політичної опозиції. Зокрема творці «Федераліста» (нарисів про проект Конституції А. Гемілтон, Дж. Медисон і Дж. Джей) виступали з обґрунтуванням закономірності поділу американського суспільства на конкуруючі соціально-політичні угруповання.

Джеймс Медисон (1751–1836): *«Приховані причини антагонізму груп всередині суспільства полягають передусім у природі людини; і ми бачимо їх усюди в різній мірі вияву залежно від різних стосунків у людському суспільстві. Захоплення різноманітними релігійними поглядами, політикою та багатьма іншими речами, прихильність до різноманітних лідерів, які честолобно борються за владу, або до особистостей, з долею яких були пов'язані людські пристрасті – все це поступово розділило суспільство на різні партії, розпалило їхню обоюдно ворожнечу і навіть зробило їх схильними до того, щоб драгувати одна одну в дрібницях замість того, аби разом працювати заради спільного*

добробуту. ... Але найчастіше розпалює на тривалий час боротьбу груп різних і неоднаковий розподіл власності. З давньої давнини власники і незаможні представляли в суспільстві різні інтереси» [...]

«Чим малочисельніше суспільство, тим бідніша в ньому кількість реальних партій та інтересів, його складових, тим частіше більшість громадян виявляються прихильниками однієї партії, а чим менше число осіб, що складають таку більшість, і чим менша територія, на якій вони розміщуються, тим легше їм домовитися між собою і здійснити свої вузькі задуми. Розширте сферу дій, і у вас з'явиться більша різноманітність партій і інтересів; значно зменшиться ймовірність того, що у більшості виникне загальний привід робити замах на права інших громадян, а якщо такий є в наявності, всім, хто його визнає, буде важче об'єднати свої сили і діяти заодно».

Достатньо чітко акцентує Д. Медисон на проблемі співвідношення діяльності політичних партій та діяльності уряду. Зокрема він вважав, що формування політичних партій відбувається в силу різних підходів соціальних верств до теоретичних та практичних аспектів державного правління. Він також однозначно визнавав присутність та вплив політичних партій на рівні державних органів.

Джеймс Медисон разом із **Александром Гемілтоном** (1755–1804) у «Федералісті» стверджував далі: *«Метою правління є справедливість. Справедливість – мета громадянського суспільства. І до цієї мети воно завжди прагнуло і прагнучиме, поки її не досягне або поки в прагненні до неї не втратить самої свободи. У суспільстві, влаштованому так, що сильніший партії нічого не вартує об'єднатися і притіснити слабшу, цілком може, правду кажучи, запанувати анархія – точно так само, як у природі, де більш слабка істота не захищена від насильства з боку більш сильної. І так само як в останньому випадку навіть сильнішим їх положення постійної невпевненості підказує вихід у тому, щоб підкоритися владі, яка буде захищати і слабких і їх самих, так само і в громадянському суспільстві більш потужні кліки або партії поступово, керовані тим самим мотивом, прийдуть до бажання мати уряд, який візьме під свою охорону всі партії, як слабкіші, так і сильніші. [...]*

У величезній за територією республіці Сполучених Штатів, при великій кількості в ній різних інтересів, партій і релігійних сект, навряд чи можливе об'єднання більшості, взятої від усього суспільства в цілому, з будь-якою іншою метою, окрім затвердження справедливості і досягнення загального блага. Таким чином, майже відпадає небезпека для малої партії виявитися під п'ятою великої, а якщо так, то майже відпадає і привід забезпечувати безпеку малої партії, вводячи в уряд сили, незалежні від великої партії або, іншими словами, незалежні від самого суспільства».

На думку «батьків-засновників» федеративний конституційний устрій із складною системою «стримувань і противаг» + республіканська форма правління ефективно протистоятимуть вузькопартійним інтересам, сприятимуть

соціальної гармонії і національній єдності. Однак, створивши конституцію, яка бачилась їм засобом протистояння політичним партіям і контролю над ними, американські політичні діячі поступово почали усвідомлювати, що не можуть керувати державою без допомоги таких організацій як партії.

Принципово важливими для розуміння відношення до політичних партій в американській політичній теорії є міркування **Алексиса де Токвіля** (1805–1859):

«Є країни, що займають настільки велику територію, що їх народонаселення, хоча і перебуває під єдиним суверенітетом, не об'єднане за своїми інтересами, звідси й постійні розбіжності між окремими його групами. Ці групи населення ще не утворюють партій в прямому сенсі слова, це швидше різні народи. І якщо спалахує громадянська війна, то це конфлікт між ворогуючими народами, а не боротьба між політичними угрупованнями. Коли ж громадян країни роз'єднують різні погляди на проблеми, які цікавлять в рівній мірі всі регіони країни, такі, як, наприклад, загальні принципи державного правління, тоді й народжуються угруповання, які я називаю власне партіями.

Партії – це зло, властиве демократичному правлінню, проте характер їх у різні періоди неоднаковий, і в основі їхньої діяльності лежать різні причини. Бувають часи, коли народи переживають такі глибокі потрясіння, що приходять до думки про необхідність корінних перетворень політичного устрою суспільства. Бувають і такі періоди, коли невдоволення існуючими порядками охоплює всі верстви населення і суспільний устрій терпить крах. Саме тоді відбуваються великі революції і виникають великі партії. [...] бувають епохи, коли зміни в політичній структурі і суспільний устрій відбуваються настільки повільно й непомітно, що здається, ніби суспільство досягло межі у своєму розвитку; в такі періоди люди не заглядають далеко у майбутнє, їм видається, що основи суспільства непорушні. Настає час інтриг і малих партій.

Партії, які я називаю великими, характеризує прихильність принципам більшою мірою, ніж турбота про те, до чого може призвести слідування цим принципам; теорія, узагальнення цікавлять їх більше, ніж практика, окремі випадки; їх хвилюють глобальні ідеї, а не конкретні люди. У порівнянні з іншими партіями великі партії, як правило, демонструють більш благородні устремління, більш тверді переконання, їх дії більш відверті і рішучі. У діяльності цих партій приватні інтереси, завжди грають найважливішу роль у політичній боротьбі, майстерно маскуються під громадські.

У малих партій, навпаки, зазвичай не буває політичних переконань. Ними не рухають великі цілі, і їх відмінною рисою є егоїзм, відкрито проявляється в будь-якому їх дії. За їх полум'яними промовами ховається розрахунок; вони різко висловлюються, але діють боязко і невпевнено. І мета, яку вони ставлять перед собою, і засоби, якими вони користуються для її досягнення, є нікчемною. В результаті, коли на зміну бурхливої революції приходить період спокою, створюється враження, ніби великі люди раптово зникають, а душі людські

замикаються у собі. Великі партії потрясають суспільство, малі його розбурхують, перші роздирають його на частини, другі його розбещують; великі партії, потрясаючи суспільство, тим самим нерідко його рятують, а малі без видимої користі сіють смуту».

Отже, з огляду на наведені джерела, можна говорити про певну спільність загальних рис формування політичних партій в Англії та США, які відрізняються від цих процесів в країнах континентальної Європи. Хоча американська політична теорія безперечно використовувала європейський досвід, однак практична діяльність американських «батьків-засновників» швидше ґрунтувалась на конкретному американському досвіді.

3. Проблема партій і революційно-демократичні вчення про державу у Франції XVII – XVIII ст.

У порівнянні з англійською партійною теорією, яка започаткувала позитивне відношення до політичних партій, французькі мислителі обґрунтували той незаперечний факт, що в результаті взаємного поборювання конкуруючих угруповань може скластися рівнодіюча направлена на встановлення і поширення в суспільстві свободи та демократії. Критика партій у французькій політичній та державно-правовій теорії пояснюється потребою ліквідації феодальних пережитків, формуванням єдиної нації, захистом держави від зовнішніх і внутрішніх ворогів – тими завданнями, які потребували об'єднання політичної енергії всієї нації, не допускали б існування окремих, розрізнених груп, які конкурують між собою у формуванні політичної волі. Суттєвим кроком на шляху розробки в цілому стриманого ставлення до політичних партій як до певного політичного інституту стали праці французьких мислителів.

За запровадження на французькому ґрунті принципів англійського політичного балансу відкрито виступав **Шарль-Луї де Секонда барон де Ля Бред і де Монтеск'є** (1689–1755), який визнавав об'єктивну неминучість і необхідність існування політичних партій у всі історичні періоди. Виводячи партії з певного рівня природнього спілкування між людьми, Ш. Монтеск'є вважав, що політичні партії існували і будуть існувати вічно, практично незалежно від ступеня розвитку суспільних стосунків, їх антагоністичності, форми державного правління і політичного режиму, особливостей соціально-класової структури суспільства. Розглядаючи політичні партії як інститут відносно вільного політичного режиму і демократичного (близького до республіканського) державного устрою Ш. Монтеск'є пропонував таке загальне правило: *«... щоразу, коли ми помічаємо, що в державі, яка називає себе республікою, все спокійно, можна бути впевненим, що у ній нема свободи. Те, що називають у політичному організмі союзом, є вельми двозначною річчю. Справжній союз – це гармонійний союз, який примушує сприяти добру всього суспільства всі частини, хоч би якими протилежностями вони нам не здавалися, так само, як дисонанси в музиці сприяють загальному акорду. В державі, яка*

сприяє враженню безладу, може існувати союз, тобто гармонія, [...] У ній усе відбувається так само, як з частинами Всесвіту, вічно пов'язаними одна з однією за посередництвом дії одних частин і протидії інших».

Однак надто широка свобода, в тому числі і свобода політичних партій, на думку вченого, призведе до заперечення свободи взагалі. *«Норови й звичаї – це порядки, не встановлені законами, закони чи то не можуть, чи то не хочуть встановити їх. Між законами та норовами є та різниця, що закони визначають переважно дії громадянина, а норови – дії людини. Між норовами й звичаями є та відмінність, що перші регулюють внутрішню, а другі – зовнішню поведінку людини».* Ось чому потрібне розумне обмеження, регламентація діяльності політичних партій. При цьому він категорично виступав проти утотоження партій з анархією та роздорами, що мають місце в державі: *«В наших великих монархіях партії створюються з невеликої кількості людей, а народ надає перевагу бездіяльності. В цьому [...] випадку буде цілком природньо умовляти бунтівників, щоби вони пристали на бік більшості громадян, а не пропонувати більшості, щоби вона пристала до бунтівників; [...]».*

Вчений категорично виступав проти корисливих угруповань, які відстоювали лише свої власні потреби. На його думку партійні союзи повинні бути демократичними і виражати загальну волю. При цьому він пов'язує їх характер і форми діяльності із характером політичного режиму. При монархічній формі правління діяльність політичних партій є обмеженою, а лише республіканська форма правління сприяє діяльності політичних партій.

Один із революційних ідеологів буржуазної демократії, **Жан-Жак Руссо** (1712–1788), вважав політичні партії іноземним елементом в державному ладі. Цей мислитель стверджував, що громадяни підчиняються лише закону, в реалізації котрого вони приймають участь голосуванням. Цього закону загального волевиявлення мусить дотримуватися кожний громадянин, приносячи в жертву свої особисті, групові, корпоративні інтереси. А це зумовлює необхідність знищення всіляких об'єднань, які переслідують окремі інтереси. У факті існування політичних партій Ж.-Ж.Руссо вбачав загрозу існуванню загальній волі громадян:

«Будь-яка політична суспільність складається з інших, менших, спільнот, кожна з яких має свої інтереси та свої правила. Але ці спільноти [...] не є єдиними, котрі існують у Державі; усі ті приватні особи, яких об'єднує спільний інтерес, творять таке число постійних або недовговічних спільнот, скільки цих спільних інтересів. Сила цих спільнот менш очевидна, але не менш дієва [...] Усі мовчаливо створені чи оформлені асоціації і видозмінюють найрізноманітнішими способами вид волі суспільної впливом своєї власної. Воля цих приватних спільнот виступає завжди у двох відношеннях: для членів асоціації – це спільна воля; для великої спільноти – це воля приватна, яка досить часто виявляється вірною з одного боку і порочною – з другого».

Разом з цим учений не заперечував закономірності виникнення партій як результату досягнення певного рівня розвитку суспільних відносин, визнаючи утопічність думки про наявність у розвинутій людській спільноті лише загальної волі і про відсутність в ній приватних інтересів. Саме тому Ж.-Ж. Руссо вказував, що коли у демократичному суспільстві виникають політичні партії і приватні асоціації, то воля кожної з них стає загальною по відношенню до держави. *«... загальна воля незмінно скеровується безпосередньо до однієї мети і прагне завжди до блага суспільства [...] Зазвичай існує чимала різниця між волею усіх і загальною волею. Ця друга стереже тільки спільні інтереси; перша – інтереси приватні і являє собою тільки суму бажань волі приватних осіб. [...] Коли достатньою мірою освічений народ приймає рішення, тоді, якщо громадяни не вступають між собою ні в які взаємини, із різноманіття незначних відмінностей випливає завжди загальна воля і рішення зазвичай виявляється правильним. Але коли у збиток основної асоціації утворюються змови, часткові асоціації, тоді воля кожної з цих асоціацій стає загальною стосовно її членів і частковою щодо Держави; тоді можна сказати, що голосуючих не стільки ж, скільки людей, але тільки стільки, скільки асоціацій. Відмінності стають ще менш багаточисельнішими і дають менш загальніший результат».*

Це положення засвідчує зачатки нового підходу до визначення суті політичних партій, їх місця в політичній системі як носіїв певної суспільної думки, фактору формування політичної волі громадян. *«До того часу, поки якась кількість об'єднаних людей дивиться на себе як єдине ціле, у них – тільки єдина воля у всьому, що стосується спільного самозбереження і загального благополуччя. Тоді усі пружини Держави міцні і прості, її принципи зрозумілі і прозорі. [...] Але коли вузол суспільних зв'язків починає розв'язуватися, а Держава – слабнути, коли приватні інтереси починають давати про себе знати, а малі спільноти – впливати на велику, тоді спільний інтерес перекручується і зустрічає противників; вже одностайність не царює під час голосування; загальна воля більше вже не є волею усіх; піднімаються суперечки, спори; і найсправедливіша думка ніколи не приймається без суперечки. [...] Таким чином замість того, щоби сказати своїм голосуванням: це вигідно Державі, він говорить: це вигідно якійсь людині або певній партії [...]. Відтак закон, якого в інтересах суспільства слід дотримуватися на зборах, полягає не стільки у тому, щоби підтримувати тут загальну волю, скільки у тому, щоби вона була запитувана і завжди відповідала».*

Як бачимо, Ж.-Ж.Руссо виступав проти існування якоїсь єдиної партії в суспільстві, вказуючи, що якщо в суспільстві існують приватні інтереси, то слід домагатися того, щоби всі вони були представлені відповідними партійними угрупованнями. Це потрібно для того, щоби загальна воля населення була усвідомленою і щоби народ не помилявся. Відтак для Ж.-Ж.Руссо у підході до політичних партій характерними є такі особливості: або (1) в державі взагалі не

повинні існувати асоціації приватного характеру і в такому випадку громадяни залишаються ізольованими від держави; або (2) може існувати значна кількість різноманітних приватних асоціацій, які урівноважують одна одну і дають можливість визначати загальну волю і загальний інтерес.

Оригінальне бачення суті партій знаходимо і у працях письменника і філософа **Вольтера (Марі Франсуа Аруе)** (1694–1778). Як представник школи природного права він визнавав за кожним індивідом існування невідчужуваних природних прав: свободу, власність, безпеку, рівність. Поряд з природними законами філософ виділяв позитивні закони, необхідність яких пояснював тим, що «люди злі». Позитивні закони покликані гарантувати природні права людини. Разом з цим за своїми соціальним поглядам Вольтер був прихильником нерівності. Тому на його думку суспільство мало поділятися на «освічених і багатих» і на тих, хто, «нічого не маючи», «зобов'язаний на них працювати» або їх «бавити»; трудящим тому нема чого давати освіти: «якщо народ почне міркувати, все загинуло». Як невтомний і нещадний ворог церкви і клерикалів, яких він переслідував аргументами логіки і стрілами сарказму, Вольтер був схильним до негативного отождолення партій з діяльністю церковників (хоча атеїстом не був): *«Ані Монтень, ані Локк, ані Бейль, ані Спіноза, ані Гоббс, ані Шефтсбері, ані пан Коллінз, ані Толанд і т.д. не розпалили смолоскип роздору у своїй Вітчизні. Більшою мірою такими людьми виявилися теологи; спочатку вони живлять честолюбні сподівання ватажків сект, але закінчується це зазвичай тим, що вони прагнуть стати на чолі партій»*.

Перекоаний прихильник абсолютизму (політичний ідеал – освічений монарх) і монархіст, Вольтер виступав проти суспільних деструкцій і негативно оцінював значення партій як суспільних сил, які взаємно конкурують: *«Добре відомо, як успішно розгромили нас наші вороги, які перейняли у нас наші первісні звичаї, відкинули наші криваві жертви і закликали народи до рівності і простоти, причому вони створили собі партію прихильників з бідняків, дійшовши до повної перемоги над багачами»*.

Принципові зауваження щодо суті та основних завдань партій містяться у політико-філософській спадщині французького літератора і філософа **Клода Адрієна Гельвеція** (1715–1771). Зокрема важливими його поглядами вважаються трактування партій як імовірних опозиційних сил (зокрема у якості захисту від тиранії), а також міркування щодо специфіки партійного керівництва (вождизму): *«Чи можна собі уявити, щоби громадяни, які входять до різних партій як вожді чи рядові бійці, щоби громадяни, які безперервно хвилюються страхами або гарячими сподіваннями, могли б користуватися дозвіллям і спокоєм, необхідними для заняття науками? [...] Наявність опозиційної партії, яка керується честолюбством, бажанням помсти чи любові до Вітчизни, служить тут захистом народу від тиранії. Придворна партія, охоплена бажанням здобути місця, привілеїв чи грошей, підтримує уряд проти інколи несправедливих випадів опозиції. [...] Вожді усіх партій зацікавлені у знищенні*

ворожих партій і вимушені приносити у жертву своєї безпеки зависть та інші свої пристрасті».

Міркування про політичні товариства усередині суспільства громадян містяться у творах французького філософа німецького походження **Поля Анрі Дітріха барона фон Гольбаха** (1723–1789). *«Політика мусить зберігати рівновагу між усіма видами суспільної діяльності, які необхідні для збереження держави. [...] розумна політика не допустить, щоби, порушуючи рівновагу, одна сторона діяльності суспільства поглинула усі інші сторони. [...] Взаємні інтереси об'єднують між собою товариства, так само як і окремих громадян; [...] Коли голос розуму не володіє достатньою силою, щоби бути почутими політичними товариствами або тими, хто ними керує, останнім не залишається нічого іншого, як використовувати силу для розв'язання суперечок. [...] Взаємини народів, які і відносини окремих осіб, засновані на спільності інтересів. [...] вони сприяють підтримці дружніх відносин між людьми, вони сприяють підтримці дружніх відносин між націями і допомагають припиняти суперечки, які виникають між ними. [...] скріплюють зв'язки між політичними організаціями; пристрасті, відсутність розсудливості, віроломство роз'єднують держави та руйнують їх союзи».*

В цілому поділяв погляди своїх попередників на політичні партії інший відомий французький теоретик **Емануель Жозеф Сей** (1748–1836). Він відстоював ідею верховенства загальної волі над приватними інтересами в суспільстві, але на відміну від Ж.-Ж.Руссо, вважав можливим і необхідним народне представництво, яке виражає інтереси єдиної, неподільної нації. В його теорії представництва виникає «логічно антитетичний принцип народної участі, цілком самобутня доктрина, яка свідомо підносить представництво до виразу й символу найвищого державного етосу. Представництво з простого сурогату безпосереднього права народу перетворюється на феномен, що сам є метою, співвимірною народному суверенітетові, і має власну політико-філософську вартість». Підґрунтям головного закону цей батько модерної демократично легітимованої національної держави мислить, що *«Закон нічого не дає, він лише захищає існуюче до того моменту, поки воно не починає шкодити інтересові загалу. [...] усі без винятку громадяни [...] усі однаково залежать від закону, усі віддають свободу і майно під його захист. Це я називаю спільними правами громадян, завдяки яким усі вони рівні один перед одним. Усі вони мають взаємини, беруть зобов'язання один щодо одного і залагоджують справи завжди під спільною запорукою закону. Якщо у цьому загальному русі хтось окремий зажадає панувати над особою свого сусіда або привласнити його власність, то спільний закон придушить цей напад і знову поставить кожного на рівну відстань один щодо одного. [...] Захищаючи спільні права кожного громадянина, закон захищає кожного громадянина в усьому, ким він може бути, до того моменту, коли те, ким він хоче бути, починає шкодити інтересові спільноти».*

4. Розвиток вчення про партію у політичній думці Німеччини.

Праці німецьких вчених внесли вагомий вклад у розвиток загальної теорії політичних партій. Передусім вони розширили діапазон дослідження політичних партій, вийшовши далеко за рамки пошуку визначення поняття партій, оцінки їх політичної діяльності, і розглянули деякі важливі проблеми – про місце політичних партій в державі та суспільстві, їх зв'язок з державними та правовими інститутами, про функції та класифікацію політичних угруповань. На відміну від Великої Британії, США, Франції у Німеччині у XVIII–XIX ст. теорія політичних партій розвивалась практично у вакуумі, у «порожнішому» та статичнішому політичному просторі. Для німецьких авторів політичні партії були скоріше ідеальними образами, аніж реально існуючими політичними інститутами. Відтак «німецькі» прототиби політичних партій почали реально виникати лише після революції 1848 р., що безперечно впливає на розвиток самої теорії політичних партій. Відтоді політичні партії перестають сприйматися лише як певні ідеологічні течії в суспільному житті, а як реальні історичні утворення, важливі елементи політичного життя.

Німецький філософ **Йоган Готліб Фіхте** (1762–1814) зауважував, що *«Ніби у якійсь чужоземній державі громадян у нас називають за їхньою приналежністю до тієї чи іншої іноземної партії і за їхніми виступами за той чи інший зовнішній союз; а ті, котрі належать до вітчизняної партії не мають навіть імені. Німці вже так давно є прибічниками тієї чи іншої чужоземної партії, що рідко коли можна зустріти тих, хто притримувався партії німців і вважав, що ця країна мусить бути в союзі з самою собою»*.

Вважається, що «антипартійному» клімату у німецькій політичній теорії сприяла фетишизація держави, обґрунтована в філософії **Георга Вільгельма Фридриха Гегеля** (1770–1831). Згідно з його поглядами, держава і була виразником «народного духу», «вищої нейтральної влади», уособленням загального блага, а всякі опозиційні політичні рухи, тим більше інституційно чи організаційно оформлені вважалися суспільним злом. До того ж філософ не займався окремо вивченням суті політичних партій, а розглядав їх достатньо поверхово в рамках загальної теорії держави. Виходячи з постулату неподільності волі народу, виразником котрої є єдина держава, Г. Гегель підкреслював, що *«Відношення уряду до станів не мусить бути по-суті ворожим, і віра у необхідність цього ворожого відношення – це сумна помилка. Уряд не є партією, якій протистойть друга партія, так що кожна з них мусить шляхом боротьби багато чого добиватися, тягнути до себе, і якщо держава опиняється у такому стані, то це – нещастя, і такий стан не може бути визнаний здоровим»*.

З точки зору суб'єктивного ідеалізму Г. Гегель визначив суть політичних партій, давши їм негативну оцінку – визначаючи їх як союзи засновані на чисто суб'єктивних стосунках і приватних інтересах: *«... антагонізм виникає тоді, коли об'єктами цього зіткнення стають не істотні елементи державного*

організму, а більш спеціальні та байдужі речі, і пристрасть, яка все ж пов'язується з цим змістом, перетворюється на партійну боротьбу за чисто суб'єктивний інтерес; наприклад, за найвищі державні посади»; «...до цієї групи [партії] належить багато людей, які вважають політичну діяльність справою свого життя чи ж то з власної прихильності, володіючи для цього достатньою незалежністю у майновому відношенні, чи тому, що займають державні посади, отримані завдяки парламентським зв'язкам; однак, якщо вони досягли цього стану й іншим способом, їхнє майнове становище і внутрішнє покликання зобов'язують їх приєднатися до класу політиків і до якоїсь політичної партії».

Як прихильник представницької монархії Г. Гегель вважав, що інтереси окремих прошарків німецького суспільства мусять представляти відповідні органи посередництва, але депутати в них повинні представляти не суб'єктивні інтереси, партійну ідеологію, а лише існуючий у суспільстві і його різних корпораціях об'єктивний інтерес: «... якби не разюче був поділений на партії парламент, і з якою б різкістю ці партії не нападали одна на одну, тим не менш [вони] не є протиборчими фракціями, їхні інтереси знаходяться в одній сфері, [...] Третьою силою є народ, і опозиція, які сформовані на ворожій існуючому складу парламенту основі і, які відчуваючи свою непридатність перемогти у парламенті партію, яка знаходиться при владі, могла б поступитися спокусі і звернутися за допомогою до народу, що призвело б не до реформи, а до революції».

Перші спроби створення і поширення фундаментальної теорії політичних партій належать в Німеччині лівому крилу гегельянців. Молоді **Карл Гайнріх Маркс** (1818–1883) і **Фридрих Енгельс** (1820–1895), які займалися проблемою революційної партії пролетаріату теоретично обґрунтували практичні принципи організації політичної партії, як політичного центру пролетарської революції: «Будь-яка класова боротьба є боротьбою політичною. [...] Ця організація пролетарів у клас, і тим самим – у політичну партію, щохвилини знову руйнується конкуренцією між самими робітниками. [...] Наша епоха, епоха буржуазії, відрізняється, однак, тим, що вона спростила класові суперечності: суспільство все більше і більше розколюється на два великі ворожі табори, на два великі, що стоять один проти одного, класу – буржуазію і пролетаріат».

Вивчивши досвід функціонування політичних партій Англії, ці мислителі, зауважували, що «Старі парламентські партії, які володіють монополюючим правом на управління країною, існують тепер тільки у вигляді клік, але ті ж самі причини, які послаблювали ці кліки, не даючи їм можливості створювати партії, відокремлюватися, позбавляють їх здатності об'єднуватися».

Визначаючи визначальну роль робітничих партій, учені констатували: «Як часто попереджали нас друзі та прибічники: “Тримайтеся осторонь партійної політики!” І вони були абсолютно праві, оскільки справа стосується політики нинішніх англійських партій. Робочий орган – партійний в сучасному сенсі слова,

по своєму напрямку не повинен належати до вігів, ні до торі, ні до консерваторів, ні до лібералів, ні навіть до радикалів. Консерватори, ліберали, радикали – усі вони представляють лише інтереси правлячих класів і різні відтінки думок, які панують серед лендлордів, капіталістів і дрібних торговців. У тих випадках, коли їм доводиться бути представниками від робочого класу, вони зовсім не уявляють його. У робочого класу є свої власні інтереси, як політичні, так і соціальні».

Натомість засобом запобігання революції вважав партію німецький філософ **Арнольд Руге** (1802–1880), у концепції якого партії виступають в якості умовної антитези, помірковано-реформістського заперечення існуючої влади та держави. Під партіями вчений розумів рушійні сили і організаційні форми ліберальних та демократичних ідей, що протистоять консервативному державному режимові.

Для іншого німецького мислителя **Йогана Карла Фрідріха Розенкранца** (1805–1879) партії – це «особливе», «окреме» соціально-політичне явище суть котрого можна вивести тільки із «загального», чим є держава: *«Партія виникає в результаті того, що один із елементів держави узурпує право бути в своїй самоті не лише собою, але й цілим. Таке бажання неминуче породжує протилежну тенденцію іншого елемента, вони за своєю природою координуються в боротьбі за панування».* Зауважмо: якщо в А. Руге політичні партії це інститути, що протистоять уряду, то в К. Розенкранца – уряд, який уособлює собою державу, стоїть над політичними партіями, які представляють групи суспільних інтересів.

Швейцарсько-німецький юрист **Йоган Каспар Блюнчлі** (1808–1881) з позицій міжнародного права пов'язував виникнення і розвиток партій у державі. Він вважав, що із досягненням партією певного рівня розвитку найбільш рішуче формування партій відбувається «у найбільш обдарованих та вільних народів». Досліджуючи політичні партії вчений розрізняв власне партії та партійні фракції, які називав «карикатурою на партії». Якщо перші відображають суспільні інтереси, а тому є корисними та важливими для політичного життя, останні ж відображають лише корпоративні інтереси і наносять суспільству непоправної шкоди. Відтак партії представляють не державно-правовий, а політичний інститут: *«Політичні партії – не є елементом державного організму, а представляють собою вільні суспільні групи, котрі об'єднуються навколо певних переконань чи напрямку з метою спільної політичної діяльності».*

Цей юрист-міжнародник запропонував також й детальну класифікацію партій, яка враховує різноманітні фактори та критерії: 1) *Релігійно-політичні партії*: конфесійні партії, які намагаються здійснити відповідний вплив на державу на основі їх релігійних доктрин. 2) *Світські партії*: т.зв. «напів-політичні», обмежені етнонаціональними місцевими умовами партії. 3) *Політичні угруповання*, які утворюються відповідно до соціальних інтересів.

У підсумку «найчистішою» формою політичних партій Й. Блюнчлі вважав ті політичні партії, які визначаються політичними (а не релігійними, національними, місцевими) протиріччями і тривалий час супроводжують суспільний інтерес.

Отже, німецька політична теорія відображає принципово інший стан національних державно-політичних відносин кінця XVIII – початку XIX ст. Через відсутність необхідних конституційно-політичних інститутів і різкого обмеження сфери партійно-політичної діяльності у Німеччині, історичні умови цієї епохи склались несприятливо для політичних партій. Унаслідок об'єктивно-історичних особливостей розвитку партійно-політичного середовища Німеччини у центрі уваги дослідників знаходилася не політико-практична, а ідеологічна сторона діяльності партійних угруповань.

Запитання до теми:

1. Як у англійській політичній філософії XVI–XVIII ст. формувалося ставлення до політичних партій, і які підходи до їхнього використання пропонували Френсіс Бекон та Томас Гоббс?
2. Які відмінності у поглядах Д. Г'юма та Едмунда Бьорка на природу та функції політичних партій у державному управлінні?
3. Як «батьки-засновники» США оцінювали роль політичних партій у республіканському устрої та формуванні соціальної гармонії, і яку функцію партій відводив Джеймс Медісон?
4. Яким чином американські мислителі використовували досвід англійської політичної системи у формуванні власної двопартійної моделі?
5. Які особливості французької політичної традиції XVII–XVIII ст. визначали стримане або критичне ставлення до політичних партій, і як Шарль Монтеск'є обґрунтовував їхню необхідність?

Рекомендована література:

Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки (Монтеск'є, Конт, Маркс, Токвіль, Дюркгайм, Парето, Вебер) / Пер. з фр. Київ, 2004.

Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник. Київ, 2006.

Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Київ, 2000.

Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). Київ, 1993.

Класики політичної думки: Від Платона до Макса Вебера. Київ, 2002.

Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 55–58, 64–69.

Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Львів, 1997.

Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки/ Пер. з англ. Київ, 1997.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 30, 37, 71, 280, 312, 379, 395–396.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 83–97.

Тема 5

ПАРТІЇ В ТЕОРІЯХ ДЕМОКРАТІЇ ХІХ СТ. ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ КЛАСИЧНОЇ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

1. Партії в теоріях демократії ХІХ ст.

Теоретичною основою аналізу партій, який здійснив **Алексис Анрі Шарль Клерель де Токвіль** (1805–1859) стало визнання закономірності їх існування і політичного впливу на політичне життя суспільства. У праці «Про демократію в Америці», незважаючи на велику увагу, яку приділяє автор політичним партіям, вони не розглядаються ним як об'єкт самостійного наукового аналізу, а лише як елемент державно-політичної системи. Загальне ставлення А. де Токвіля до політичних партій простежується з його оцінок політичної ситуації, яка склалася в США після закінчення війни за незалежність. Відтак спад і припинення політичної активності партій, яке було викликане революцією, він оцінює як щастя для Америки:

«Свого часу в Америці були великі партії; нині їх уже немає: ця країна стала щасливішою, але не стала більш моральною. Коли скінчилася Війна за незалежність і з'явилася потреба в новій формі правління, думки американців розійшлися, сформулювалися два погляди. Ці два погляди такі ж давні, як сам світ, їх можна знайти в різних формах та під різними назвами в будь-якому вільному суспільстві. Одна частина нації прагнула обмежити владу народу, а друга – безмежно розширити її. [...] Для перемоги когось одного з них не треба було ні руйнувати старий порядок, ні змінювати суспільний лад. Прагнення домогтися перемоги своїх принципів не ставило під загрозу життя багатьох людей. [...] Партія, яка виступала за обмеження влади народу, прагнула закріпити принципи свого вчення в Конституції Союзу. Вона отримала назву федеральної партії. Інша партія, яка виказувала особливу схильність до свободи, стала називатися республіканською».

Загальне негативне відношення А. де Токвіля до політичних партій значно пом'якшується коли мова йде про аналіз діяльності політичних партій США: *«[...] сьогодні в Сполучених Штатах Америки немає великих політичних партій. Там є багато партій, які загрожують єдності Союзу, але немає таких партій, які виступали б проти сучасної форми державного правління або чинили опір поступальному розвитку суспільства. Ті партії, які загрожують єдності Союзу, спираються не на принципи, а на матеріальні інтереси. Саме ці інтереси на*

території такої великої імперії, як Штати, й лежать в основі утворення націй, що суперничають, а не партій. [...].

[...] тільки-но вивчиш таємні рушійні сили, які керують у Америці бунтівними угрупованнями, одразу ж розумієш, що чимала частина з них пов'язана більш чи менш тісно з однією з великих партій, які поділяють людей відтоді, як існують вільні суспільства. В міру заглиблення в потаємну сутність цих партій помічаєш, що діяльність одних спрямована на те, аби обмежити використання громадської сили, діяльність же інших – на те, аби розширити це використання. Я аж ніяк не хочу сказати, що американські партії мали своєю відвертою чи навіть прихованою метою висунути на перший план аристократію або демократію в країні; я тверджу, що аристократичні чи демократичні пристрасті легко помічаються в засадах кожної партії; і хоч це не впадає в око, саме це і є слабким місцем кожної партії».

Аналізуючи природу і механізми формування політичних партій А. де Токвіль стверджував, що політична партія – це таке об'єднання людей, яке має в своїй основі загальнонаціональні інтереси, а якщо мова заходить про локальні чи регіональні інтереси то їх виразниками виступають політичні угруповання: *«Коли ж громадян країни роз'єднують різні погляди на проблеми, що викликають інтерес рівною мірою в усіх регіонах країни, такі, як, наприклад, спільні принципи державного правління, тоді й народжуються угруповання, які я й називаю властиво партіями».*

Існуючі партії А. де Токвіль поділяв на «великі партії», які виникають в періоди революційного піднесення, коли найвищий ступінь народного незадоволення стимулює постановку питання про повний перегляд існуючого політичного устрою, і «дрібні партії», які характерні для відносно мирних історичних періодів і пов'язані із еволюційними змінами в державно-політичному устрої країни: *«Великі партії відсутні в Сполучених Штатах, зате там занадто багато малих партій і громадська думка розкладається на нескінченне число угруповань, що об'єднуються довкола питань, які стосуються дрібниць. Неможливо уявити, з якими труднощами створюються партії; і в наші часи це дуже важка справа. В Сполучених Штатах немає ненависті на ґрунті релігії, позаяк до релігії скрізь ставляться з пошаною й жодна релігійна секта не вважається привілейованою; немає класової ненависті, бо тут народ ставиться на найвищий щабель і ніхто не наважиться боротися проти нього; немає, зрештою, злидарів, які експлуатувалися б, бо матеріальний рівень країни такий, що вона може надати всім місце [...] й повну свободу працювати, згідно із своїм умінням робити кар'єру. Адже достатньо надати людині таку свободу, й вона творитиме диво. Тож потрібні дуже сильні амбіції, спрямовані на створення нових політичних партій, аби заволодіти владою. [...] політичні діячі мусять застосувати все своє вміння на організацію партій: вивчити такі самі інтереси, які могли б скласти разом з його інтересом щось єдине ціле; далі він прагне з'ясувати, чи нема ненароком у світі вчення чи наукового принципу, який*

можна було б вдало використати для нової організації, поставивши його в назву, що давало б їй право на вільне існування та поширення своїх ідей, [...] Після всього цього на політичній арені з'являється нова сила».

Порівнюючи політичні партії Америки та Європи автор вказує на істотні особливості перших. Він зауважує, що для політичних партій Америки характерним є не такий гострий характер конкуренції між ними, толерантність і навіть компромісність їхнього протистояння. Боротьба партій в Америці ніколи не набувала такого гострого протистояння як це мало місце в країнах Європи – тут дві найбільші партії стосовно найважливіших пунктів суспільно-державного устрою мають однакові погляди. Жодній з них для своєї перемоги немає необхідності руйнувати існуючий суспільний лад. Тому основним предметом їхнього змагання є не стільки боротьба за зміни в державно-політичній сфері скільки змагання між собою за вплив на все нові соціальні верстви та своїх прихильників. Тому стало можливим, охоплення практично всього суспільства партійною конкуренцією. *«В Європі є партії, які за своїми ідеями та метою такі далекі від партій, що репрезентують більшість, що вони не можуть розраховувати на якусь підтримку. Коли одна з таких партій створює політичну організацію, вона ставить собі за мету не переконувати, а перемагати. В Америці є люди, які зовсім не згодні з правлячою більшістю, але не заважають їй керувати; всі решта хочуть примкнути до цієї більшості. Отже, реалізація прав на об'єднання стає небезпечною в разі, коли великі партії країни вже не становлять більшості. В такій країні, як Сполучені Штати Америки, де відмінності в поглядах та світогляді основної маси людей не істотні, право на об'єднання може залишитися, сказати б, необмеженим.*

[...] найваговитішою причиною, яка лежить в основі відмінності між американськими політичними організаціями та нашими, причиною, яка стримує насильницькі дії політичних організацій у Сполучених Штатах, я вважаю наявність там загального виборчого права. Коли в країні діє загальне виборче право, ясно, на чиєму боці більшість, позаяк ніхто не може засумніватися в тому, що більшість, яка посіла місце в державному керівництві, з'явилася там внаслідок виборів; адже з погляду здорового глузду жодна партія не може представляти тих, хто не голосував. [...] Візьмімо Європу: тут практично немає жодної політичної організації, яка б не вважала себе виразником інтересів більшості. [...] В Європі політичні організації вважають себе законодавчим і виконавчим органом народу, який сам собою виступати не може, відштовхуючись від цієї ідеї, вони діють і командують. У Америці ж такі організації в очах її громадян репрезентують меншість народу, а тому вони займаються говорінням і складанням петицій. В Європі засоби, якими послуговуються політичні організації, відповідають тій меті, яку вони ставлять перед собою. Основна мета цих організацій – діяти, а не розмірковувати, боротися, а не переконувати. Природно, внаслідок цього вони прийшли до такого типу організації, яка аж ніяк не схожа на цивільну: норма

поведінки її членів та використовувана ними лексика запозичені у військовиків, вони збудовані за принципом централізму, керівництво всіма їхніми силами розташоване на вершині й влада зосереджена в руках невеликої купки людей. [...] Що ж до американців, то вони також створили всередині своїх політичних організацій систему управління, але це, якщо можна так висловитися, цивільне управління. Особиста свобода, де люди, що живуть у один час, ідуть до однієї мети, але не зобов'язані всі обирати один і той самий шлях. У американських політичних організаціях ніхто не приносить у жертву свою волю й розум, навпаки, воля й розум кожного сприяють досягненню успіху у спільній справі».

Одночасно політик не виключав теоретичної можливості встановлення панування над суспільством однієї партії. Якщо припустити, що нація може тиранічно поводитися з іншою нацією, то чи можна заперечувати той факт що і одна партія може тиранічно поводитися з іншою партією. «Коли настрій громадян країни перестане бути єдиним, порушується рівновага між партіями, й у однієї з них з'являється незаперечна перевага. Ця партія руйнує всі перешкоди, висотує свого супротивника й ставить усе суспільство цілком собі на службу. Переможені в розпачі від такого успіху свого супротивника припиняють свою діяльність. Партія-переможець робить таку заяву: "Я відновила мир у країні, за це мені мусять віддати належне". [...] У глибині [...] захоплення, яке буцімто є виявом злагоди, й у різних формах запобігливості, що демонструється стосовно тих, хто стоїть ближче до правлячої партії, легко вловити гидливу відразу, що її багаті люди відчують до демократичних інститутів своєї країни. Народовладдя – це та влада, якої вони бояться і яку зневажають. Якщо колись погане демократичне правління скінчиться політичною кризою, якщо в Сполучених Штатах запанує монархія як дійова, владна сила, то одразу ж підтвердиться правильність моїх висловлювань. Є дві сили, що їх використовують партії, аби домогтися успіху в своїй діяльності, – це газети та асоціації».

Ефективним засобом протидії таким тиранічним впливам А. де Токвіль вважає право меншості на об'єднання. «За наших часів свобода створювати політичні об'єднання стала необхідною гарантією в боротьбі з тиранією та в протистоянні більшості. В Сполучених Штатах, коли якась партія стає правлячою, вся влада переходить до її рук; найзапекліші її прихильники посідають усі відповідальні пости, в їхньому розпорядженні опиняються й усі адміністративні структури. Видатні діячі іншої партії, які залишаються за порогом влади, повинні мати право об'єднати свої зусилля; і ця меншість повинна мати змогу протиставити владі, яка стане її ущемлювати, силу морального впливу на маси. Звісно, це небезпечно, але є ще більша небезпека. Всесилля більшості мені уявляється таким загрозливим для американських республік, що засіб, спрямований на обмеження її всевладдя, я розглядаю як добро. [...] політичні свободи, здатні давати відсіч деспотизмові партій або

свавілля заправила, особливо потрібні в країнах з демократичним режимом. Там же, де при владі перебуває аристократія, інші стани утворюють природні об'єднання, що є бар'єром для надуживання владою. В таких країнах, де нема таких станових об'єднань, люди самі повинні створити щось таке, що замінювало б їх, і зробити це швидко. [...]».

Для повного розуміння підходу А. де Токвіля до визначення суті політичних партій слід також розглянути його категорію «політичні асоціації» під якою він розумів «вільні дії об'єднаної сили окремих осіб» в політичній сфері. Таким чином, якщо партії в розумінні А. де Токвіля це союзи громадян, які спрямовані на роз'єднання суспільства, то політичні асоціації – це союзи, що інтегрують суспільство. Мислитель розрізняє три типи політичних асоціацій: 1 – заснований на ідейній єдності її членів; 2 – це організаційне оформлення членів асоціації, проведення ними різноманітних організаційних заходів; 3 – це об'єднання цих людей в союз виборців, які мають право із свого середовища делегувати когось в політичну владу.

«Тільки-но держава визнає за громадянами право на об'єднання, вони можуть ним користуватися по-різному. Об'єднання виникає тоді, коли певне число індивідумів публічно заявляє про свою прихильність до тієї чи тієї доктрини, визнаючи її тим самим за основу й беручи на себе зобов'язання відстоювати її. Право на об'єднання, отже, майже зливається із свободою друкованого слова, однак об'єднання володіє більшою мірою, ніж преса. Та чи та громадська думка подана від імені об'єднання, має бути ясною і достеменно висловленою. Об'єднання веде рахунок своїх прихильників і залучає дедалі нових і нових до своєї справи. Вони вчать пізнавати один одного, і їхня відданість справі зростає із збільшенням їхнього числа. Об'єднання збирає докупи зусилля різних людей і енергійно спрямовує їх до єдиної мети, ясно вказаної ним самим.

Другий момент у використанні права на об'єднання полягає в можливості збиратися разом, влаштовувати збори. Коли політичне об'єднання може розташувати свої вогнища дії в ряді важливих точок країни, воно таким робом розширює поле своєї діяльності та збільшує свій вплив. На цих зборах люди зустрічаються, їхні здібності до активної діяльності поєднуються, вони гучно й палко висловлюють свою думку, все це невідкладне думці, висловленій письмово. І нарешті, останнє, що випливає з користування правом політичної асоціації: члени одного об'єднання за потреби стають гуртом виборців і обирають із своїх лав представників до центральної політичної організації. Власне, це і є система представництва всередині однієї партії. Отже, спочатку людей об'єднують спільні погляди, спільний світогляд, між ними виникають суто духовні зв'язки. Відтак, на другому етапі, ці самі люди утворюють невеликі об'єднання, що становлять собою фракцію партії. Й нарешті, на третьому етапі вони мовби формують окрему націю всередині всієї нації, своє правління всередині державного правління. Їхні делегати, так само як делегати від більшості, репрезентують колективну силу своїх прихильників, і так само, як

делегати від більшості, вони вважають себе представниками нації, що надає їм великої моральної сили. Щоправда, на відміну від них вони не мають права створювати закон, але вони мають право критикувати той закон, який діє, й розробляти заздалегідь закон, який, на їхню думку, мав би бути».

Власне таку триєдину структуру вбачав А. де Токвіль під поняттям політичної асоціації. Під нею він розумів певну організаційну форму, що використовувалася політичними партіями для збільшення свого впливу на маси та державну владу.

Отже, виникнення політичних партій А. де Токвіль пов'язував з існуванням права на об'єднання, яке є таким же невід'ємним як право на особисту свободу. Право на об'єднання А. де Токвіль розглядав як одну із базових основ американської демократії, засіб, що дає можливість вільним громадянам протистояти свавілля більшості. В окремих випадках об'єднання громадян, діяльність яких носить загальнополітичний характер, набуває форми політичних партій. Звідси цілком логічно випливає, що виникнення політичних партій, як окремих політичних об'єднань громадян, є природнім, а їхня діяльність є однією із ознак демократичності державного устрою.

Важливий внесок у розвиток теорії політичних партій зробив також відомий англійський філософ **Джон Стюарт Міл** (1806–1873), який у праці «Представницьке правління» пов'язує свої теоретичні роздуми про форми правління з політичною динамікою тогочасної Англії, яка характеризувалась партійним протистоянням між консерваторами і лібералами. Філософ визначає, що така суперечність у формі протистояння двох політичних партій є природньою і закономірною і зумовлена особливостями людської природи. У своєму трактаті про основи представницького правління Дж. Ст. Міл сприймає як належне, явище зосередження політичної влади в руках політичних партій. Він, однак, виступає проти узурпації всієї влади лише двома конкуруючими політичними партіями і виступає з проектами розширення політичного представництва представницькими інститутами. *«Сталість представницьких інституцій неодмінно залежить від готовності народу боротися за них тоді, коли їм щось загрожує. Якщо цього не пам'ятати, ці інституції зрідка матимуть під собою бодай якийсь фундамент, а якщо й матимуть, їх майже неодмінно скасують, тільки-но глава уряду або лідер тієї чи тієї партії, якому не бракуватиме сил для coup de main, забажає трохи ризикнути та спробувати захопити абсолютну владу».*

Негативне відношення до політичних партій диктується ще однією небезпекою, яку на думку Дж. Ст. Міля, становлять політичні партії для представницького правління. Це небезпека підпорядкування інтересам, які є несумісними з загальним благом суспільства. Небезпека ця виходить не лише від авторитарних чи аристократичних форм правління, але, в демократичних формах правління, може виходити і від політичних партій, зациклених на своїх корпоративних, вузькопартійних інтересах.

«Серед тенденцій, які хоч і не цілком унеможливають запровадження представницького врядування, проте серйозно перешкоджають народові якнайповніше скористатися з його переваг, одна потребує особливої уваги. Існують два типи схильностей, які внутрішньо дуже відрізняються одна від одної, проте мають деякі спільні риси і тому дуже часто діють в одному напрямі, спрямовуючи зусилля індивідів та народів. Однією з них є бажання володарювати над іншими; натомість друга полягає в небажанні коритися чийсь владі. Різниця між різними людськими суспільствами, зумовлена різною силою цих схильностей, – один з найістотніших чинників їхньої історії. Прагнення володарювати над іншими, притаманне деяким народам, настільки переважає бажання власної незалежності, що внаслідок самої лише примарної можливості такого володарювання вони готові принести в жертву всю свою свободу. Кожен представник такого народу бажав, як рядовий солдат, відмовитися від власної свободи дій та повністю підкоритися волі свого генерала, – якщо армія тріумфує та здобуває перемоги, – і може лестити собі тим, що належить до величезної кількості людей, яка здійснює завоювання (хоча віра в те, що він сам братиме хоч яку-небудь участь у володарюванні над переможеними, надзвичайно ілюзорна). Такому народу не до вподоби врядування, владу та повноваження якого чітко обмежено і яке мусить утримуватися від надмірного втручання в життя суспільства та відмовитися від свого контролю над більшістю процесів, що відбуваються у суспільстві. Такі люди вважають, що ті, кому належить верховна влада, навряд чи зловживатимуть нею, якщо сама влада відкрита для конкуренції, у якій беруть участь усі. Пересічний індивід віддає перевагу нагоді – хоч яка вона примарна та непевна – володарювати над своїми співвітчизниками, а не впевненості у тому, що та влада, якій він мусить коритися, не перевищує належної міри. Все це притаманне народові кар'єристів; кар'єризм визначає у ньому політичний процес; люди піклуються лише про рівність, а не про свободу; політичні партії сперечаються одна з одною лише з приводу того, кому з соціальних класів (чи олігархічних груп) належатиме влада, яка втручалася б в усі справи суспільства; уявлення про демократію обмежується лише тим, щоб дозволити усім (а не лише певній невеличкій купці людей) змагатися за право володарювати; чим демократичнішими стають інституції, тим численнішими – урядовці і тим масштабнішою – надмірна влада всіх над усіма та виконавчої влади над усім народом».

Відтак учений виступає не проти партійного правління взагалі, а проти такого його типу коли індивідуальні інтереси окремих політичних угруповань реалізуються на рівні верховної влади всупереч загальнонародним інтересам. Політичні партії можуть виявитися в такому становищі за наступних умов, коли, по-перше, завдання, що реалізуються політичною партією носять партикулярний характер і не відповідають загальним інтересам суспільства, і, по-друге, партія володіє такою політичною силою достатньою для того, щоб диктувати урядовим

інститутам свою політичну волю. *«Набагато слабша в усіх інших аспектах влади партія може набутися величезної переваги за ситуації, коли на шальки терезів кинуть авторитет уряду і лише завдяки самій цій обставині вона довгий час може зберігати своє провідне становище. Хоча, без сумніву, за такої ситуації врядування перебуває у стані, який у механіці називають станом нестійкої рівноваги: тіло балансує на якійсь одній точці і, коли порушити рівновагу, дедалі більше відхиляється вбік, уже не повертаючись до своєї попередньої позиції».*

2. Ідейно-теоретичні витоки класичної теорії політичних партій.

Ліберально-демократична думка кінця XIX – першої третини XX ст. сприяла тому, що із визнанням партій як «конституційних органів» відбувся повний розрив із всякого роду «антипартійністю» і почався якісно новий етап – інституалізації політичних партій, нормативної регламентації їх діяльності на законодавчому рівні, що супроводжувалося їх легітимацією і на рівні політико-правової теорії. Філософи, соціологи, правознавці та державознавці розвивали свої наукові погляди в рамках загальної полеміки про державу та співвідношення між суспільством та державою. Особливість їх поглядів полягала у тому, що всі вони стверджували, що для визначення політичних партій недостатньо лише формально-нормативного підходу. Це в першу чергу зумовлювалося специфікою формування політичних партій в США, Англії та континентальній Європі, де наприкінці XIX – на початку XX ст. політичні партії були найменш формалізованими структурами в державно-політичних системах.

Наукові погляди на політичні партії німецького соціолога **Георга Еллінека** (1851–1911) є досить суперечливими. З одного боку вчений декларує ізольованість політичних партій від державного механізму, а з другого, вказує на них як на суттєвий елемент цього механізму. У своїй праці «Загальне вчення про державу» державознавець згадує про політичні партії, розглядаючи їх як чисто соціальне явище, яке виводиться ним за рамки державного правління. Вивчення політичних партій він не вважає предметом дослідження державознавства, а лише інших галузей знання про суспільство. Натомість взаємини між політичними партіями вчений вважає центральною проблемою політики. Г. Еллінек виявився одним з перших теоретиків держави та права, який класифікував політичні партії у залежності від соціального та державного панування, від їх місця і соціального статусу в державі. Поділяючи партії на «справжні» і «несправжні», до перших учений відносив ті із них, котрі володіли широкою програмою державної політики, до других – національні та релігійні партії. На думку соціолога, партійна організація не має державного характеру, однак дану характеристику слід віднести скоріше до визначення політичних партій взагалі, до їх внутрішніх та зовнішніх функцій, що відрізняють їх від державних органів.

Соціолог приходить до думки про наявність суттєвих взаємин між партійною системою і державним механізмом, в результаті чого і проявляється необхідність відповідного теоретичного відображення партій у вченні про державу. Відтак робиться важливий методологічний висновок про те, що феномен політичних партій слід вивчати у тісному їх зв'язку з іншими інститутами суспільно-політичної та державної сфери. На думку Г. Еллінека, політичні партії, які представляють собою групи «котрі об'єднані спільними поглядами, спрямованими на певні державні цілі, і зорієнтовані на проведення даних цілей в життя» повинні розглядатися як певні соціальні утворення, з однієї сторони, і з другої, як механізми державного управління.

У такий теоретичний контекст осмислення партій вписується і концепція основ утворення політичних партій, запропонована німецьким соціопсихологом **Вальтером Зальцбахом** (1889–1969), який стверджував: *«Предметом науки, яка вивчає політичні партії, є інтереси, котрі проходять у душах людей; внаслідок цього для їх розуміння використовуються передусім психологічні методи. Але оскільки у відношенні одного і того ж комплексу уявлень можна задати дуже багато різних питань, то і політичні партії можна “розуміти” досить різноманітним чином, причому один метод не буде включати другий, а результати не будуть, і не зможуть суперечити один одному. Наприклад, питання про формування партій можна розглядати у ракурсі чисто соціологічних проблем і виключно за становищем соціальних груп у розколотому суспільстві».*

Вчений увів поняття «справжніх» та «несправжніх» партій, класифікував партійність, з'ясував природу міжпартійних коаліцій. На його думку, *«... певна група людей отримує характер партії лише у тому випадку, якщо вона взаємодіє з однією або кількома опозиційними партіями [...] як справжні слід розглядати так звані войовничі партії: взаємовідносини між ворогуючими групами відрізняються від взаємин, які існують між партіями з однаковими носіями цілей, більш того, як од останніх різниться відношення національних партій одна до одної. Вирішує завжди та обставина, чи відіграє група, котра виступає як носій мети для однієї партії, таку ж роль для партії-опонента, або ж займає стосовно неї індиферентну чи ворожу позицію. [...] Справжня партія [...] намагається об'єднати людей з однаковими політичними переконаннями без врахування їх економічного становища. [...] Справжня партія [...] здатна схвалювати закони, в яких буде користь не тільки для кіл, котрі поставляють їй прихильників, а й для усіх інших прошарків суспільства».*

Про «несправжні» партії вчений говорить: *«Те, що партія походить від “pars”, а “pars”, означає “частина”, що тоді за логікою повинна бути як мінімум ще одна опонуюча партія, що будь-яка партія має у своїх рядах тільки частину народу [...] Заклик ставити Вітчизну вище власної провінції або власних економічних інтересів також має розумний сенс і звертається до усіх політичних груп, які стосовно усього народу країни не є справжніми партіями.*

Але вимога ставити Вітчизну вище дійсної, справжньої, партії, яка створила певну програму для усього народу, обернене у порожнечу, оскільки неможливо прагнути блага для Вітчизни і не шукати його у певному напрямку».

Відтак вчений висновує, що тільки ті партії, які ворогують між собою, є справжніми партіями настільки, наскільки вони сперечаються про спільні інтереси за допомогою аргументів. *«Політичні партії, які воюють між собою у парламентах, хочуть здійснити свої цілі за допомогою державної влади. Оскільки вплив законів, які видає уряд, поширюється на усіх людей держави, якою він керує, однак не за його межі, то група, на яку скерований інтерес парламентських партій, зазвичай представляє собою народ країни. У залежності від того, які ідеали вони переслідують стосовно цього спільного для них носія мети, цілі партій розходяться».*

Для австрійського дослідника політичних партій **Ганса Кельзена** (1881–1973) врахування інтересів політичних партій в державному управлінні є важливим на шляху до «раціоналізації влади». Вчений зазначає, що *«[...] досі недостатньо усвідомлюється, що ворожість попередніх монархій по відношенню до партій і суттєве розмежування, яке проводиться між політичними партіями та державою, зокрема ідеологією конституційної монархії, представляють собою ніщо інше, як погано замасковану ворожість по відношенню до демократії. Демократія неминуче і необхідно є партійною державою».*

Виокремлюючи поняття представництва у формі національного парламенту, демократичне законодавство, на думку Г. Кельзена, може здійснюватися безпосередньо «народом» (за прямої демократії): *«...суб'єктивне право індивіда приймати участь у законодавчих народних зборах: виступати з промовами і голосувати; або ж народ приймає участь тільки опосередковано ... воно [право] здійснюється парламентом, обраним народом».*

Критикуючи феодально-консервативну і ранньобуржуазну ліберальну політичну традицію, яка обґрунтовувала шкідливість для держави політичних партій, Г. Кельзен виступав з ідеєю необхідності конституційно-правового визнання діяльності політичних партій. Так учений до політичних прав зараховував й т. зв. «основні права і свободи», передбачені конституціями сучасних держав, зокрема свободу створення об'єднань, свободу зборів.

Німецький державознавець **Гайнріх Трипель** (1868–1946) у контексті дослідження проблем гегемонії, зокрема вождизму, зауважував, що політична партія для нього – це приклад союзу, різновид групи: *«Для мене союз – це парламент і судівська колегія, церква і акціонерне товариство, політична партія або група повірених на аукціоні. Кожна з цих груп має або може мати вождя. Чисельність цих груп немає значення».* Виокремлюючи види керівних груп, він пише: *«Аналізуючи колективну гегемонію слід звернути увагу на об'єднання двох груп. [...] У парламентських державах зазвичай утворюються двопартійні правлячі коаліції. За двопалатної системи одна палата часто керує*

другою. [...] Усі “профілактичні” засоби демократії мають на меті попередити виникнення олігархії або автократії, але заважають і появі справжнього вождя. [...] Демократіями, з їхніми постійними змінами правлячих партій, важко управляти».

В цілому, оцінюючи європейський і американський досвід виникнення партій, вчений запропонував таку періодизацію етапів (стадій) розвитку уявлень про політичні партії: 1) *Протидії, протистояння, боротьби з політичними партіями*: період існування абсолютистських держав до кінця XVIII ст., який характеризується стійкою опозицією зі сторони держави до всякого організованого політичного угруповання. 2) *Ігнорування партій*: з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст., коли буржуазно-ліберальні держави забезпечували умови для всякої політичної ініціативи, яка не порушувала існуючих основ політичного ладу. 3) *Визнання і легалізації партій*: період розвитку сучасних буржуазно-демократичних держав, в яких партії набирають функцій «посередника-керівника». 4) *Конституційно-правової інкорпорації*: специфіка і характерні особливості котрої дали суттєвий поштовх теорії і науці про партії (партології); період дальшого розвитку буржуазної демократії, коли партії перетворюються в посередників між громадянським суспільством і державою.

Таким чином, аналіз ідейно-теоретичних витоків класичної теорії політичних партій, зокрема сутності і способів трактування місця і ролі партій в теоріях демократії XIX – початку XX ст. свідчить, що сучасна демократія може існувати тільки у вигляді представницької демократії. Представництво народу, що є джерелом політичної влади, здійснюється тільки завдяки виборам його представників. Відтак таке представництво свідчить про те, що громадянин шляхом виборів на певний час передає владу до рук довірених осіб та партій. До засад репрезентативної функції в демократичній системі належить саме існування партій. Навряд чи можна уявити, що, враховуючи попередній історичний досвід людства, інші політичні організації могли б краще, дієвіше ніж партії, представляти інтереси народу. Політичний процес упродовж останніх двох століть зазнав суттєвих змін під впливом практики загальних виборів та утворення політичних партій.

Запитання до теми:

1. Як А. де Токвіль визначав природу політичних партій і їхню роль у демократичній системі США, і чим відрізнялись «великі» та «дрібні» партії?
2. Які відмінності між американськими та європейськими політичними партіями підкреслював А. де Токвіль, зокрема у контексті їхньої організаційної структури та відношення до громадян?
3. Які ризики пов'язані з партійним правлінням у демократіях, на думку Дж. Ст. Міля, і як вони впливають на функціонування представницьких інститутів?

4. Як німецькі теоретики (Г. Еллінек та В. Зальцбах) підходили до класифікації політичних партій і які методологічні висновки робили щодо їхнього взаємозв'язку з державним механізмом?

5. У чому полягає концепція політичних асоціацій А. де Токвіль, і як вона забезпечує баланс між правом на об'єднання громадян і протидією свавіллю більшості?

Рекомендована література:

Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник. Київ, 2006.

Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Київ, 2000.

Зародження сучасної західної політології та розвиток української політичної думки. *Вступ до політології* / За заг. ред. В. Й. Скиби. Київ, 1998.

Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). Київ, 1993.

Міл Дж. Про свободу. Есе / Пер. з англ. Київ, 2001.

Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 58–64.

Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Львів, 1997.

Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Пер. з англ. Київ, 1997.

Токвіль А. Про демократію в Америці. Київ, 1999.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 97–107.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 38, 107, 148, 410, 469.

Тема 6

КЛАСИЧНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ. «ЗАЛІЗНИЙ ЗАКОН ОЛІГАРХІЇ»

1. Внесок М. Вебера у розробку теорії політичних партій.

Німецький політичний економіст і соціолог-теоретик **Макс Вебер** (1864–1920) розглядав політичну партію як організацію, спрямовану на завоювання посад. *«В результаті загальної бюрократизації, із зростанням кількості посад і попиту на них як форми специфічно гарантованого забезпечення дана тенденція посилюється для всіх партій і вони все більшою мірою стають таким засобом забезпечення своїх прихильників».*

Ця специфіка політичних партій визначає особливості її організаційної структури. *«У всіх політичних союзах з періодичними виборами влада політичного підприємства необхідно виступає як підприємство претендентів. Це означає, що відносно невелика кількість людей, зацікавлених в першу чергу в політичному житті, тобто в участі у політичній владі створюють собі шляхом вільного вербування свиту, представляють себе чи тих, кого вони*

опікають в якості кандидатів на виборах, збирають грошові ресурси і приступають до пошуку голосів. Неможливо собі уявити як би у великих об'єднаннях взагалі відбувалися вибори без такого підприємства. Практично воно означає поділ громадян з виборчим правом на політично активні та політично пасивні елементи. Вожді і їх свита як активні елементи вільного вербування свити і через неї пасивної маси виборців для виборів вождя – є життєво необхідними елементами кожної партії».

Вчений також відзначав як загальну тенденцію професіоналізацію і спеціалізацію партійної діяльності. *«Правляча партія – для того, щоб утвердити свою владу всередині (держави) і мати можливість проводити більшу зовнішню політику, потребувала боєздатний і конфіденційний дорадчий орган, який складався лише з провідних її діячів, тобто власне кабінет, а по відношенню до громадськості, – відповідального за всі рішення вождя».*

М. Вебер писав, що спочатку політичні партії були об'єднаннями «авторитетних» людей, а центральний апарат партії перебував під контролем парламентарів. Однак в міру зростання масштабів організації, що пов'язане зі зростанням кількості виборців, відбувається трансформація організаційної структури партій. *«Пануванню авторитетних людей і правлінню парламентарів приходить кінець. Підприємство беруть у свої руки політики “за основною професією”, які знаходяться поза парламентом».*

З виходом на арену бюрократично організованих масових партій, на основі рівного права вибору і з пропорційною виборчою системою, за яку виступав М. Вебер, традиційна політика поважної знаті стала анахронізмом. Вчений сам вказав у своїй соціології партій на суспільно необхідні тенденції зміни від партій знаті до масових партій. Із соціал-демократії і «Центру» постав новий тип партії, який зі своїми штабами бюрократичних функціонерів і розподілом праці державного апарату являє собою форму організації, що далеко переважає попередні корпорації знаті. В цих масових партіях місце попередньої аристократії, що задавала тон, заступає ієрархічно структурований шар штатних функціонерів, які вже здебільшого живуть не лише заради політики, а також, і навіть частіше, в першу чергу з неї.

Одним із важливих практичних питань для М. Вебера було те, яким чином можна обмежити розростання бюрократії. Ще одним – як поставити бюрократичну адміністрацію під політичний контроль. Це питання стало основним в його теорії демократії змагального лідерства. У політичній соціології М. Вебера поряд із «традиційним» і «раціональним» принципами владних повноважень було виведено і третій принцип – «харизматичний». Вчений указував на владу, яка коренилася в особистості самого лідера і в непереборній силі його звернень, а не в традиції чи в правилах управління окремою сферою. Це була суто новаторська сила суспільного життя, що йшла врозріз з усталеним порядком. А тому вирішальним чинником для встановлення контролю над бюрократичною адміністрацією і запровадження нововведень у супереч її

консервативним традиціям було гарантування участі в політичному процесі на основі харизматичного принципу свободи. М. Вебер вірив, що це можна забезпечити шляхом запровадження масового виборчого права. Соціолог на власні очі бачив, що вибори на основі загального права голосу стали формою плебісциту «за» чи «проти» партійних лідерів і розширювали для людей свободу дій у визначенні політики через тиск на своїх індивідуальних парламентських представників і партійних прибічників. М. Вебер вірив у те, що масова демократія може бути виправдана не принципом верховенства народу, який він вважав вигадкою, а саме принципом винагороди за якості політичних лідерів та відповідні їхні ініціативи.

В цілому формально широка демократія залишається всередині партії. Але вже не парламентська фракція створює партійні програми, і не авторитетні люди займаються підбором і висуненням кандидатів. Формально цим займаються організовані у місцеві осередки члени партії, але фактично все зосереджено в руках партійних чиновників – т.зв. «партійної машини». Під партійною «машиною» М. Вебер розумів партійних чиновників, які й здійснюють реальне керівництво партією. Головним тут є те, що весь цей людський апарат – «машина» – чи, швидше ті, хто нею керує, в стані «взяти за горло» парламентарів і значною мірою нав'язати їм свою волю. Ця обставина має особливе значення для відбору вождів партії. Вождем стає лише той, кому підкоряється «машина». Іншими словами, створення таких машин означало виникнення плебісцитарної демократії.

Виникнення феномену вождизму в діяльності політичних партій М. Вебер пояснює пануванням плебісцитарної демократії: *«керівництво партіями зі сторони плебісцитарних вождів, зумовлює ... духовну пролетаризацію свити. Щоб бути потрібною вождю, виконувати функцію апарату, свита повинна сліпо йому підкорятися, бути машиною по-американськи, без перешкод, які з'являються у зв'язку з претензіями та амбіціями авторитетних людей. Ось та ціна, яку доводиться сплачувати за керівництво вождя. Однак вибирати можна лише між вождистською демократією з "машиною" і демократією, позбавленою вождів, тобто пануванням "професійних політиків" без покликання, без внутрішніх, харизматичних якостей, які і роблять людину вождем».*

Підсумовуючи зауважимо, що вклад М. Вебера, який відмовився від прямої критики політичних партій, у розвиток теорії політичних партій полягає також в розробці ним «мінімального» визначення політичних партій і моделі класифікації партій на основі їх зв'язку з соціальною структурою та врахуванням різноманітних стадій еволюції партійних формацій.

М. Вебер сформував дві окремі, незалежні одна від одної пропозиції типології партій. Відповідно до першої – політичні партії можна поділити на партії патронажу, партії інтересу чи класові партії, та світоглядні партії.

1. *Партії патронажу.* За типологією вченого – партії, які формуються для того, щоб отримати владу і заповнити представниками власного штабу різноманітні адміністративні посади: *«Хто займається політикою – той старається отримати владу. Всі партійні битви є битвами не лише заради предметних цілей, але перш за все за патронаж над посадами. З часу зникнення старих суперечностей в трактуванні конституції багато партій (саме так виглядає справа в Америці) перетворилися на справжні партії мисливців за посадами».*

2. *Партії інтересу.* За веберівською типологією партій – такий тип партій, що свідомо зорієнтовані на реалізацію в політиці інтересів певного класу чи соціальної верстви.

3. *Світоглядні партії* – тип партій, які намагаються створити структури, що пропагували б певний світогляд, ідеологію чи суспільний устрій.

Одночасно М. Вебер вказував, що на практиці важко чітко відділити одні партії від інших. У пізнішому часі різниця між партіями першого та другого типу фактично стерлась і тепер залишилась дворівнева класифікація політичних партій – на партії інтересу і світоглядні партії.

Друга типологія Вебера стосувалася історичної генези партій. М. Вебер виділяв три основні етапи розвитку політичних партій. Перший етап – партії як аристократичні угруповання, другий – політичні клуби, третій – сучасні масові партії. Етапи ці відрізняються класовою суттю партій, їх організаційною будовою та інтересами, змістом ідеологічного конфлікту між ними. Щоправда, при цьому слід мати на увазі, що ця класифікація стосується переважно країн Європи і може бути прийнята лише з певними застереженнями для США та для країн, що розвиваються. Перші два етапи стосуються передісторії партій (протопартій), третій – стосується сучасних політичних партій. Проте лише деякі політичні партії Європи пройшли в своєму розвитку через всі три етапи, виокремлені М. Вебером. Незначна кількість партій розвивалася з т.зв. аристократичного етапу, більшість європейських партій розпочали свою історію з політичних клубів, деякі з сучасних партій ще не дійшли до етапу масових партій в класичному значенні цього поняття. Відмінності в генезі партій впливають на відмінності в їх організаційній будові і методах діяльності. Слід пам'ятати, що така класифікація є достатньо загальною і відображає еволюцію політичних об'єднань дуже схематично. Отже, вчений розрізняв такі види політичних партій:

1. Група прихильників, яких об'єднує не стільки спільна політика, скільки авторитет вождя – харизматична, вождистська партія з беззастережним підпорядкуванням лідеру партії (фюреру, вождю).

2. Партія знаті (нотаблів) (від лат. notabli – знать) – один з етапів історичного розвитку партій, різновид протопартії, яка згодом трансформується у партію-комітет.

3. Сучасна організована масова партія з високим рівнем бюрократизму і дисципліни, централізованим керівництвом.

2. М. Острогорський – засновник класичної теорії політичних партій.

Теорія політичної партії вченого-юриста **Мойсея Острогорського** (1854–1921) вибудовується соціологічно і ґрунтується на багатій емпіричній базі розвитку демократичних політичних структур європейського та американської моделей. Розкриваючи соціально-ініційовану детермінованість формування політичної партії, дослідник акцентує увагу на складності цього процесу, підкреслюючи позитивні і негативні складові представницької демократії. М. Острогорський зосередив увагу на аналізі найважливішого інституту демократії політичної партії, простежуючи його еволюцію як інституту станової демократії, що забезпечує відторгнення від влади нижчі стани, і трансформації його в потужний формально організоване утворення, яке виступає спеціалізованим механізмом, що фокусує і замикаючим всю політичну владу на себе. Новизна праць М. Острогорського визначається наявністю аналізу внутрішньої природи партій, їхніх організаційних структур, внутріпартійної ієрархії і способів функціонування політичних партій в суспільстві, врахуванням соціально-психологічних закономірностей поведінки політичних лідерів і організованих партійних мас. Застосувавши порівняльно-історичний метод до аналізу виникнення і розвитку буржуазних парламентських партій Англії і США, російський вчений розкрив багато рис партійних структур, які представляли небезпеку для функціонування демократичних інститутів влади. Відтак новаторство наукового підходу до соціології політичних партій М. Острогорського полягає у систематичному спостереженні за зміною партійних і політичних структур, внутрішньої ієрархії та способів функціонування в суспільстві. *«Партія за своєю природою є вільним об'єднанням громадян, яке, як і всяке інше об'єднання, не піддається зовнішньому впливу, оскільки воно суперечить загальному закону. Держава, яка поважає основні права громадян, ігнорує партії як такі. Воно не має права запитувати у членів якого-небудь угруповання, які їхні політичні ідеї і яке їхнє політичне минуле. Держава не має права ні штемплювати політичних переконань, ні встановлювати умов, за яких цей штемпель може бути накладений».*

Вчений виразно акцентував на проблемі існування трьох типів соціальних конфліктів: 1) конфлікт між суспільством в цілому та політичною партією, яка відстоює інтереси окремої соціальної верстви; 2) конфлікт між партійними масами (електоратом) і партійним апаратом; 3) конфлікт між партійним апаратом і тією частиною партії, яка у випадку перемоги на виборах, обіймає державні керівні посади.

У центрі його публікацій – проблема внутрішньопартійного механізму влади, ролі та місця кокусу – механізму, що дозволяє невеликій групі людей

контролювати і спрямовувати поведінку мас у потрібному їй напрямку. Під кокусом мається на увазі така первісна партійна ланка, яка забезпечувала зв'язок політичного керівництва з масами. Сам факт утворення такого єдиного центру, який отримав назву головного кокусу, виступає як вирішальна стадія консолідації партії, початок її бюрократизації та централізації. *«Кокус, який групував навколо себе всіх передових і відданих членів партії, скоро стає фракційною фортецею для групи, яка наповнена сектантським духом, і кокус був тим більш нестерпним і претензійним, що народна форма його організації давала йому привід видавати себе за єдиного і законного представника ліберальної партії. Цей дух кокусу не забарився проявити себе в здійсненні ним свого першого завдання: призначенні кандидатів для парламентських виборів».*

На відміну від традиційних носіїв влади, кокус не лише не афішує свого впливу в суспільстві та партії, а навпаки, намагається приховати його. Виникнувши спочатку як спеціалізований орган, що забезпечує зв'язок між парламентською фракцією та групами виборців, кокус з часом перетворюється на інститут, що займається мобілізацією населення на підтримку тієї чи іншої програми, координацією всієї партійної роботи в масах, підбором і призначенням функціонерів на керівні посади в центральному та місцевому апараті і пропагандою партійної ідеології. Суть влади кокусу полягає в маніпулюванні матеріальними ресурсами, кадрами, інформацією. З самого початку свого існування кокус заявив про себе як про грізну силу, яка для зміцнення своєї влади та престижу не рахується ні з чим і може усувати навіть достатньо авторитетних політичних діячів. Таким чином, кокус представляє собою механізм, який дозволяє невеликій групі людей контролювати і регулювати поведінку мас.

Як зауважував М. Острогорський, достатньо купки людей, щоби створити могутню організацію, яка охоплює своїм впливом тисячі виборців. Кокус протиставляється реальним і живим політичним силам. Створюючи ілюзію реальності, умовні сили впливають на свідомість та поведінку людей. Удосконалення техніки ідеологічного впливу на маси зробило можливості кокусу практично безмежними. Неформальний центр керує організацією виборчої кампанії в суспільстві, ЗМІ та парламенті, що дозволяє йому повернути громадську думку в діаметрально протилежному напрямку. З утворенням кокусу процес концентрації та централізації влади на цьому не зупиняється, а йде значно далі. Розвиток транспортних засобів та засобів комунікації ще більше посилює ці тенденції. Під контролем центрального кокусу опиняється вся країна. Партійна організація набирає форми партійної машини. *«Життя партії зводиться до добре розіграного шоу. Жодної гнучкості, еластичності в рухах, по всій лінії строга гра, причому все наперед відредаговано, виключаються будь-які прояви ініціативи. Поширення ідей, конфлікти поглядів, демонстрації політичних почуттів... – все це є предметом виробництва, як на якій-небудь Манчестерській фабриці чи на Бірмінгемському заводі».*

М. Острогорський достатньо чітко визначив протиріччя між демократією і політичними партіями. Для вченого демократія – це не статичний стан суспільства, а його розвиток, який виражається в безперервній боротьбі інтересів різних соціальних верств, груп, організацій, партій. Через це зрозуміти всяку демократію можливо лише шляхом аналізу політичної поведінки широких мас, формальних інститутів, що їх представляють, особливо політичних партій.

Криза демократії, про яку писав М. Острогорський, стала реальністю там, де повалення абсолютизму в ході народних революцій ХХ ст. привело не до створення ліберальних режимів, а до панування масових монолітних політичних партій з вождистською структурою влади. Значне місце у праці М. Острогорського займало обґрунтування позитивної програми виходу з існуючої ситуації. На місце політичних партій старого типу, які мають постійну структуру і організацію і захоплені лише боротьбою за владу, він пропонує створити вільні громадські асоціації, рухи, ліги, які ставлять перед собою більш конкретні завдання. Вони повинні бути дуже гнучкими і членство в одній з них не повинно виключати членства в іншій. З появою такого роду громадських асоціацій, які сприяють залученню громадян в політичне життя, М. Острогорський пов'язував великі надії. Він виступав проти ідеї Ж. Ж. Руссо про «загальну волю», яка веде до уніфікації людей. Загальна воля, на думку вченого, є втіленням різних переконань. *«Завдання, яке слід виконати – колосальне – потрібно повернути громадянину владу над державою і відновити дійсні цілі цієї держави; потрібно ліквідувати поділ між суспільством і політичним життям і анулювати розрив між політикою та мораллю; потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомості; потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядковували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз; потрібно, щоб переваги характеру і розуму, іншими словами – істинне управління лідерів, витіснене політичним механізмом, було відновлене у праві очолювати собою управління республіки; в політичному суспільстві необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії».*

Тому фундаментальним недоліком парламентської демократії, на який так переконливо вказав М. Острогорський, є відчуження суспільства від управління і державної влади. Вчений показав, яким саме чином при наявності рівного виборчого права основна маса населення тим не менше витісняється з активного політичного життя, стає об'єктом маніпулювання зі сторони партійної еліти.

Отже, суть праць М. Острогорського полягає у тому, що він зробив партії предметом спеціального наукового дослідження і розкрив загальні тенденції та перспективи їх розвитку. На відміну від багатьох дослідників, він не ставив питання про те, що собою представляють партії чи як працює партійна система. Зокрема дослідника швидше цікавило питання про загальні характеристики

політичних партій в умовах демократії. Її розвиток та подолання вад, вчений пов'язував з подоланням відсталих, постійних партій і зі створенням тимчасових асоціацій громадян, об'єднаних єдиною метою. Подібна організація могла б змінюватися і реорганізовуватися в залежності від мінливих умов життя, залишаючи людині своє «Я». М. Острогорський вважав, що тільки партії, організовані на принципах свободи і незалежності їх членів можуть утворювати початки демократії і тільки тоді, коли демократія наповнюється моральною відповідальністю вільних і автономних особистостей, може виникнути життєздатне демократична держава.

Фактично внесок М. Острогорського у партіологію зводився до твердження, що без організацій, заснованих на засадах свободи, де особистість засвоювала б уроки демократії, неможливе існування держави і суспільства. І хоча М. Острогорський і не був соціологом в сучасному значенні цього слова, однак, до аналізу суті поставленої проблеми він підійшов значно глибше, ніж інші політичні аналітики. Він послідовно намагався сформулювати теорію партійної організації. І це його основний вклад у розвиток політичної соціології. В історичній еволюції останньої М. Острогорський є своєрідною ланкою, що зв'язує класичні політичні доктрини минулого (А. де Токвіль, Дж. Ст. Міл) з політичною соціологією XX ст. (М. Вебер, Р. Міхельс, М. Дюверже).

3. Р. Міхельс і його «залізний закон олігархії».

Діяльність партійних структур німецький соціолог **Роберт Міхельс** (1876–1936) пов'язував із «загибеллю демократії». Своє вчення про партії він побудував на узагальненні досвіду німецької соціал-демократії напередодні Першою світовою війною. Учений проаналізував розвиток масових партій і процес перебудови партійно-політичних інститутів в умовах виходу на політичну арену широких мас трудящих. *«Партія не є ані соціальним, ані економічним утворенням. Основою її діяльності є програма. Теоретично висловити інтереси певного класу вона, звісно, може. Але практично вступ у партію нікому не заборонений, незалежно від того, чи співпадають його особисті інтереси з положеннями програми чи ні».*

Його концепція відображає переломний момент у життєдіяльності партій – перехід від вільних об'єднань одностороннього типу до організацій з розгалуженим бюрократичним апаратом, націленим на вербування масової членської бази, завоювання максимального числа голосів. *«Без організації демократія немислима. Будь-який клас, що пред'являє суспільству певні вимоги... потребує як економічної, так і політичної організації як єдиного засобу для здійснення сукупної волі. Організація, заснована на принципі найменшої трати сил, тобто на максимально можливій економії сил, є готовою зброєю слабих у боротьбі із сильними».*

На думку вченого, безпосередня реалізація сукупної волі неможлива в силу формально-технічних причин. *«До прийняття навіть найнеобхідніших рішень*

безпосередньо і самостійно суверенні маси є не здатними. Неможливість прямої, як і можливість представницької демократії визначаються насамперед чисельністю. Та ж сама постановка питання і відповідь на нього можуть сьогодні бути віднесені й до організації партії. У великих промислових центрах робітнича партія нараховує сотні тисяч членів, і ведення справ цієї гігантської корпорації вже неможливе без представницької системи. Очевидно, що використання такої величезної маси людей, які належать до єдиної організації, як основи прямого прийняття рішень, практично неможливе. Так виникає потреба у делегатах, які виступають на підтримку інтересів мас і полегшують їм виконання їх волі».

Однак, політично необхідний принцип організації, вважав Р. Міхельс, таїть у собі серйозну небезпеку і веде до серйозних змін у діяльності самої організації. У всякій, навіть найбільш демократичній групі підготовка та здійснення будь-якої акції потребує лідера. Спочатку даний лідер є лише слугою мас. Основу організації складає принцип рівноправності, який гарантує максимальній кількості її членів участь у прийнятті рішень. Всі мають право обирати і бути обраними. Всі посади в організації є виборними. Партійні чиновники підкоряються виконавчим органам масової волі й перебувають в постійній залежності від усієї партії і можуть бути нею відкликані. По відношенню до своїх вождів маса членів партії є всесильною. Однак далі, в міру ускладнення завдань і зростання індивідуальних вимог до партійного керівництва, розвиток партійної організації відбувається в напрямку обмеження природного відбору лідерів і посилення ролі останніх в житті організації. *«Ініціатива і здатність формувати точку зору стають таким чином професією вибраних, в той час як масам залишають можливість проявляти таку більш пасивну чесноту, як дисципліну. Вожді, які спочатку були лише виконавцями волі мас, стають незалежними, звільняються від мас. Визнання організації – це завжди вираження тенденції до олігархії. Суть всякої організації (партії, профспілок і т. д.) містить у собі завжди глибоко аристократичні риси. Організаційна машина, яка створює масивні структури, викликає в організованих масах серйозні зміни. Відношення вождя до мас вона перетворює у свою протилежність. Організація завершує остаточний поділ всякої партії чи профспілки на меншість, що керує і більшість, якою керують. З посиленням організації демократія починає зникати. За правило можна вважати таку закономірність: влада вождів зростає пропорційно росту організації».*

Із зростанням організації ускладнюється процес управління нею. Члени організації все частіше змушені відмовлятися від самостійного регулювання цілого ряду питань і навіть їх перевірки. Їм все частіше доводиться при цьому довіряти платним функціонерам, іншим довіреним особам. У такий спосіб формується строго відособлена бюрократія. *«Таким чином, немає сумніву в тому, що бюрократизм олігархічної партійної організації зумовлений практичною формальною необхідністю. Він являє собою неминучий продукт*

всякого принципу побудови організації як такої. Проти цього закономірного руху не здатний нічого зробити навіть радикальний напрям у соціал-демократичній партії».

Учений робить невтішний висновок: маси, які «грають» у демократію, тільки те й роблять, що «міняють своїх панів». А ті, взявши владу, утверджують свій тип правління – вождизм. Тому більшість приречена бути «вічними неповнолітніми»: вона визнаватиме панування меншості (навіть якщо та вийшла з середовища більшості) і «змиритися з роллю п'єдестала для олігархії». Ця загальносоціологічна гіпотеза Р. Міхельса отримала в літературі назву «залізний закон олігархії».

Соціолог розгорнув тезу про домінування олігархії в суспільстві загалом і в усіх його осередках: *«Хто говорить про організацію, говорить про олігархію, – оце і є «залізний закон олігархії»*. Відтак «залізний закон олігархії» – положення, яке стверджує, що політичні партії ніколи не можуть бути вірними своїм початковим програмам та меті. Всяка політична партія в ході конкурентної боротьби тяжіє до професіоналізації своєї діяльності, що знижує рівень її внутрішньопартійної демократії і веде до встановлення олігархічних тенденцій. Вони, на думку Р. Міхельса, пов'язані з: 1) поступовим засиллям виконавчих органів, які йдуть на зміну первісній демократії; 2) неухильним зростанням завдань управління, розширенням та ускладненням кола управлінських обов'язків; 3) диференціацією у кількісному і якісному відношенні завдань, що постають перед масою; 4) згортанням та послабленням можливостей сфери демократичного контролю; 5) необхідністю для рядових членів організації доручати врегулювання окремих питань управління довіреним особам або платним функціонерам.

Партійні організації готують вибори і ведуть боротьбу за обрання своїх кандидатів, формулюють політичні програми, прагнуть впливати на законодавство та уряд, розпоряджатися фінансами. Такі функції потребують освічених і кваліфікованих виконавців. Але демократія є обтяжливою для політичного професіоналізму, який тяжіє до влади еліти, вождів або політичної олігархії – управління з боку невеликої групи людей. Вчений застосував цю загальну теорію до соціалістичних партій, аби показати, що цей закон діє навіть у найменш придатному для цього середовищі – в партії, відданій принципу внутрішньої демократії.

За статутом лідери соціалістичної партії обираються всіма її членами, вони підзвітні їм і мають проводити в життя політику партії. Р. Міхельс запевняв, що лідери ухиляються від цих обов'язків і діють самостійно. Він навів дві головні підстави. По-перше, організація будь-якого розміру й структури вимагає спеціалізації функцій та знань. Для рядового члена стає неможливим нагляд за фахівцями, котрі приймають рішення від імені партії зі своєї власної ініціативи. Усталене лідерство допомагає провідникові утердити свою позицію. Лідери справляють сильний вплив на організацію включно з перебігом виборів на

виконавчі посади. Зовнішня потреба в стабільності лідерів з огляду на участь у міжпартійних змаганнях за місця в парламенті й у загальних виборах посилює внутрішню позицію керівників і схиляє партійну верхівку до компромісів щодо соціалістичного принципу. По-друге, Р. Міхельс стверджував, що людські маси мають психологічну потребу в підлеглих. Знову слідуючи теорії елітаризму, він вважав маси роз'єднаними, неорганізованими й не здатними до колективної діяльності без керівництва з боку меншості активних членів. Маси не просто апатичні, але вони схильні підкорятися сильному лідерові. Тож олігархія стає майже неunikною. Зміни в керівництві відбуваються не стільки шляхом заміщення еліти, скільки шляхом залучення нових членів до вже існуючої олігархії. Демократія в якомусь строгому сенсі просто неможлива. У найкращому разі вона полягає у змаганні олігархічних організацій.

У своїх пізніших творах Р. Міхельс почав розвивати ідеї зверхності еліти і психологічної покірливості мас в антидемократичному напрямі й став відвертим прихильником фашизму. Попри переконливість викладу аналіз партійної олігархії, який здійснив Р. Міхельс, не завжди чіткий. Адже він не завжди відрізняє фахову компетентність від політичного лідерства, подекуди плутає внутрішні і зовнішні чинники тиску на партію. Зокрема вчений не спромігся визнати, що складні організації продукують безліч конкурентних лідерських угруповань. Тим не менш «залізний закон олігархії» справив визначальний вплив на дослідження партій, спілок, груп тиску та інших організацій.

Отже, термін «олігархізація» для Р. Міхельса має кілька значень і визначається ним досить нечітко. Дослідники виокремлюють десять значень терміну «олігархізація» у роботах Р. Міхельса: поява керівництва; поява професійного керівництва і його стабілізація; формування бюрократії, тобто платного призначуваного апарату; централізація влади; переорієнтація цілей з кінцевих (боротьба за соціалізм) на поточні (зміцнення партійної організації); посилення ідеологічного режиму; зростаюча різниця між інтересами й ідейною позицією керівників і членів партії з перевагою інтересів і ідейних позицій керівників; зниження ролі членів партії у прийнятті рішень; перехід лідерів партійної опозиції в ряди існуючого керівництва; орієнтація партії на підтримку усіх виборців, а не тільки власного класу.

Незважаючи на наявність усіх цих трактувань терміна «олігархізація», Р. Міхельс не проводив між ними чіткої межі. Стверджуючи про «залізний закон олігархічних тенденцій», Р. Міхельс має на увазі, передусім, те, що влада у партії зосереджується в руках керівників, які підтримуються професійним, платним апаратом. У процесі функціонування партії її апарат відривається від рядових членів, здобуває самодостатнє значення, перетворюється в «партійну еліту». Таким чином, за Р. Міхельсом, на певному етапі демократія неминуче перетворюється в олігархію. Водночас, важливим є те, що чим більша організація, тим чіткіше проявляється даний закон. За даних умов демократія перетворюється в арену «циркуляції партійних еліт». Для Р. Міхельса

першочерговим завданням є формування «гідної» партійної еліти. Оскільки Р.Міхельс розглядав соціал-демократичну партію як ідеальну мініатюру демократичного суспільства, то свої песимістичні висновки про закономірність олігархізації партій він поширював на існування демократії взагалі, вважаючи, що участь у керівництві партією всіх членів соціал-демократичної партії неможлива, то тим більше неможливою є участь в управлінні державою всіх громадян. Ототожнюючи демократію з особистою участю мас в управлінні, Р.Міхельс приходить до песимістичних висновків щодо демократії взагалі і до політичного висновку про неминучість і необхідність правління еліти.

Олігархізацію Р.Міхельс пояснював з позицій соціології організації і соціальної психології, концепції соціальної науки. Йдеться про пошук універсальних закономірностей соціальної поведінки, доведення її незалежності від будь-яких форм соціальної практики і політичних зобов'язань. Вчений вважав, що комплекс тенденцій, що перешкоджають здійсненню демократії, важко піддається розплутуванню і систематизації. Ці тенденції коріняться в сутності людської природи, політичної боротьби та організацій. За Р. Міхельсом, демократія веде до олігархії, перетворюється в олігархію. Втім, дослідник, висувуючи цю тезу, не виносить обвинувальний вирок чи моральний осуд яким-небудь політичним партіям чи режимам, вважаючи, що як і всі соціологічні закони, закон, який виражає прагнення будь-якого людського об'єднання до формування ієрархії, знаходиться по ту сторону добра і зла.

Розвиваючи ці ідеї, Р. Міхельс приходить до центральної тези соціології партійного будівництва: технічна необхідність для партії мати вождів, що зростає разом з величиною і складністю партійної організації, з одного боку, і інтелектуальна нерухомість, предметна некомпетентність мас в організації, з іншого – взаємообумовлені. Він формулює цю тезу як «закон історичної необхідності олігархії». Основний соціологічний закон, якому безумовно підкоряються політичні партії (а слово «політика» береться тут у найширшому значенні) у найкоротшому формулюванні, звучав би так: організація – це можливість панування обраних над тими, що обирають, уповноважених над тими, хто дає повноваження, делегованих над делегуючими.

Таким чином, Р. Міхельс віднаходить причини елітарності у організаційній структурі суспільства. У своїх працях він доводив, що суспільство не може функціонувати без великих організацій, а керівництво такими організаціями не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики в цілому. Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну підготовку, формулює програми, готує вибори й управляє фінансами тощо. Ця меншість поступово виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклуючись передусім про збереження свого привілейованого становища. Проявом «залізного закону

олігархічних тенденцій» в організаціях та суспільстві в цілому є виокремлення керівної меншості – еліти. Будь-яким, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна елітарна група, а демократія як безпосередня влада має неможливу суто технічно й недоцільну з огляду на некомпетентність мас та їх байдуже ставлення до політики. Р. Міхельс, критикуючи закон циркуляції еліт, вважав, що еліта повинна виступати як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтерес – збереження свого панівного становища. Звичайно, між представниками еліти точиться неперервна боротьба, втім для мас вона є прихованою. Відтак дослідник говорить не про поділ еліти на правлячу й неправлячу, а про поділ суспільства на еліту як панівну привілейовану касту і маси як «демократичну декорацію».

Запитання до теми:

1. Яким чином М. Вебер пояснював перетворення політичних партій від об'єднань «авторитетних» людей до бюрократично організованих масових партій?
2. Як М. Вебер характеризував роль «партійної машини» та її вплив на процес відбору вождів у політичних партіях?
3. Які типи політичних партій виділяв М. Вебер і як він пояснював труднощі чіткого розмежування між ними на практиці?
4. У чому, на думку М. Острогорського, полягає основна небезпека концентрації влади у партійних структурах, і яку роль у цьому відіграє кокус?
5. У чому суть «залізного закону олігархії» Р. Міхельса і як він пов'язаний із процесом бюрократизації та посиленням влади вождів у масових партіях?

Рекомендована література:

Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник. Київ, 2006.

Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. Київ, 2000.

Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). Київ, 1993.

Критичний аналіз демократії і політичних партій у працях М. Острогорського і Р. Міхельса: від концепції «кокуса» до «залізного закону» олігархії. *Вступ до політології* / За заг. ред. В. Й. Скиби. Київ, 1998. С. 410–423.

Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій. *Студії політичного центру «Гене́за»*. Київ, 1995. № 2.

Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 78–87.

Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Львів, 1997.

Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Пер. з англ. Київ, 1997.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 41, 100, 119, 156, 207, 210, 245, 258, 262, 373.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 107–116.

Тема 7

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

1. Ліберально-демократична теорія політичних партій XX ст.

Ліберальні погляди багатьох учених XX ст. сприяли тому, що з визнанням партій як конституційних органів відбувся повний розрив із всякого роду антипартійністю і почався якісно новий етап – *інституціоназації політичних партій* – процес, за допомогою якого партії зміцнюються, набувають суспільної значущості.

Поняття інституціоналізації включає в себе два аспекти – соціологічний та правовий. **Й. Мені** вважає, що соціологічне розуміння інституціоналізації партії включає її «об’єктивну» і «суб’єктивну» інституалізацію тобто появу «об’єктивних» елементів (виникнення партії як сильної інституції), а також «суб’єктивних» (соціальне визнання партії, її легітимності). Як зауважив **М. Уелфлінг**, інституціоналізації – є не лише процес, але і якість, чи стан. Як певна властивість, інституалізація може бути визначена як ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись в значні моделі поведінки. Інституціоналізації партії – це переоформлення об’єднань, більшою чи меншою мірою структуризованих, в організації з чіткою метою – здобуття та утримання державної влади.

Як зауважує Ю. Шведа, існують різноманітні способи визначення рівня інституціоналізації партій. Інколи в якості індикаторів застосовується тривалість існування політичної партії, а також кількість розколів та об’єднань, які їй вдалося пережити. Використовується також складна шкала, яка враховує декілька параметрів – «вік» партії, електоральну стабільність, стабільність представництва в законодавчих органах і зміну керівництва. Частіше, правда, застосовуються простіші індикатори – такі, як мінімальна підтримка виборців і мінімальна тривалість існування.

К. Янда визначає інституціоналізацію за допомогою трьох змінних: віку партії; рівня деперсоналізації її організації та гостроти конфліктів у лоні її еліти; виборчої та парламентської стабільності. Дослідник вважає, що чим вищий рівень інституціоналізації політичної партії ми спостерігаємо, тим меншими є зміни в її характері.

Р. Роуз і Т. Макі, наприклад, стверджують, що «ми можемо говорити про інституціоналізацію партії в тому випадку, якщо вона брала участь більш ніж у трьох загальнонаціональних виборах. Якщо партія не змогла цього досягти, її не можна вважати сформованою. Вона є ефемерною». Проаналізувавши на основі даного критерію партії 19 демократичних країн, від перших демократичних

виборів до 1983 р., дослідники виявили, що з 369 партій, що були учасниками виборів і отримали хоча б один відсоток голосів – менше половини досягли інституціоналізації. Рівень інституціоналізації партії залежить від її віку, а також від віку самої держави і демократичних інституцій, які в ній функціонують.

К. Джанда розглянув рівень інституціоналізації політичних партій за трьома параметрами: вік партії, деперсоналізація та її організаційна диференціація. Він дослідив приблизно 158 політичних партій 50-ти країн, показавши цим всю різноманітність політичних партій світу. Як видно з його праці, ступінь інституціоналізації партії залежить, перш за все, від віку країни і державних інституцій, в якій вона існує. Тому не дивно, що найбільш інституціоналізованими партіями є Демократична партія США (заснована в 1828 р.), Консервативна партія Великобританії (заснована в 1832 р.). Наприклад, політичні партії Франції інституціоналізувалися на початку ХХ ст., оскільки нестабільність політичних інститутів у Франції затримувала, або просто перешкоджала утворенню певних груп, навіть якщо вони чітко вимальовувались ще з ХІХ ст.

Тривала інституціоналізація деяких партій західної демократії містить негативний елемент і в наші дні: новим політичним партіям важко зайняти своє місце на політичній арені. Лише деякі з них можуть отримати парламентські місця, і ще менша кількість може їх втримати. Можна визнати, що стабільні політичні партії стараються контролювати перебіг політичної конкуренції, панувати на виборчому ринку, що на практиці означає здійснення спроб його монополізації і, в міру можливості, закриття. Це породжує негативне ставлення до процесу інституціоналізації нових політичних партій. Вони мають проблеми з пошуком «власного» місця в межах існуючого спектру політичної конкуренції, найчастіше означає це труднощі не стільки виходу на парламентсько-урядовий рівень, скільки тривале перебування на ньому.

Оцінка рівня інституціоналізації партії пов'язана також з явищем її деперсоналізації. Ефективність функціонування партії в часі залежить від існування її у свідомості електорату як партії з певною самоідентичністю, як окремої і автономної організаційної структури, яка існує незалежно від особи засновника чи лідера. Політичні провідники повинні рано чи пізно відійти, а партія залишається. Ім'я та особистість лідера може становити сильний аргумент у виборчій конкуренції, притягати значний відсоток голосів. Партія, однак, повинна володіти справно функціонуючою організаційною структурою, а також мати чітко окреслені й соціально легітимні (через її членів) основи, які стосуються «наступності» на рівні керівної еліти (і це незважаючи на те, наскільки політично цінною є особа даного лідера).

Розглядаючи інституціоналізацію як залежну змінну, **Р. Роуз і Т. Макі** виділили чотири фактори, при наявності яких шанси новостворених партій на успішну інституціоналізацію зростають: 1) виникнення одночасно з проведенням перших вільних виборів; 2) наявність пропорційної виборчої системи, (3) опора

на організовану соціальну групу; 4) початковий успіх на виборах. З умовами виникнення партій пов'язують перспективи їх інституалізації й інші вчені.

А. Панеб'янку виділяє три найважливіші фактори інституціоналізації: 1) чи виникла партія з «центру», з тим, щоб згодом проникнути на «периферію», чи, навпаки, виросла з місцевих організацій, які далі об'єдналися в загальнонаціональну організацію (учений називає ці варіанти проникненням і дифузією; 2) чи була партія з самого початку підтримана якимось іншим, вже існуючим, інститутом чи вона розвивалась, спираючись лише на власні сили (зовнішня і внутрішня легітимація); 3) чи стояв біля витоків партії харизматичний лідер. На думку А. Панеб'янку, проникнення, внутрішня легітимація і відсутність харизматичного лідера сприяють успішній інституалізації партії. Інституціоналізація політичної партії залежить від того, як добре вона організована як інструмент політичної підтримки і перемоги на виборах.

У діяльності західних партій існує структура «ad hoc» (з лат. «виключно з метою»), що спеціально створена для політичних партій. Проте, певна категорія політичних партій має специфічні організаційні характеристики «наміри поваги» (вербування активістів, відбір кандидатів під час виборів) та «методи поваги». Політичні партії є різними – це може бути група зі спільними інтересами, або політичний клуб. Вони можуть «позичати» або «зберігати» деякі риси організації. У загальному, партії можуть вижити, якщо вони мають сувору організацію, а її структура повністю визначена у відносинах як по вертикалі, так і горизонталі, меті та засобах. Партії зі слабою організацією приречені. Партія «людей з вулиці» в Італії та «партія біженців» в Німеччині були просто партіями прояву протесту, які зникли після досягнення своєї мети. Політичні партії стали невід'ємною частиною західної демократії, проте їх існування не завжди є інституційно зафіксованим.

Крайнім чинником який впливає на процес інституціоналізації політичної партії, є поява виборчої стабільності та парламентського представництва партії. Так, партії, що досягли значного рівня інституалізації, менш схильні до змін. М. Уелфлінг висловив теоретичне положення, відповідно до якого високий рівень інституалізації всіх партій системи зменшує соціальні конфлікти і сприяє соціальній стабільності. А. Панеб'янку трактує процес інституціоналізації як якісний стрибок у розвитку партії. Фактично, інституціоналізація є процесом, через який організація інкорпорує цінності та цілі її засновників. Вона стає інституцією, що втрачає характер осередку, який слугує лише для реалізації певних цілей, і стає метою «сама в собі». Інституціоналізація в інтерпретації ученого розглядається як результат дуже тісно пов'язаних між собою процесів: появи і стабілізації в рамках партійної еліти інтересів, які визнають дальше існування організації за основну і автономну цінність, та виникнення різнорідних форм лояльності до партії. А. Панеб'янку вважає, що ці два процеси об'єднує факт створення внутрішньопартійної системи «політичних заохочень».

Використовуючи програмні чи ідеологічні гасла політична партія може принести почуття групової приналежності і колективної ідентичності, які є такими істотними при формуванні стабільного електорату. Організаційна лояльність членів і симпатиків партії, спільні організаційні інтереси формують в результаті тривалість існування партії, є чимось на зразок її інстинкту самозбереження. А. Панеб'ярко, подібно як і К. Янда, вважає, що зміни є тим глибшими, чим слабший процес інституалізації партії. Проте пропонує він інший спосіб концептуалізації цієї категорії, при якому вона виступає як незалежна змінна. У першу чергу саме тому інституалізація є цікавою для А. Панеб'ярко, який пропонує розрізняти партії за «досягнутими ними рівнями інституціоналізації». З точки зору ученого, аналіз інституціоналізації дозволяє передбачити не лише виникнення внутрішньопартійних груп, але і наступний характер розвитку партій. Він впроваджує два виміри оцінки процесу інституціоналізації: рівень автономії партії стосовно політичного оточення та рівень системності.

При розгляді місця і ролі політичних партій в сучасній політичній теорії намітилося кілька різних підходів.

Англо-американська традиція вивчення політичних партій, основа якої була закладена такими авторитетними теоретиками, як Вудберн, Форд, Берджес, Лоуел, Кроулі, Вільсон, Гуднау та ін., основною проблемою вважає проблему ролі партій при трансформації «волі народу» і конкретні дії уряду, місця і ролі політичних партій в системі демократичного правління. Окрема увага приділялась взаємозв'язку партійної системи зі стабільністю режиму.

Незважаючи на існуючі відмінності в підходах до оцінки політичних партій представниками англо-американської школи, вони всі практично сходилися в однаковій оцінці двох моментів: 1) переважна більшість теоретиків відкрито визнавала важливу роль і функції партій в американській чи британській політичній системах, заснованих на біпартизмі, який вони вважали оптимальним взірцем, що демонструє більшу стабільність, ніж багатопартійні системи; 2) одночасно велика група авторів сходилась у своїх поглядах на тому, що існуючі партії незадовільно виконують покладені на них завдання і що їх роль у суспільному та державному житті ще далека від свого ідеалу. У залежності від різного розуміння ученими особливостей партій і їх ролі в суспільно-політичному та державному житті, вони можуть бути поділені на дві групи.

До першої групи слід віднести тих авторів, які, незважаючи на існуючі недоліки політичних партій, відносили їх все ж таки до необхідних органів демократичної системи – Форда, Гуднау, Лоуелла.

До другої групи відносять тих авторів, які вважали, що партії заважають розвитку демократії, роблять неефективним функціонування інститутів державно-політичного механізму Кроулі, Беджгота, Вудберна.

Всередині кожної з виділених груп можлива і навіть необхідна додаткова, більш детальна, диференціація. Наприклад, з точки зору вирішення питання про основні функції, які виконують партії в політичній системі, можна уточнити: у

Вільсона – це контроль за урядом і організація дебатів в законодавчому органі, у Лоуелла – вираження і збалансування «народної волі», її трансформація в урядову політику, у Брайса – мобілізація урядового механізму на вирішення суспільних завдань, у Форда – вираження громадської думки у формі політичної участі, контроль за відповідальністю уряду, досягнення згоди між різними групами інтересів, у Гуднау – забезпечення відповідальності уряду перед народом, координація діяльності виконавчої та законодавчої влади. Особливістю їх поглядів є та, що всі вони сходяться на тому, що для визначення політичних партій недостатньо лише формально-нормативного підходу, адже політичні партії є найменш формалізованими структурами в державно-політичній системі. Характерною рисою американської школи партійної теорії є її більша практична спрямованість порівняно з філософським підходом європейської школи. Іншою характерною особливістю авторів цього періоду є беззастережне визнання політичних партій на рівні функціонування виконавчої влади. У їх працях знаходимо окремі ще поки-що недостатньо розгорнуті визначення внутрішньої організації, структури і характеру внутрішньо- і міжпартійних зв'язків.

Романо-германські автори дослідження політичних партій, такі, як Дюпре, М. Острогорський, Г. Моска, В. Паретто, Р. Міхельс, М. Вебер та інші, на відміну від англо-саксонських, довгий час розвивали свої наукові погляди в рамках загальної полеміки про державу та співвідношення між суспільством та державою. Це в першу чергу зумовлене специфікою формування самих партій в Америці, Англії та континентальній Європі.

2. Внесок М. Дюверже у становлення сучасної теорії політичних партій.

Репутацію творця сучасної теорії політичних партій принесла книжка «Політичні партії» (1951) французького соціолога, конституціоналіста, державознавця, Великого офіцера Ордену Почесного Легіону, Командора Національного ордену «За заслуги» **Моріса Дюверже** (1917–2014).

«Політичні партії» М. Дюверже продовжили фундаментальні дослідження політичної організації суспільства і демократії, який наприкінці XIX – на початку XX ст. започаткували праці М. Острогорського, М. Вебера та Р. Міхельса. Опираючись на цей фундамент, М. Дюверже по-новому підійшов до трактування поняття сучасної політичної партії. Для нього сучасні політичні партії це ті партії, які виникають в період становлення загального виборчого права, «діти демократії», які порушили олігархічні принципи формування правлячої еліти. *«Партіями однаково називають як великі народні організації, які висловлюють суспільну думку в сучасних демократіях, так і ворогуючі угруповання античних республік чи клани, які склалися довкола якогось кондот'єра в Італії доби Ренесансу; клуби, які об'єднували депутатів революційних асамблей, і комітети, які готували цензові вибори у конституційних монархіях».*

Вчений визначив партії як організації, які, по-перше, «стаються захопити владу або брати участь у її здійсненні» і, по-друге, спираються на «підтримку широких верств населення» на відміну від груп тиску, які «представляють обмежене число громадян з особливими чи приватними інтересами». Перша частина цього визначення передбачає, що партії можуть існувати і без участі у виборах. Друга частина являє собою спробу провести різницю між партіями і групами тиску, тобто вирішити найважливішу для широкого визначення партії проблему.

Сучасна партія, за М. Дюверже, – це партія, здатна реалізувати виборче право і завоювати парламентську більшість шляхом нормального використання інститутів демократичного суспільства. М. Дюверже на відміну від своїх попередників і сучасників розглядає сучасну політичну партію не як ідейну спільність, «доктринальну» (ліберальна концепція партії) або соціально-класову, ідеологічну (марксистська концепція партії), а насамперед як структурно-функціональну спільність. Не принижуючи ні ролі ідей, ні значення соціально-класової детермінації, М. Дюверже сформулював своє ключове положення: сутність сучасних політичних партій найповніше і найглибше розкривається в їх організації, партія є спільність на базі визначеної організаційної структури. На думку вченого, виникнення партій пов'язано з виникненням парламентських об'єднань і виборчих комітетів.

Появу сучасних масових партій М. Дюверже порівнює з революцією. Сучасна масова партія для нього – це партія, яка здатна реалізувати загальне виборче право й завоювати парламентську більшість шляхом використання інститутів та механізмів демократичного суспільства. На відміну від своїх попередників, М. Дюверже розглядає сучасну політичну партію не як ідейну чи соціально-класову єдність, а перш за все як структурно-функціональну єдність. У зв'язку з цим він формулює своє ключове положення про те, що суть сучасної політичної партії найповніше розкривається через її організаційну будову. За М. Дюверже партія є спільнотою людей, об'єднаних певною організаційною структурою, яка і в кінцевому підсумку визначає ідеологію та соціально-класовий склад партії, форми та методи її діяльності.

Отже, сучасні партії, за М. Дюверже, – це ті партії, які складаються в епоху становлення загального виборчого права як єдиного способу легітимації влади і якісного розширення прав парламенту; вони виникли у нерозривному зв'язку із руйнацією феодальних абсолютистських режимів, станово-ієрархічної структури середньовікового суспільства, авторитарної політичної влади і цензових виборчих режимів. Особливо потрібно підкреслити, що сучасна партія для М. Дюверже – це не якийсь один визначений тип партії (наприклад, масові соціалістичні партії, як це йому інколи приписують, хоча ці партії з їх сильною організацією, дисципліною, а головне «народним способом» фінансування виборчих кампаній замість звернення до пожертвувань «грошовитих мішків» і здатністю демократичного оновлення політичної еліти, він дійсно розглядає як

найадекватнішу відповідній епосі демократії і вважає їх виникнення справжньою революцією).

Французький соціолог запропонував класифікацію партій на основі їх походження: партії, що використовують парламентські методи політичної конкуренції; партії, що змагаються за парламентську більшість; партії, які мають парламентське представництво. М. Дюверже поділяє партії на внутрішнього походження (парламентські) та зовнішнього походження (позапарламентські) – це т.зв. «генетична модель» походження політичних партій, зокрема поділ на партії внутрішнього та зовнішнього походження. Зокрема партії внутрішнього походження формуються стабільними парламентськими елітами, а другі – соціальними групами і організаціями, які не мають політичного статусу. Перші виникли в рамках парламентів, а з появою сучасного виборчого права змушені були вийти за рамки їх структур, створюючи територіальні організації як спосіб залучення нових виборців. Партії зовнішнього походження стали спочатку формою політичної організації певної соціальної групи (наприклад, робітничого класу чи вірних певної релігійної конфесії), а вже згодом добилися парламентського представництва. У першому випадку маємо справу з утворенням партії з парламентської групи, навколо якої створюються виборчі комітети на місцях. Другий тип партії створюється поза парламентськими фракціями навколо місцевих комітетів. Але такий поділ є достатньо умовним. Ця класифікація має певну вартість насамперед у вивченні історичної еволюції політичних партій. Буржуазні партії виникали переважно як парламентсько-виборчі, в той час як робітничі партії виникали як партії зовнішнього походження – на базі профспілок чи інших робітничих організацій.

Генетична модель походження партій, розроблена М. Дюверже, включає в себе три додаткові чинники, які впливають на процес виникнення політичної партії.

1. Організаційний розвиток політичної партії може характеризуватись територіальним проникненням або територіальною роздробленістю, або комбінацією цих двох схем. Ліберальні та консервативні партії переважно були партіями внутрішнього походження (парламентськими партіями), які виникли та розвинулись у результаті територіального проникнення, в той час як більшість соціал-демократичних партій виникли та розвинулись через процес роздробленості. Найчастіше існує змішаний спосіб виникнення політичних партій. Спочатку був процес територіальної роздробленості – виникали локальні організації, а лише згодом з'являється структура загальнонаціональна, як федерація локальних об'єднань. При цьому можна виділити певні закономірності у творенні сімей політичних партій: більшість консервативних організацій розвинулись через процес проникнення, а більшість соціалістичних і релігійних – шляхом територіальної роздробленості. Організаційний розвиток ліво-лібертальних партій (особливо екологічних) відбувався у відповідності зі схемою територіальної роздробленості, а багато з них практично не мають

розбудованих національних структур (процес територіального проникнення в них ще не наступив), створюючи федерацію автономних локальних організацій.

2. Другий чинник, який значно модифікує генетичну модель виникнення партії, це факт існування (чи відсутності) зовнішніх інституцій (зовнішніх «спонсорів»), які підтримують діяльність політичної партії. Мова йде про суспільні організації (інститути), які становили первинну форму мобілізації визначеної соціальної групи і були ініціаторами створення політичної партії як гаранта групового інтересу. Церква (особливо католицька) відчувачи загрозу зі сторони держави, що експансивно розвивалась, – трактувала конфесійні партії як політичну форму організації та «ізоляції» прихильної йому частини суспільства. Подібною є ситуація з впливом профспілок на процес оформлення деяких соціал-демократичних чи лейбористських партій. У випадку появи такого «спонсора» можна побачити, що лояльність до партії має опосередкований характер або пов'язана насамперед зі зовнішньою інституцією і лише потім з партією. Ця інституція є джерелом рекрутування та легітимації керівної еліти партії і в результаті може мати вирішальний вплив на внутрішню будову партії. З огляду на це можна виділити партії, які характеризуються зовнішньою легітимацією, в яких лояльність стосовно партії є похідною порівняно з первинною лояльністю до “зовнішнього” інституту, а також партії, які характеризуються внутрішньою легітимацією, де джерелом лояльності є сама партія і її ідеологія.

3. Третьою складовою, яка впливає на формування політичних партій, є роль харизми (харизматичного лідера). Деякі з партій можуть виникнути завдяки активності конкретного лідера і організованої навколо нього групи прихильників (наприклад голлістська партія у Франції, Націонал-соціалістична партія в Німеччині). Ці харизматичні партії існують завдяки своїм провідникам і важко про них говорити без характеристики особи її засновника.

М. Дюверже запропонував поділ політичних партій на *кадрові* і *масові*. Основним критерієм його типології є організаційна будова партій. Оскільки партія є спільнотою зі специфічною організацією, то сучасні партії визначаються меншою мірою своїми програмами чи групами своїх прихильників, ніж типом своєї організації.

Кадрові партії – тип партій, в яких центральну роль відіграють спеціалізовані групи політиків та професійні керівники (експерти) з конкретних проблем. Кадровий тип партії відображає явище професіоналізації політичної діяльності, що є природним наслідком виходу в сферу «високої технології» (поскілки нинішня політика та процедури управління складним державним апаратом вимагають спеціальної підготовки). Історично кадрові партії є першим інституційним різновидом політичного представництва, який має цілий ряд особливостей. Як стверджує М. Дюверже, поділ політичних партій на кадрові та масові не має жодного зв'язку з чисельністю партії. Різниця між ними полягає, насамперед, в типі їхньої організаційної структури. По-перше, кадрові партії – це

партії впливових людей (партії знаті). Ці імениті люди прив'язані до своєї місцевості, де їх особисто добре знають і де вони можуть розраховувати на виборчу і політичну підтримку; саме вони є основою партії, де практично відсутні «керівні діячі» і «борці». По-друге, йдеться про гнучке об'єднання місцевих осередків. Первинним осередком організації є комітет виборчого округу чи району. Зв'язок між місцевими комітетами і центральними структурами, зокрема парламентською фракцією, нетривкий і непостійний. Парламентська група є вищою за своїм статусом, ніж місцеві комітети, які залишаються слаборозвиненими. Обранці мають велику свободу при голосуванні. Діяльність партії є, в основному, виборчою, тобто спрямованою виключно на отримання успіху на виборах і повністю пасивною в період між виборчими кампаніями. І, нарешті, йдеться про слабоідеологізовані партії. Кадрові партії не займаються розробкою доктрин, а у своїй діяльності користуються прагматизмом, спрямованим на збереження і збільшення виборчого капіталу. На думку М. Дюверже, цей перший тип прихильницьких організацій є політично обґрунтований і, природно, має перевагу над корпоративними чи ліберальними партіями. Дуже часто під кадровою партією розуміють таку, яка мобілізує невеликий відсоток виборців. До кадрових партій М. Дюверже відносив консервативні та ліберальні європейські партії та обидві найбільші партії США.

Масові партії – термін для характеристики партій зовнішнього походження. Визначальні риси масових партій є прямо протилежними до тих, якими характеризуються кадрові партії. Це вже не партії іменитих людей, а борців, які зорієнтовані більше на вербування членів, а не на мобілізацію виборців. Вони є сильно структурованими та ієрархізованими партіями. У них вже з'являється постійний апарат, тобто партійні функціонери оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею, викристалізовується «актив», тобто значна кількість членів партії, згідних частину свого вільного часу присвятити розробці й реалізації партійних програм і, нарешті, це партії, які ґрунтуються на сильній «культурі участі», які вимагають від своїх членів пристрасності й лояльності. Саме в масових партіях поступово виробився «набір технологій» для формування та підтримки серед членів партії високого почуття гордості за приналежність до партії і відданість її ідеям (підготовка і залучення до роботи, пропагандистські кампанії, агітація, підкреслена ритуалізація з'їздів, свят тощо). На думку М. Дюверже, цей другий тип прихильницької організації в основному трапляється серед робітничих партій. Це пояснюється тим, що робітники знаходяться на нижчому суспільному щаблі, який характеризував у другій половині XIX ст. знедолені групи і який примушував їх об'єднуватися в сильні організації, щоб протистояти «природній» гегемонії заможних. Різниця між цими двома класифікаціями є не абсолютною і критерії ці бувають дуже близькими.

Одночасно М. Дюверже запропонував ще й типологію партій, побудовану на організаційних відмінностях між партіями. Вона стала вже класичною у сучасній партіології:

Домінуюча партія – партія, яка здійснює керівництво протягом певного проміжку часу в результаті перемоги на парламентських виборах та ідентифікується з цілим народом; її доктрини, ідеї та стиль повинні збігатися з рисами цілої епохи. Як приклад таких партій М. Дюверже наводить партію радикалів у III Французькій Республіці, соціал-демократичні партії Скандинавії, Індійську партію Національний Конгрес.

Ідеологічні (програмні, світоглядні) партії – тип партій, які намагаються створити структури, що пропагували б певний світогляд, ідеологію чи суспільний устрій.

Ідеологічно децентралізовані партії – термін запропонований для характеристики ідеологічно неоднорідних партій, в рамках яких існують фракції та платформи. Загалом, кожна партія намагається бути ідеологічно однорідною, однак лише комуністичні партії негативно ставляться до ідеологічних розбіжностей всередині партії. Інші ж партії досить толерантні до цієї тенденції.

Посередня партія (соціально-децентралізована партія) – термін запропонований для характеристики такої організаційної структури партій, яка представляє собою єдність окремих організацій, діяльність яких координується її керівними органами. Такий тип організаційної будови характерний для Австрійської народної партії, яка об'єднує окремі організації – селянську, урядовців та промисловців, позиції яких представлені в центральних органах партії. Подібну будову має Революційно-інституційна партія Мексики, Католицька партія Бельгії. М. Дюверже називав такий тип організаційної будови партій соціальною децентралізацією партій, а самі партії – посередніми.

Централізовані (децентралізовані) партії – характеристика партій на основі рівня централізації організаційної структури партії. У найбільш загальному вигляді централізація партії означає зосередження влади в руках загальнонаціональних керівних органів, при одночасному зменшенні самостійності низових територіальних організацій. Децентралізація, навпаки, означає провідну роль низових організацій при прийнятті політичних рішень. Такий тип партії трапляється лише в XIX ст. в партіях-комітетах. Як приклад децентралізованого типу політичної партії М. Дюверже подає французьку Соціалістичну партію, у якій основним органом прийняття політичних рішень зі значною автономією була департаментська федерація. Прикладом централізованої партії для нього була британська Консервативна партія.

3. Форма та галузь застосування теорії політичних партій.

Розвиток представницької моделі демократії упродовж XX ст. призвів до перетворення політичних партій в організації, які обслуговують локальні групові інтереси. Партії перестали претендувати на те, щоби представляти інтереси і

сподівання цілого народу. Окрім цього, демократичне правління менше ототожнюється з практикою тільки партійного регулювання політичного процесу. Власне демократія стала розумітися значно ширше, ніж процес, який не укладається у рамки традиційних інститутів і процедур. Звідси зростаюча роль недержавних суспільних об'єднань у політичному процесі. Політична ідентифікація сучасної людини визначається уже не партійною належністю, а логікою соціальних зв'язків всередині громадянського суспільства. Громадські об'єднання самостійно «вбудовуються» у політичну систему, розглядаючи політичні партії як інструмент впливу і захисту своїх інтересів. Участь людей у партійному житті перестала вважатися загальноприйнятою нормою громадянської поведінки.

В сучасних розвинутих демократіях політична партія – це інститут, який забезпечує кандидатам, які прагнуть зайняти ту чи іншу виборну посаду. Партія представляє кандидатів своє ім'я (символічний капітал) та організаційну структуру (політичний капітал). Причому політична ідентифікація кандидата на ту чи іншу виборну посаду вже не має того принципового значення, яке вона мала раніше. Це пов'язане з тим, що партії виступають зі своїми кандидатами в договірні відносини з метою взаємного обміну ресурсами (харизма кандидата та його соціальна база обмінюються на символічний і політичний капітал партії). Таким чином, можна констатувати процес перетворення партій в суб'єкти політичного ринку. Це означає, що в сучасних демократіях функціональність партії не обмежується репрезентацією інтересів виборців.

Партія сьогодні – це інститут, який зводить постачальників пропозицій на ринку політичних послуг з тими, від кого йдуть політичні запити. Сучасні партії прийшли до необхідності створення всередині себе таких механізмів селекції і узгодження, які дозволяють висувати дійсно прохідних кандидатів – тобто відбирати і пропонувати кадри на виборні посади. Вони висувають кандидатів, структурують вибір виборців, пропонують альтернативні програми розвитку країни і координують діяльність державних діячів, які представляють ту чи іншу партію.

Принципове питання про норму партійного представництва в сучасних умовах знаходить різне вирішення у рамках моделей демократії – плюралістичної і мажоритарної – хоча зауважимо, що у «чистому» вигляді ні одна з них не може бути реалізованою. Згідно з першою демократичне правління орієнтується не на масовий електорат, а на організовані групи. Це значить, що правління народу здійснюється у формі суперництва груп інтересів. Відтак більшість неурядових організацій, використовуючи демократичні інститути, здійснюють тиск на владу для захисту і реалізації своїх інтересів. На відміну від плюралістичної мажоритарна модель демократії інтерпретує владу народу як правління більшості. Тут першорядне значення має пряма участь громадян у політичному житті через всенародні вибори на державні посади. В умовах мажоритарної виборчої системи партії виступають інструментом перерозподілу

влади у ході виборчих кампаній на користь більшості. Головний недолік цієї моделі полягає у тому, що далеко не всі учасники політичного процесу відповідально відносяться до процедури організованого волевиявлення. Адже нерідко партії використовують незадоволення виборців у своїх вузькокорпоративних інтересах, що впливає на стабільність політичної системи.

Під *формою теорії політичних партій* більшість дослідників визнають сукупність тісно взаємопов'язаних теоретичних положень, які піддаються емпіричній перевірці. Обговорюючи питання про те, що значить розробити теорію політичних партій, Бадж і Кеман висловлюються на користь «серії гіпотез чи пропозицій, відповідність кожної з яких представленим фактам, які впливають із зібраної інформації по даній проблемі, було б ретельно зважено. Зведені воедино, ці положення і становили б «теорію» чи «пояснення» того, чому партії діють тим чи іншим чином. Витримавши перевірку, така «теорія» дозволила б також передбачати дії партій після їх приходу до влади». Для досягнення теоретичної ясності, вважають дослідники, корисно було б надати всьому цьому математичного виразу, але в результаті цього значно звужиться фокус самої теорії через значну кількість спрощень.

Віддаючи перевагу широкому охопленню і практичному застосуванню, учені роблять вибір на користь такої теорії, яка являла б собою сукупність тісно пов'язаних між собою положень. Більшість учених сходяться на думці, що загальна теорія партій не обов'язково повинна бути виражена в математичному вигляді. Для того, щоб бути дійсно загальною теорією, вона повинна мати широку галузь застосування.

Запитання до теми:

1. Які соціологічні та правові аспекти включає поняття інституціоналізації політичної партії, і як вони впливають на її стабільність та легітимність?
2. Які фактори, на думку Р. Роуза, Т. Макі та А. Панеб'янка, сприяють успішній інституціоналізації новостворених політичних партій?
3. У чому полягає ключова відмінність підходів англо-американської та романо-германської шкіл у дослідженні політичних партій?
4. Як М. Дюверже визначав сучасну політичну партію, і чим відрізняється його підхід від ідейних, соціально-класових та марксистських концепцій партій?
5. У чому полягає відмінність між кадровими та масовими партіями за класифікацією М. Дюверже, і які основні риси характеризують кожен тип партії?

Рекомендована література:

Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник. Київ, 2006.

Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій. *Студії політичного центру «Гене́за»*. 1995. № 2.

Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 87–98.

Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Львів, 1997.

Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій. *Політичні партії в демократичному суспільстві* / Видавці Й. Тезінг та В. Гофмайстер. Київ, 1997. С. 7–22.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи. *Студії політологічного центру «Гене́за»*. Київ, 1995. № 5.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 185, 309, 417.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 116–122.

Тема 8

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

1. Формування теорії партійних систем.

Діапазон трактувань поняття «партійна система» надзвичайно широкий: від обмеження партійної системи лише взаємовідносинами між самими партіями до встановлення зв'язку з усією системою владних відносин у країні. Наприклад, німецькі дослідники У. Андерсен і В. Войке пропонують досить вузьке трактування партійної системи як «взаємопов'язаності відносин між сукупністю партій». В сучасній українській партології поступово утверджується думка, що сутність партійної системи проявляється в наявності стійких зв'язків не тільки між партіями, а й між партіями та державою (Ю. Шведа, М. Примуш, М. Вегеш). Влада як об'єкт міжпартійних відносин з'єднує партії в певну цілісність, владно-партійна взаємодія формує стійкі відносини між суб'єктами партійної системи. Тому в партійну систему включаються лише ті з партій, які: 1) виражають значні інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян; 2) дотримуються політичних і правових норм, що регулюють партійну конкуренцію; 3) здобувають представництво в державних органах влади (насамперед, парламенті).

Спираючись на вказані вище ознаки, визначаємо партійну систему як сукупність політичних партій, які, відповідно до чинного законодавства та волі виборців, є представленими в органах влади і забезпечують дієвість взаємодії між суспільством та державою.

Залежно від числа партій М. Дюверже виділив: 1) однопартійні (неконкурентні) системи, які поділяються на деспотичні та демократичні

різновиди; 2) багатопартійні (конкурентні) – з однією домінуючою партією, двопартійні та мультипартійні системи.

Класифікація партійних систем Ж. Блонделя ґрунтується на врахуванні двох змінних – кількості партій та їх положення в партійній системі. В результаті вчений виділив чотири типи партійних систем: 1) двопартійна; 2) система двох з половиною партій; 3) багатопартійна з домінуючою партією; 4) багатопартійна без домінуючої партії.

На сьогодні найбільшого поширення в теорії партійних систем набрала класифікація, запропонована американським політологом Дж. Сарторі. При класифікації партійних систем Дж. Сарторі оперує щонайменше двома змінними: кількість партій-суперниць та ідеологічна дистанція між ними. У результаті вчений запропонував семичленну класифікацію партійних систем:

1. Однопартійна система властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією, їй характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій. Прикладами існування такої партійної системи були Італія у 20–40-х роках ХХ століття, Німеччина у 30–40-х роках ХХ століття, а також СРСР у 20–80-х роках ХХ століття. Сьогодні однопартійна система існує в Лівії, на Кубі та деяких країнах Африки.

2. Партійна система з партією-гегемоном (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Усі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. «Квазібагатопартійність» також породжує тенденцію до поєднання партійного та державного апарату, хоча й не в такій мірі, як при «чистій» однопартійності. Будучи одним із варіантів однопартійної, така система не створює умов для реалізації різноманітних ідей та інтересів, що призводить до її кризи. Гегемоністська партійна система характерна для тоталітарних і авторитарних політичних режимів. Партійна система з партією-гегемоном була типовою для соціалістичних країн Східної Європи у 50–80-х роках ХХ ст. Зараз така система діє в Китайській Народній Республіці, де існують кілька мікроскопічних (за китайськими мірками) партій, які або взагалі не беруть участі в політичному житті країни, або функціонують відповідно до лінії Комуністичної партії Китаю.

3. Система з домінуючою партією (партійна система домінування). Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і малоефективністю опозиції. Така система існувала, наприклад, у Японії з 1955 по 1995 рік, коли правлячою силою постійно була одна партія: Ліберально-демократична за назвою і консервативна за змістом діяльності.

4. Двопартійна система. Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка прогала вибори. Біпартизм дозволяє забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створюється однопартійний уряд, який у своїх діях не обтяжений коаліційними угодами. Класична модель двопартійної системи склалася в США (Республіканська партія і Демократична партія) і Великобританії (Лейбористська партія і Консервативна партія).

5. Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму. Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим. У цій системі домінують доцентрові тенденції, що означає, що головний напрям конкуренції розміщується на відрізку лівоцентризм—правоцентризм. У результаті система набуває схильності до адаптації і консенсусного стилю здійснення політики. Тип систем поміркованого плюралізму охоплює країни із 3-5 конкурентними партіями. Наприклад, сучасні ФРН, Бельгія, Данія, Швеція.

6. Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму. Ознаки: демократичний політичний режим; наявність багатьох політичних партій; гострота ідеологічних розмежувань між ними; присутність серед опозиційних партій позасистемних; наявність двосторонньої деструктивної опозиції; функціонує декілька політичних партій, об'єднаних у два чи більше крупних блоки, які сприяють консолідації політичних сил, подоланню різкої роздробленості політичних сил; формування уряду партіями центру — лівого чи правого. Крайні партії, що виступають проти існуючої системи, не можуть прийняти участь в урядовій коаліції. Сучасну партійну систему України відносять до системи крайнього плюралізму.

7. Атомізована система. Для цього типу партійної системи характерними є: демократичний або авторитарний політичний режим; незначна впливовість усіх партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції; відцентрові тенденції суттєво домінують над доцентровими, що об'єктивно веде до слабкості політичного центру; наявність безвідповідальної опозиції, досить характерним є політика надмірних обіцянок. Атомізована система найменш стабільна та найменш ефективна з усіх партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як у бік стабільних партійних систем, так і в бік однопартійної диктатури. Атомізований тип партійної системи був характерний для багатьох постсоціалістичних держав з 1989 до середини 90-х років.

Практика свідчить, що не існує єдиного стандарту в оцінці того чи іншого типу партійної системи, хоча важливою основою порівняння їх функціонування залишається чуттєвість політичної системи до соціальних запитів і потреб

населення, можливість включення в процес прийняття рішень різних соціальних груп, здатність населення до демократичного контролю за діяльністю правлячих еліт.

Розвиток партійних систем відбувається під впливом багатьох чинників: традицій та особливостей історичного розвитку суспільства, його економічної, політичної і соціальної структури, етнічного та релігійного складу населення країни тощо. Вплив усіх цих чинників досліджується у рамках двох основних підходів – соціетального та інституційного.

Соціетальний підхід розглядає становлення і розвиток партійних систем через призму соціально-політичних поділів (ліній соціального і політичного розмежування). На думку німецької дослідниці А. Реммеле: «Розмежування – це довгострокові структурні конфлікти, які призводять до появи протилежних позицій, що їх представляють конкурентні політичні організації». Саме партії виступають важливим інструментом розробки та впровадження у політичну систему гострих, конфліктних проблем суспільного розвитку.

Для вивчення формування суспільно-політичних розмежувань та їх об'єктивації на рівні партійної системи слід звертатися до історичної ретроспективи. Фундатори теорії соціально-політичних поділів С. Ліпсет і С. Роккан розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками. Про важливість того чи іншого соціально-політичного поділу свідчить представництво у владі партій, які є виразниками інтересів сторін конфлікту. Приміром, в сучасній Німеччині конфлікт цінностей та політичних орієнтацій громадян проявився в розмежуванні за віссю «схід – захід», в диференціації партійних систем східних та західних земель. Виявлення основних ліній соціально-політичних розмежувань має важливе значення для визначення структури та характеру міжпартійної конкуренції.

Для аналізу формальних умов функціонування партій, механізму взаємозв'язку між партійною та державно-владною системами застосовують інституційний підхід. Серед основних інституційних факторів, які впливають на розвиток партійної системи, слід назвати: форму правління, форму державного устрою, тип політичного режиму, структуру парламенту, тип виборчої системи, норми правового регулювання.

Одним із перших звернув увагу на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами М. Дюверже. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт у десятках країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, які згодом дістали назву «соціологічних законів»: «1) режим пропорційного представництва призводить до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до

альянсів і відносною стабільністю; 8) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій». На становлення двопартійної системи великий вплив справляє своєрідний психологічний фактор виборчої системи – виборці віддаватимуть голоси за крупні політичні сили, які мають реальні шанси на успіх. Звідси відсутність практичного інтересу у масового виборця до нових і слабких партій.

Підмічені закономірності не є абсолютними, про що заявляв сам М. Дюверже, а визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій і, зрозуміло, передбачають винятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес ці закономірності мають лише часткове відображення.

Цікаву залежність між інституційними факторами розвитку партійної системи відмічає американський дослідник М. Уоллестайн. Шляхом поєднання мажоритарної та пропорційної виборчих систем із парламентською та президентською формами правління виокремив чотири варіанти взаємодії партій та влади: 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд і обмежує систему представництва двома партіями; 2) президентська система з виборчою системою відносної більшості: поєднання біпартизма з слабким впливом партій на прийняття рішень; 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами; 4) президентська система з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, але присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом та парламентом.

Отже, партійна система фіксує якісний стан розвитку багатопартійності, коли певна сукупність партій встановлює стійкий і стабільний зв'язок з електоратом, представляючи інтереси значної частини виборців у системі державної влади, бере участь у її здійсненні чи впливає на цей процес. Кількість партій, особливості їх державно-владного представництва та ступінь впливу конкретних партій на прийняття політичних рішень дозволяють виокремлювати чимало різновидів партійних систем. А комплексний підхід при аналізі факторів розвитку партійних систем, врахування соціетальних та інституційних чинників дозволяє визначити тенденції, закономірності становлення та функціонування партійних систем на сучасному етапі.

2. М. Дюверже та Дж. Сарторі – засновники вчення про партійні системи.

Французький вчений Моріс Дюверже як принциповий критерій класифікації партійних систем застосовує кількість існуючих у державі політичних партій – номерну класифікацію. Це один із способів класифікації партійних систем, який як принциповий критерій класифікації застосовує поняття кількості партій. Вчений пропонує поділяти системи на однопартійні,

англосаксонську двопартійність та багатопартійні. Однак, дана класифікація мало придатна, бо є надто загальною й не вказує на відмінності, які існують між конкретними партійними системами.

М. Дюверже запропонував класичний в літературі поділ на системи однопартійні, англосаксонську двопартійність та багатопартійність. Ця класифікація є недосконалою, оскільки, скажімо, партійні системи континентальної Західної Європи належало б зачислити до категорії систем багатопартійних. У цій групі опинилися б такі відмінні за своїм характером системи, як, наприклад, багатопартійна італійська та австрійська. А Велика Британія у цій класифікації виступає самотнім прикладом двопартійності. Це загалом надто загальна пропозиція щодо класифікації, яка стирає відмінності що існують між конкретними партійними системами.

Оскільки між партійними та виборчими системами існує тісний взаємозв'язок, то виборча система впливає на формування типу партійної системи. Вона зумовлює появу того чи того типу партійної системи, оскільки лише через підтримку на виборах відбувається легітимація партійних мас, що відіграє вирішальне значення у становленні партійної системи.

В сучасних демократичних країнах можливе існування лише дво- або багатопартійної системи. Завданням і одночасно проблемою нових незалежних країн у процесі трансформації є вибір вірної виборчої системи, що б забезпечила формування та діяльність адекватної партійної системи, яка б, у свою чергу, слугувала гарантом політичної стабільності суспільства.

М. Дюверже сформулював «три соціологічних закони» щодо впливу виборчої системи на кількість партій у суспільстві й на відносини між ними, тобто на партійні системи. Він констатував, що виборча систем впливає на політичне життя суспільства головним чином за допомогою партій.

Емпірично соціолог установив, що мажоритарна система виборів веде до двопартійної системи; голосування в один тур містить стимули до формування двопартійної системи, за якої створення коаліцій не є закономірністю, а голосування в два тури – до двоблокової багатопартійної системи. Виборні посади при цьому є досить привабливими, тому основною метою партій є отримання перемоги на виборах. Це характерно як для президентської, де формуються двоблокові коаліції, так і для парламентської форми правління, за якої діє біпартійна система. Таким чином, у країні формується така партійна система, партії якої мають досить гнучкі позиції і прагнуть до взаємних контактів і пропозицій.

Як правило, мажоритарна система відносної більшості формує монолітну партійну більшість у парламенті, а також однопартійний кабінет. Внаслідок цього з'являється стабільний уряд, який, спираючись на парламентську більшість, проводить послідовну політику щодо управління державою. Така система сприяє ефективному функціонуванню політичних інститутів, посилює «вертикальні» аспекти демократії. Це частково гарантує політичну стабільність,

оскільки стабільність уряду не може повністю гарантувати стабільності політичного курсу, який може різко змінюватися при приході до влади опозиційної партії.

Однак, навіть за умов мажоритарної виборчої системи можливе формування так званої малопартійності, коли представлені партії небагаточисельні. Невеликі партії та групи отримують можливість брати участь у формуванні коаліцій для блокування найбільш популярного кандидата у першому турі і у різноманітному співробітництві перед другим туром. Такі коаліції не є стійкими, тому і виникають певні проблеми після виборів: розбіжності у поглядах, постійна конкуренція, які не можуть забезпечити політичної стабільності.

При пропорційній виборчій системі, яка складається з чисельних партіях, що мають жорстку внутрішню структуру, досить важко досягти однозначної парламентської більшості і сформувати однопартійний кабінет. Партії не залежать одна від одної, тому така система використовує коаліційний принцип діяльності парламенту та коаліційний тип уряду, засобами якого є переговори, компроміси, недовгострокові та слабкі коаліції. Це призводить до слабкості урядів, їх нестабільності, до дрібного політиканства, партійних торгів, непропорційного впливу дрібних партій. Однак, за певних умов коаліційний принцип може демонструвати відсутність різких змін в уряді, що надає політиці держави успіху і співдіє довготривалій політичній стабільності.

Варто зазначити, що є суттєвий негативний аспект даної виборчої системи для посткомуністичних партій: дана виборча система стимулює появу мультипартійної структури, а політиків – до пошуків розбіжності в поглядах, оскільки це може послугувати створенню нової політичної партії. Введення ж процентного порогу для обмеження впливу мілких партій призводить до інших проблем. Це дає привід сумніватися у тому, що для пострадянських країн дана виборча система є ефективною, оскільки головною проблемою таких держав є величезна кількість мало чисельних партій.

Однак, за умови, що у країні ще не сформувалася багатопартійність і певна партія й досі утримує владу, пропорційна виборча система може бути досить непоганим вирішенням. З іншого боку, при вірному впровадженню і дотриманню законодавства даний тип виборчої системи може гарантувати зменшення кількості маловпливових партій та консолідацію політичних сил.

Варто зазначити, що для пострадянських країн характерна змішана виборча система, яка на думку деяких авторів є досить ефективною, оскільки вона здатна забезпечити конфігурацію політичних сил у парламенті відповідно до співвідношення сил у суспільстві на час виборів, реалізуючи переваги та певною мірою долаючи недоліки мажоритарної та пропорційної систем. Змішана виборча система базується на комбінації елементів пропорційної та змішаної систем, за якої прихильники «малих партій» змушені голосувати за провідні партії. Таким чином, малопартійність повністю виключається.

Отже, соціологічні закони М. Дюверже – це гіпотези, сформульовані однойменним французьким соціологом, які встановлюють залежність між типом виборчої системи та характером партійного керівництва. Вчений стверджував, що мажоритарна виборча система породжує двопартійну систему, яка сприяє інституалізації принципу партійного керівництва, а пропорційна система – багатопартійну систему, яка ускладнює його реалізацію.

На думку М. Дюверже в системах більшості функціонує: а) механічний ефект виборчого права, який полягає в тому, що всі партії, які беруть участь у виборах, за винятком двох найсильніших, є перманентно підпрезентаційними; б) психологічний ефект виборчого права, який полягає в тому, що виборці схильні голосувати за найсильніші партії побоюючись «втрати» своїх голосів. Однак очевидно, що характер зв'язків між двома типами систем є значно складнішим, ніж про це говорить М. Дюверже. Крім цього більшість політологів звертають особливу увагу на тип партійної системи коли мова йде про стабільні демократії. У результаті виборча система постає у демократичному політичному укладі швидше як наслідок, ніж як причина. Мажоритарна виборча система стабілізує та продовжує існування вже існуючої двопартійної конкуренції, але її не можна розглядати як виключне джерело двопартійності, а значить і стабілізатора партійного керівництва.

Американський соціолог і філософ італійського походження **Джованні Сарторі** (1924–2017) при побудові своєї типології партійних систем передбачав дві змінні: кількість партій, що змагаються (форма партійної системи) та ідеологічна дистанція між ними (механізм партійної системи). В результаті він запропонував чотирьохелементну типологію конкуруючих демократичних партійних систем: система домінуючої партії, двопартійна система та два варіанти багатопартійної системи – помірної поляризації та поляризована.

У висновках Дж. Сарторі з'являється кілька особливо важливих категорій, з яких принаймні дві вимагають пояснень – категорії дво- та багатопартійності та ідеологічної дистанції. Визначення партійної системи як біполярної чи багатополарної вказує на кількість «центрів» в її рамках, навколо яких відбувається політична конкуренція. Йдеться не про кількість партій, а про групу партій – «ідеологічну родину», яка диктує основи політичної гри. Так звана біполярна система має два такі центри. Прикладом може бути хоча б партійна система Великої Британії, де Консервативна партія обіймає праву позицію політичного спектру, а Лейбористська – ліву. Політичний центр є слабим і не становить загрози для двох великих партій. У цій версії біполярності обидва поля репрезентовані конкретними політичними партіями, а альтернатива для однопартійного кабінету є іншою, також однопартійною. Біполярна система може також виступати в умовах існування більш фрагментаризованої форми партійної системи. Наприклад, у скандинавських системах існують два ідеологічні центри, однак кожний з них представлений не однією, а кількома партіями. В результаті виникають коаліційні кабінети і такий же характер має

політична альтернатива – інший коаліційний кабінет. Політична конкуренція приймає біполярні форми. У багатопартійних системах існує більше ніж два центри, які приймають рішення в рамках політичної системи. Другою важливою рисою у типології Сарторі є категорія ідеологічної дистанції між політичними центрами (ступінь поляризації). Коли лівий чи правий центри партійної системи творять значну ідеологічну дистанцію, чи не вистачає консенсусу стосовно основних засад політичної гри, то в результаті публічна думка представляє всілякі можливі (в т.ч. і крайні) ідеологічні погляди і тоді маємо справу з поляризованою системою. Інтенсивність політичного конфлікту є тоді дуже сильною, а шанс розв'язання їх шляхом консенсусу дуже малий. Біполярні системи мають, звичайно, тенденцію схилитися до центру партійного спектру. У результаті партії уподібнюються собі (як програмно, так і ідеологічно). Домінує тоді модель доцентрової конкуренції, а результатом є процес деполіризації партійної системи. Багатополярні поляризовані системи мають сильний центр; переважає модель відцентрової конкуренції. Спостерігаємо значну радикалізацію партійних лозунгів, малі шанси вироблення поміркованих напрямків політики, а також появу екстремальних програмних пропозицій (поляризація).

Спрощену схему типології партійних систем Дж. Сарторі можна представити так: 1) однопартійна система, 2) гегемоністська партійна система, 3) система домінуючої партії, 4) двопартійна система, 5) багатопартійна система поміркованого плюралізму, 6) багатопартійна система поляризованого плюралізму (екстремально поляризована), 7) система роздрібненої партії.

Отже, Дж. Сарторі обґрунтував тезу про те, що партійна система виникає при наявності більш ніж однієї партії. Можна співвідносити єдину партію з державою і обговорювати феномен «партійно-державної системи», включаючи в це обговорення і властивості партії, проте, – як вважає вчений, – однопартійних систем не існує. Теза Дж. Сарторі сьогодні надзвичайно активно дискутується іншими дослідниками партійних систем. Всі вони сходяться на тому, що партійна система, як і всяка інша, складається з частин, які взаємодіють і становлять єдине ціле. Виходячи з цього, Лейн і Ерссон визначають партійну систему як «сукупність політичних партій, що діють у країні на основі відповідної організаційної моделі, яку характеризують властивості партійної системи». Але з приводу питання, які саме властивості концептуально є важливими для теорії партійних систем, серед вчених немає єдності.

Незважаючи на те, що дослідження політичних партій дуже близьке до дослідження партійних систем, концептуальні та теоретичні засоби, які при цьому застосовуються, є різними.

Згідно із висновками М. Дюверже, партійна система – це особливий тип взаємних зв'язків між певними її рисами, такими наприклад, як кількість партій, їх відносні розміри, домінуюча схема творення коаліції, географічна локалізація.

У розумінні Дж. Сарторі, партійна система – це система взаємної діяльності, яка є результатом конкуренції поміж партіями. Вона спирається на взаємозалежності партій, на тому, що кожна партія є функцією (у математичному розумінні) інших партій і реагує (в конкурентний спосіб чи ні) на поведінку інших політичних партій.

Таким чином, партійну систему можна визначати як: конфігурацію політичних партій, які або конкурують, або співпрацюють між собою на підставі стабільних поглядів, які підлягають процесові інституціоналізації, визначають взаємні зв'язки між ними як на виборчій так і на парламентській арені; система взаємних зв'язків між партіями, які приймають рішення з приводу існування самої системи; система коопераційно-конкурентних зв'язків між партіями, принциповою ціллю яких є перенесення та реалізація суспільних інтересів у рамки державного процесу прийняття рішень; система зв'язків, оформлена на різних політичних рівнях: виборчому, парламентському та організаційному.

3. Сучасні напрямки вивчення партійних систем

Напрямки зміни конфігурації партійних систем на основі виявленого певними дослідниками явища розмерзання партійних систем називають тенденціями трансформації сучасних партійних систем.

Тенденція 1. Ми є свідками формування нового типу поділу суспільства (матеріальні цінності проти постматеріальних), який в майбутньому може стати базою і початком для появи нової політичної структури.

Тенденція 2. Нова система цінностей поступово стає характерною для постіндустріального суспільства, змінюючи його ставлення до політичного та соціального оточення. Традиційна структура поділів є настільки еластичною, що після впровадження певних адаптаційних змін (наприклад програмних чи організаційних) може ввібрати нові цінності і зробити їх частиною політичної боротьби (в т.ч. виборчої). Це означає, що устabilізована і організаційно зінституціоналізована структура соціополітичних поділів може розвиватися. Новий суспільний поділ стає більш устabilізованим, ніж попередні, більше того, він сам стає знаряддям стабілізації, пропонуючи громадянам багато можливостей, які можуть бути інтегровані в рамки соціальної та політичної систем.

Тенденція 3. Політичні партії з'явилися як результат різниці західних суспільств, підносячи існуючі соціальні поділи до рангу поділів соціополітичних. З часом, однак, стають вони суб'єктами, які ведуть своє власне політичне життя. Їх мобілізаційні можливості вирости над конкретними поділами, опосередковано спричиняючи затирання групових (класових) протиріч.

У контексті другої та третьої гіпотез вписується думка Сміта про те, що зміна соціополітичного поділу загалом не мусить спричинити зміну партійної, чи тим паче політичної системи.

Стосовно сучасних напрямків вивчення партійних систем, то у складеному А. Лійпхартом списку відзначені такі властивості: 1) мінімальні вигравні коаліції; 2) тривалість існування уряду; 3) ефективна кількість партій; 4) кількість проблемних вимірів; 5) непропорційність результатів виборів.

Інші вчені додають до цих характеристик міжпартійну конкуренцію та нестійкість виборчих симпатій. Щоб визначити дійсно суттєві характеристики партійної системи, Лейн і Ерссон зробили факторний аналіз набору з 14 показників, виділених на основі пропозицій Лійпхарта, на матеріалі 272 виборів в 16 європейських країнах з 1920 по 1984 рр. і дійшли до висновку, що європейські партійні системи мають п'ять головних вимірів: 1) подрібненість – тобто коливання в чисельності та силі одиниць, які складають партійні системи; 2) функціональна орієнтація – тобто відмінності між традиційними буржуазними, релігійними та етнічними партіями; 3) поляризація – тобто коливання в ідеологічній дистанції між партіями по ліво-правій шкалі; 4) радикальна орієнтація – тобто відмінності в ступені впливу лівих партій; 5) змінність – тобто відмінності в сумарній мобільності між партіями.

Учені також зробили висновок про те, що основна проблема, яка виникає при вивченні партійних систем, полягає в аналізі змін виділених характеристик. Ці зміни можуть бути результатом як довгих часових тенденцій, так і швидких (навіть раптових) змін. В останні роки вимірювання динаміки партійних систем стало однією з основних тем порівняльної політології. Однак спроб пояснити цей процес значно менше. За словами Рейтера, існуючі спроби будуються на використанні понять «розростання держави, неокорпоратизму, засобів масової інформації, нових політичних проблем і розколів, труднощів у функціонуванні держави, постіндустріалізму».

Достатньо показовою для цього напрямку дослідження є робота Інглхарт стосовно постіндустріалізму та нової політики. У роботі Погунтке не лише виокремлені основні елементи нової політики, але й висловлена гіпотеза про п'ять можливих способів її впливу на партійні системи: виникнення нових соціальних рухів, ріст впливу малих партій, відхід частини прихильників традиційно лівих партій до постматеріальних партій, відчуження носіїв «нової політичної свідомості» від політики та їх відмова підтримувати традиційні партії, створення нових партій. Поняття партійна система досить широко застосовувалося як незалежна змінна при порівняльному аналізі ефективності політичних систем. Здійснений Пауелом (молодшим) аналіз 28 партійних систем, які функціонували в 1965-1975 рр., виявив кореляцію між високим рівнем підтримки екстремістських партій і урядовою нестабільністю та масовими безчинствами. У більш пізній роботі ученого співвідношення між рівнем підтримки екстремістських партій та нестабільністю, з одного боку, і свавіллям, з іншого, розглядаються окремо. Однак Лейн та Ерссон виявили лише непрямий вплив роздрібненості та поляризації партійної системи на соціальне свавілля і урядову нестабільність. Найбільш розробленою теорією, яка розглядає

партійні системи, є теорія виборчих систем, де партійні системи найчастіше виступають як залежні змінні.

Основи цієї теорії були закладені в другій частині книги М. Дюверже, де був сформульований так званий соціологічний закон М. Дюверже, який стверджував, що одномандатні округи та вибори за системою звичайної більшості породжують двопартійну систему, а пропорційна виборча система веде до формування багатопартійності. Бле також дає огляд «дискусії» про виборчі системи і доповнює його моделями, які пояснюють їх наслідки. Розглядаючи аргументи на користь пропорційного представництва, учений відзначає, що ця система «не викликає явної переваги над системою простої більшості в плані забезпечення політичного порядку в зрілих демократіях, а в нових демократіях вибір пропорційного представництва достатньо ризикований». Крах комунізму й поява міжпартійної конкуренції в Східній Європі привели до того, що проблема впливу виборчих систем на партії набула особливої актуальності. Лійпхарт став головним адвокатом пропорційного представництва та багатопартійності в цих державах. Вчений стверджує, що пропорційна система й парламентаризм краще справлялись із завданнями «представницького правління, захисту інтересів меншості, політичної участі виборців і контролю за безробіттям», ніж альтернативні системи, засновані на принципі відносної більшості.

Ця теза зазнала різкої критики зі сторони Квейда, який виступив на захист системи відносної більшості: «Система простої більшості змушує політичні партії, що змагаються між собою, приймати установку на формування політичної більшості. У результаті партії схильються до поміркованості, до пошуків примирення, до згладжування гострих кутів – словом, до готовності робити ще до виборів те, здатність до чого після виборів викликає захоплення Лійпхарта». Приєднуючись до Квейда, Лердірет писав, що в «умовах системи простої більшості партії тяжіють до поміркованості, так як це дозволяє їм отримувати голоси тих, що відкладають свій вибір на останній момент». У відповідь на критику Лійпхарт вказував, що багато країн вибирали пропорційну систему, щоб адаптуватися до нових соціальних розколів, що країни з пропорційною системою, досягли більших успіхів в економічному розвитку, що системи відносної більшості часто породжують штучну більшість, що є недемократично. Доки велись ці наукові суперечки, країни нової демократії впроваджували різні виборчі системи. Хоббінг і Паттерсон, описуючи складну виборчу систему Угорщини, яка поєднує елементи пропорційного представництва та системи відносної більшості, загалом висловлюються на користь останньої і проти чисто пропорційної системи. Аналіз ситуації в Польщі привів Ясевича до висновку про те, що головне джерело неприємностей – не пропорційна система, а відсутність зрілих партій, хоча й аргументи Лійпхарта не були ним підтримані. Пізніше Лійпхарт використав аналіз запроваджених в Угорщині, Польщі та Чехословаччині виборчих систем для перевірки

висловленої Рокканом гіпотези, згідно з якою зміцнілі буржуазні партії кінця минулого століття (як і комуністичні партії в кінці 1980-х рр.) віддавали перевагу пропорційному представництву тому, що бачили в ньому засіб збереження хоч якоїсь влади в умовах тиску зі сторони нової хвилі виборців. Лійпхарт робить висновок, що ця гіпотеза знаходить своє підтвердження, принаймні в Польщі, де дійсно була прийнята достатньо радикальна форма пропорційного представництва. Описана вище полеміка щодо наслідків різного роду виборчих систем велася поза рамками якоїсь широкої теоретичної схеми. Між тим Катц пропонує дедуктивну теорію, «яка пояснює проблемні орієнтації, ідеологічні стилі та структурну узгодженість представлених в парламенті партій».

В основі його теорії лежить положення про те, що «партійна організація в парламенті являє собою продовження організації, яка вела виборчу кампанію, а тому повинна мати такі ж структурні характеристики, як раціонально організована кампанія», яка підпорядковується виборчій системі. Стосовно виборців та передвиборчої конкуренції Катц висуває дванадцять гіпотез, між ними дві такі: «1) в умовах пропорційної системи з великими виборчими округами партії будуть більш ідеологізованими, ніж в умовах системи відносної більшості», 2) партії, які конкурують між собою в малих округах, будуть переважно орієнтуватися на персоналії лідерів і патронаж, тоді як партії, які конкурують у великих виборчих округах, будуть схильні до проблемної орієнтації». Катц перевіряв свої гіпотези двома способами, екстенсивним – на основі залучення міжнаціональних даних, та інтенсивним, який включав детальний аналіз партій Великої Британії, Ірландії та Італії. В обох випадках гіпотези витримали перевірку. Розроблена вченим теоретична структура дозволяє пояснити відмінності між партіями, які діють в умовах різних виборчих систем.

Отже, досліджуючи формування партійних систем, важливо визначити основні підходи щодо класифікації партійних систем, оскільки спірним є питання чи підходить західна класифікація партійних систем до тих партійних систем, які виникли у процесі трансформування посттоталітарних країн. Більшість дослідників погоджується, що на сучасному етапі цілком очевидно, що класовий критерій класифікації партійних систем, який домінував у радянській науці, не витримує серйозної наукової критики. Немає і не може бути такої партійної системи, яка б була прямим відображенням класової структури суспільства. «Чисті» класові партії – явище майже неіснуюче, тому що кожна партія прагне до розширення своєї соціальної бази, тому партійні системи визначаються не лише класовим складом населення, але і його національним складом, релігійним світоглядом, тощо. Сьогодні як базова приймається так звана модифікована класифікація (або двомірне планування), яка представляє собою поєднання кількісного та якісного критеріїв.

Під *кількісним критерієм* розуміють кількість партій, що беруть реальну участь у політичній боротьбі і формуванні інститутів державної влади. За цією ознакою партійні системи поділяються на одно-, дво- та багатопартійні (або однопартійні системи та системи з більш, ніж однією партією). При цьому зазначається, що, партійна система це не арифметична сума всіх існуючих партій, а сукупність піше тих із них, які мають суттєвий вплив на прийняття політичних рішень (так звані «доречні партії»). Звичайно, розрізняють двотиповий та багатотиповий поділ партійних систем за кількісною ознакою. Під *якісним критерієм* розуміють якісні характеристики політичних партій («сила партій», їх «коаліційний потенціал», «сила залякування» (потенціал шантажу), ступінь та характер конкурентності партійної системи (в першу чергу – наявність чи відсутність організованої опозиції), характер політичного режиму.

Сьогодні при характеристиці багатопартійних систем найприйнятнішою є така класифікація партійних систем: 1) домінантна, як характеризується наявністю переважаючої партії, яка за підсумками виборів незмінно залишається при владі протягом десятирок років; 2) двопартійна (біпатризм) - дві найбільші, найвпливовіші партії в країні поперемінно внаслідок виборів здійснюють владу; 3) трипартійна, яку ще називають двох-з-половинною (2,5) партійною системою і яка характеризується тим, що жодна з двох найбільших партій країни самостійно не може сформувати уряд, а тому потребує для цього підтримки третьої партії, значно меншої від них, але яка постійно представлена в парламенті; 4) чотирипартійна або двоблокова, що відзначається наявністю правого та лівого блоків партій, що змагаються між собою за владу; 5) партійна система обмеженого або поміркованого плюралізму, при якому відсутні антисистемні партії двосторонньої опозиції і якому притаманна орієнтованість на участь в уряді, коаліційних кабінетах, незначна ідеологічна різниця між партіями; 6) партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму, якій властиві наявність антисистемних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, стан перманентного конфлікту між опозицією зліва і справа, сильне ідеологічне розмежування між ними; 7) атомізована (мультипартійна) партійна система, яка навіть не передбачає необхідності точного підрахунку числа партій, оскільки тут виникає поріг, за яким кількість партій вже не має значення.

Отже, узагальнюючи думки науковців, можемо сказати, що партійна система – це політичний простір, який складається з політичних партій та упорядкованої певним чином сукупності відносин між собою та іншими елементами політичної системи суспільства. З'ясування суті поняття партійна система вимагає використання як інституційного, так і функціонального підходів, а також співставлення різних точок зору. Існують також специфічні ознаки партійної системи. По-перше, це існування політичних партій (в окремих випадках – однієї), оскільки саме вони здійснюють вагомий вплив на реалізацію політичної влади у державі. По-друге, це наявність певним чином впорядкованих на нормативно організованій основі відносин між політичними

партіями, зв'язків між ними у боротьбі за владу і контроль за діяльністю владних структур. По-третє, це існування взаємин між політичними партіями та іншими інститутами політичної системи суспільства: встановлення контактів із установами держави, суспільними об'єднаннями та електоратом. Ці ознаки і визначають певну партійну форму існування державної влади.

Таким чином, партійна система представляє собою організований за участю партій спосіб реалізації політичної влади, і є важливим структурним елементом політичної системи суспільства.

Запитання до теми:

1. У чому полягають основні відмінності між соціетальним і інституційним підходами до аналізу партійних систем, і які чинники кожен із них вважає визначальними?
2. Як класифікації М. Дюверже, Ж. Блонделя та Дж. Сарторі доповнюють або критикують одна одну у поясненні різноманіття партійних систем у сучасних державах?
3. Яким чином виборча система впливає на формування типу партійної системи згідно з «соціологічними законами» М. Дюверже, і які винятки з цих закономірностей можуть виникати?
4. Як соціально-політичні поділи, визначені С. Ліпсетом і С. Рокканом, впливають на формування партійних систем, і як ці поділи проявляються у сучасних європейських демократіях?
5. Які ознаки відрізняють системи поміркованого плюралізму від систем крайнього плюралізму, і до якого типу можна віднести сучасну партійну систему України?

Рекомендована література:

Меркотан К. Проблема багатопартійності в контексті концепцій демократичних трансформацій. *Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації*. 2009. № 1.

Монолатій І. Конфігурація партійних систем Східної і Центральної Європи. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2006. Вип. 1. С. 67–75.

Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 90–98.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи. *Студії політологічного Центру «Генеза»*. Київ, 1995. № 5. С. 287–290.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про протиріччя та конфлікти партійних систем. *Українські варіанти*. 1998. № 2. С. 85–92.

Шведа Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже. *Нова політика*. 1996. № 4-5. С. 31–37, 57–64.

Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 28–32.

Шведа Ю. Стан розвитку теорії політичних партій та партійних систем в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософські науки. Львів, 2003. Вип. 5. С. 368–374.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 389, 396, 417.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 122–127.

Тема 9

ТИПОЛОГІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

1. Основи типології партійних систем.

Вивчення політичних партій було б неповним без розгляду їх щодо більш широких інституціональних утворень – партійних систем. Поняття партійної системи включає у себе сукупність усіх партій, а також характер їх взаємодії та політичної діяльності у процесі формування і реалізації державної влади. В науці відомі декілька підходів до типології партійних систем, які розрізняються у залежності від підстав класифікації, що проводиться за найхарактернішими ознаками. Найвідоміша і найпоширеніша – типологія за кількісною ознакою, яку розробив видатний дослідник політичних партій **Моріс Дюверже**.

Характеризуючи соціально-політичну природу *однопартійних* систем, М. Дюверже не поділяє поширену точку зору про ототожнення однопартійної партійної системи з тоталітарними державами: на його думку, не можна ставити знак рівності між тоталітарною і однопартійною системами, виходячи тільки з формальної ознаки – наявності єдиної партії. На думку М. Дюверже, однопартійний режим – це ніщо інше, аніж пристосування для потреб диктатури технологій влади, яка склалася в рамках певного типу суспільства.

Історія, як зауважує М. Дюверже, знає як приклади однопартійних систем з нетоталітарними правлячими партіями з демократичною ідеологією, які проводили політику модернізації країни, так і багатопартійних систем з активно діючими партіями тоталітарного спрямування. Це наприклад, французька та італійська комуністичні партії. У якості прикладу демократичної однопартійності можна навести Республіканську партію народу в Туреччині у 1923–1946 рр. Однопартійність, підсумовує М. Дюверже, потрібно розглядати не абстрактно, а у конкретно-історичних умовах, причому важливе значення має оцінка партією свого монопольного становища і готовності до його закріплення.

На відміну від однопартійності *двопартійність* забезпечує політичне поле двома справжніми і рівними суб'єктами діалогічних відносин, а також багатьма малими партіями, які не претендують на владу, але мають право на існування у партійній системі, а в окремих випадках – важливими регулюючими факторами цієї системи. Модель двопартійності, яка притаманна політичним системам

США, Великої Британії та іншим державам, представляє собою збалансовану систему суспільного делегування партіям політичних повноважень і тому є найдієвішим натеper механізмом представницької форми здійснення влади. Класичною формою двопартійності є двопартійні системи у Великій Британії та США. При цьому двопартійність в Америці та країнах Західної Європи має свої значні типологічні особливості як у плані основ організації діяльності партій, так і в сутності світоглядних відмінностей між двома провідними партіями.

В США розвиток партійної системи початково здійснювався у рамках двопартійної парадигми, оновлювався тільки склад провідної пари гравців (демократи і федералісти, ліберали, республіканці). Політичні партії, зазначав М. Дюверже, унаочнюючи собою скоріше машини для боротьби за адміністративні та політичні посади, характеризувалися відсутністю централізації та сформованої ідеології, а також відмінностей у базових політико-культурних цінностях. Навпаки, у багатьох європейських країнах двопартійна система витримала серйозну перевірку на стійкість, коли утворення на межі ХІХ – ХХ ст. соціалістичних партій привело до заміни провідних політичних гравців і появі жорсткої політико-ідеологічної конкуренції між буржуазними і соціалістичними партіями.

У цьому контексті М. Дюверже розрізняв: 1) двопартійність технічного характеру, коли протистояння конкуруючих партій стосується другорядних питань, тоді як політична філософія і базові установки існуючого суспільного устрою приймаються обома партіями; 2) двопартійність істотну, коли боротьба партій відбувається довкола самої природи режиму, фундаментальних світоглядних цінностей і набуває особливої гостроти – її можна порівняти з епохою релігійних війн.

Багатопартійні системи, на думку М. Дюверже, характеризуються значним роздробленням у суспільстві засад політичної диференціації, що пов'язано як з дробленням політичних сил усередині кожного з напрямків на консерваторів, поміркованих і радикалів, так і з існуванням цілого спектра дуалістичних протилежностей, кожна з яких може стати основою для створення нової партії (монархісти і республіканці у політиці, ліберали і прихильники регулювання в економіці, аграрні і промислові виробники, клерикали і антиклерикали, захисники національних, історичних інтересів і т. д.). В результаті цього у політичній системі суспільства змагаються не одна і не дві, а кілька політичних партій.

Типологія партійних систем М. Дюверже отримала широке поширення і визнання у політичній науці: більшість подальших розробок і типологічних схем здійснювалися у руслі закладеною нею підходу. У пізніших модифікаціях послідовників його тріада партійних систем (однопартійність, двопартійність, багатопартійність) нерідко доповнюється системою «двох з половиною» партій, яка є певною мірою перехідною від двопартійної до багатопартійної. Така система характеризується існуванням поряд з двома основними конкуруючими

партіями, які володіють приблизно рівною політичною вагою, кожна з яких не має більшості, ще однієї порівняно невеликої третьої партії, яка не має шансів реально суперничати з «важковаговиками», але в коаліції з однією з них може створити парламентську більшість. Подібна система існувала в ФРН (СДПН і ХДС/ХСС + Вільна демократична партія), проте через появу зелених була зламана (в останні роки, навпаки, у партійній системі Німеччини помітні рухи в зворотньому напрямку).

Партійна система визначається, по-перше, кількістю, характером і взаємовідносинами існуючих у країні партій, по-друге, особливими умовами діяльності цих партій, по-третє, їх фактичною роллю в царині керівництва державними справами, особливо щодо формування уряду.

Згідно з класифікаційною схемою **Джованні Сарторі** існує сім основних типів партійних систем: 1. Однопартійна. 2. Система з партією-гегемоном. 3. Система з переважаючою партією. 4. Двопартійна система. 5. Система поміркованого плюралізму. 6. Система поляризованого плюралізму. 7. Атомізована система. (Див. *Тема 8*). В основу цієї моделі були покладені кількість політичних партій, ступінь фрагментації і характер взаємодії між партіями. Хоча така кваліфікація не охоплює окремі тимчасові (проміжні) моделі партійних систем, усе-таки вона в основних рисах адекватно відображає основні типологічні характеристики.

Аналіз класифікаційної схеми партійних систем Дж. Сарторі показує цікаву закономірність: рівень фрагментації партійних систем і стан взаємодії між ними значною мірою визначаються факторами інституціонального характеру, з-поміж яких не останню роль відіграє характер законодавства, яке регулює діяльність партій. Ця обставина дозволяє висунути низку припущень про характер кореляції між характеристиками партійних систем і нормативно-регулятивною базою діяльності сучасних партій. В основу типології Дж. Сарторі покладено ідеологічну ознаку: однопартійна система є моноідеологічною, атомізована – ідейно різнорідною. Між цими двома полюсами залежно від ступеня розвитку й варіантів ідеологічного плюралізму в діяльності партій розташовуються решта п'ять партійних систем.

Французький дослідник партійних систем **Жан Блондель** (1929–2022) ускладнив, уточнив і збільшив кількість критеріїв. У якості кількісної характеристики у нього виступає число не партій, а голосів виборців, яких набирають партії, згідно з статистичними показниками. У своїй типології він стверджує: 1) однопартійна система існує там, де одна і та ж партія регулярно набирає більше 65% голосів; 2) двопартійна система утворюється, якщо дві, найвпливовіші, партії регулярно отримують разом більше 75% голосів, при цьому кожна – не більше 65% (якщо ні, тоді утворюється однопартійна система); 3) багатопартійна система існує, якщо дві найвпливовіші політичні партії набирають разом менше 75% голосів.

Згодом Ж. Блондель до кількісного критерію додав показник політичної сили і впливу партій, а також ідеологічний критерій – показник місця партій на ідеологічному полі. За політичною силою усі партії поділяються ним на такі типи: 1) великі, які регулярно набирають приблизно 75% голосів виборців; 2) середні, які користуються підтримкою, мабуть (точно не вказує), приблизно 15-30% виборців; 3) малі, які регулярно отримують менше 10% голосів; 4) дуже маленькі.

В ідеологічному сенсі Ж. Блондель розглядав тільки партії, які сповідують найбільш поширені ідеології, додавши до них тільки один тип: сільські партії інтересів. В результаті ідеологічне поле партійних систем представляло у нього таку послідовність (зліва – направо): *комуністичні, соціалістичні, ліберальні, аграрні, християнські, консервативні партії*.

Типологія Ж. Блонделя, яка утворена за трьома критеріями (одному кількісному та двома якісними), включає: 1) двопартійні системи, які, на його думку, мали місце в США, Великій Британії, Австралії, Новій Зеландії, Австрії; 2) системи «двох з половиною» партій (Німеччина – до об'єднання, Бельгія, Люксембург, Ірландія, Канада); 3) багатопартійні системи з однією домінуючою партією (Данія, Норвегія, Швеція, Іспанія, Ісландія); 4) багатопартійні системи без домінуючої партії (Нідерланди, Швейцарія, Франція, Фінляндія).

Деякі дослідники, абстрагуючись від кількісних оцінок партійних систем, зводять свої класифікації і типології до конкретних якісних характеристик. Такі класифікації особливо важливі для аналізу перехідних партійних систем, з'ясування ступеню переходу, прогнозування подальшого розвитку.

Існує чимало класифікацій і типологій за якісними критеріями. Наприклад **Джозеф Лаполамбара** (1925) і **Майрон Вайнер** (1934) ввели три взаємопов'язані критерії, які розрізняють партійні системи за віссю «демократія – тоталітаризм».

Перший – *ступінь відкритої і чесної змагальності*. За цим критерієм усі партійні системи можна поділити на: 1) *конкурентні*, де панує атмосфера змагальності, існують можливості для публічної партійної боротьби, в якій опозиційні партії мають, за умов рівних умов (сила, політичний вплив, кількість виборців), рівні шанси на перемогу. Прикладом конкурентної системи може слугувати партійна система будь-якої демократії; 2) *неконкурентні*, в яких відсутня відкрита і рівна партійна боротьба, опозиційним партіям чиняться різні штучні перешкоди, а правляча партія створила себе виключні умови для перемоги. Приклади неконкурентних систем – партійні системи авторитарних або тоталітарних режимів.

Другий критерій – *можливість зміни правлячої партії при владі*. Згідно з ним усі партійні системи можна диференціювати на: 1) *поворотні*, де кожна впливова партія має реальну можливість у випадку перемоги на виборах, прийти до влади, здійснити «поворот» (але не переворот), зміну правлячої партії. Прикладом такої «поворотної» системи є будь-яка біпартійна або багатопартійна

система без домінуючої партії; 2) *гегемоністські партійні системи*, в яких партія-гегемон намагається не допустити решту партій до управління країною, використовуючи для цього цілком демократичні процедури виборів, коаліційної політики, виборчих технологій і т. д. Прикладами гегемоністських партійних систем дослідники вважають системи Японії та Індії у період панування в них Ліберально-демократичної партії та Індійського національного конгресу.

Третій критерій – *показник ідеологізованості* партійних систем, за якими вони поділяються на: 1) *ідеологічні*, де ідеологічні дистанції між партіями досить великі, а міжпартійні відносини просякнуті духом ідеологічної нетерпимості; 2) *прагматичні партійні системи*, у яких на перше місце у партійній боротьбі виходить не ідеологія чи віддалена партійна мета, а здатність партій вирішувати проблеми, які стоять перед суспільством, робити конкретні справи вже сьогодні.

За другим і третім критеріями, окрім цього, можливі ще чотири субкатегорії (підтипи) партійних систем:

1. *Гегемонно-ідеологічна*, де партія-гегемон виступає носієм ідеології, підкреслює свою ідеологізованість, ідеологізуючи усі відносини в партійній системі.

2. *Гегемонно-прагматична*, яка відрізняється від попередньої тим, що партія-гегемон не підкреслює прихильність до ідеології, а добивається гегемонії вирішенням «повсякденних» проблем і, таким чином, деідеологізує атмосферу системи.

3. *Поворотно-ідеологічна* система не має домінуючої партії, але усі політичні сили стараються підкреслити свою прихильність певній ідеології.

4. *Поворотно-прагматична* система відрізняється від попередньої неідеологізованістю партійної боротьби.

Партійні і політичні системи за критерієм *агрегації інтересів* досліджував **Рассел Далтон**. Її сутність – діяльність, під час якої політичні вимоги індивідів і груп об'єднуються у партійні програми. Ступінь агрегації у кожній з партійних систем є різним. Р. Далтон виокремив їх три ступеня, від яких безпосередньо залежить електоральна підтримка партій: низьку, середню і високу. Стосовно до агрегації інтересів та електоральної підтримки виборців партійні системи, на думку Р. Далтона, поділяються на: 1) *змагальницькі*, які намагаються, передусім, «вибудувати електоральну підтримку»; 2) *авторитарні партійні системи*, які «намагаються управляти суспільством».

В свою чергу змагальницькі системи Р. Далтон за критерієм *існування партійної конкуренції*, поділяє на: 1) *конфліктні*, де ідеологічне протистояння є найбільшим. Прикладами є партійні системи Австрії 1918–1934 рр., Веймарської Німеччини, Четвертої і П'ятої республік Франції, повоєнної Італії; 2) *системи примирення*, в яких ідеологічний конфлікт згасає, і якщо не зникає у взаєминах партій, то не становить сутність партійної системи. Наприклад, партійні системи Австрії 1948–1968 рр., повоєнних Нідерландів і Бельгії; 3) *консенсусні партійні системи*. В них відсутні антисистемні партії, а конфлікти, які виникають

внаслідок партійної боротьби, вирішуються на основі загальної згоди. Приклад – системи США, Великої Британії, Австрії 1966–1980 рр., Німеччини і Норвегії.

Партійні системи на альтернативні й неальтернативні розділив польський соціолог **Єжи Вятр** (1931). *Альтернативною* є така система, в якій хоча б один альтернативний колектив політиків організований у вигляді політичної партії або політичних партій і має реальні шанси замінити колектив, що є правлячим у даний момент. У межах цієї системи можуть бути: 1) *система багатопартійної роздрібненості*, в якій жодна партія або група партій не має очевидного переважання, а влада здійснюється коаліціями, що змінюються за складом; 2) *двоблокова система*, в якій існують декілька політичних партій, що поділяються на два політичних блоки, між якими ведеться постійне суперництво за владу; 3) *двопартійна система*, де хоча й існують дрібніші партії, але справжнє суперництво за владу відбувається між двома найбільшими партіями системи. У *неальтернативній системі* конституційні принципи або фактичне співвідношення сил приводять до того, що немає справжнього суперництва між політичними партіями за владу. Різновидами цієї системи можуть бути: 1) *система кооперації партій*, яка характеризується блокуванням головних політичних партій і фактичним зникненням дієвої опозиції; 2) *система партій національної згоди* (або домінуючої партії), в якій існують численні політичні партії й ведеться боротьба за владу на виборах, але одна партія постійно домінує над усією політичною системою й неподільно здійснює владу, а інші партії діють або як критики уряду, або як представники окремих груп інтересів, маючи чітко обмежену і, як правило, локалізовану базу впливу; 3) *обмежені партійні системи*, в яких існують різні політичні партії і між ними здійснюється суперництво за політичний вплив, але влада перебуває в руках однієї політичної сили – найчастіше армії, котра заявляє, що вона незалежна від партій і стоїть над ними; 4) *однопартійна система*, яка виключає існування інших політичних партій, крім правлячої.

2. Способи типології партійних систем.

Розрізняють дві основні способи типології партійних систем.

1. *Типологія партій на основні кількісного критерію (номерна класифікація)* – найпростіший і найпоширеніший тип класифікації партійних систем. Однак основою для класифікації не може бути абсолютна (загальна) кількість партій, які функціонують у державі. Зasadничою умовою обрахунку партій є їх потенційна здатність здобування та співучасті в здійсненні влади чи потенціал керівництва. Лише з врахуванням цього можемо підходити до класифікації існуючих типів партійних систем на основі кількісного критерію. При такому підході найочевиднішим є поділ на одно-, дво- та багатопартійні системи. Маємо величезну кількість різноманітних варіантів багатопартійної системи, що викликають спроби додаткової їх класифікації.

Прикладом цього може бути запропонована М. Дюверже категорія домінуючої партії. Ще далі в класифікації багатопартійності пішов Дж. Сарторі. Його класифікація партійних систем отримала широке поширення в теорії партійних систем і на сьогоднішній день вважається базовою.

Що ж стосується більш загального поділу багатопартійної системи, то можна зустріти: 1) розпорошену багатопартійність; 2) двоблокову багатопартійність (система малої коаліції); 3) система кооперації партій (великої коаліції); 4) система домінуючої партії. Інша категорія дослідників виступає проти розгляду «однопартійної політичної системи», справедливо вказуючи на існуюче протиріччя даного терміну. Однак, без врахування цього типу картина існуючих типів партійних систем буде далеко неповною. Тим паче, що становлять вони значну частку партійних систем світу і, як показали дослідження, не є такими простими і однозначними, якими видаються на перший погляд.

2. *Типологія партій на основі якісних критеріїв* – найбільш загальним поділом партійних систем є поділ їх на конкурентні системи і такі, що обмежують чи не допускають конкуренції. Партійна конкуренція є надзвичайно важливим чинником партійної системи, який впливає на характер реалізації партією її функцій, на взаємини між політичними партіями. Дуже часто конкурентна система ідентифікується з демократією, а неконкурентна – з відсутністю демократії. Найчастіше прикладами неконкурентної партійної системи є однопартійні держави. З певними застереженнями це стосується і африканської однопартійності. Тому в рамках неконкурентного типу партійних систем виділяють однопартійні системи недемократичного типу (фашистські, комуністичні) та неконкурентні системи постколоніальних держав.

Система конкуренції партій заснована на праві створення та діяльності політичних партій і проявляється в конкурентних виборах та конкурентному керівництві. Що стосується конкурентності виборів, то це означає, що партії змагаються між собою за голоси виборців. В залежності від умов і характеру політичної системи ця боротьба набуває рис боротьби всіх проти всіх або двох-трьох блоків між собою. Для існування конкуренції необхідною умовою є наявність хоча б двох угруповань, що змагаються між собою за владу. Там, де їх не існує, там немає конкурентної партійної системи. Конкурентність в рамках функції керівництва полягає в тому, що якщо одна партія чи партійна коаліція здійснює керівництво, то інша чи всі решта партій знаходяться в опозиції. Може вона існувати в певних зінституціоналізованих формах (як, приміром, у Великій Британії, Канаді), а може існувати і поза формальними інституціями. Важливо, щоб існувала реальна політична сила, яка здійснювала б функцію опозиції. Обов'язковою умовою існування опозиційної політичної сили є її справжнє прагнення стати правлячою партією. Ця система отримала назву системи альтернативного правління або ротації партій при владі. Факт існування цієї системи вимагає від політичних партій дотримання певних правил в її рамках,

певного консенсусу у взаєминах між собою. Це передбачає насамперед те, що незважаючи на гостру взаємну критику і боротьбу, партії повинні зберігати свободу існування та діяльності своїх конкурентів, повинні бути готовими до добровільної передачі влади у випадку програшу на виборах.

Правляча партія повинна створити умови для діяльності політичної опозиції, а остання повинна шанувати закон і не вдаватися до нелегальних антизаконних методів діяльності. Лише тоді, коли всі учасники змагання дотримуються встановлених правил, система конкурентності може без перешкод існувати тривалий час. Прикладом тут можуть слугувати стосунки, які складаються між двома конкуруючими партіями у Великій Британії. Р. Дал при цьому зазначає, що явище конкурентності політичних партій та опозиції є недавнім сучасним винаходом і стосується небагатьох держав. Із 113 держав – членів ООН в 1964 р. лише 30 упродовж останніх десяти років мали політичну систему, де легально існувала опозиція. Дж. Ла Паломбара та М. Вайнер вводять у науковий обіг ще два якісні критерії поділу партійних систем. Перший – це поділ систем на гегемоністські та змінні, другий – поділ на ідеологічні та прагматичні системи.

3. Особливості типології партійних систем перехідних систем.

Як вже зазначалося, при формуванні партійних систем найбільшу роль відіграють такі чинники, як: соціальна структура суспільства, законодавство, виборча система, соціокультурні традиції. У країнах, де багато соціальних протиріч, партійна система буде мати конфліктне спрямування. Якщо в суспільстві існує загальновизнана система цінностей, то у партійній системі будуть панувати м'які, компромісні відносини. Закон може впливати на допуск до політичної діяльності та виборів одних політичних партій та забороняти діяльність інших, наприклад політичних партій радикальної спрямованості, що пропагують насильницькі дії.

Пригадаємо, що М. Дюверже встановив зв'язок між виборчою і партійною системами: мажоритарні системи, як правило, формують двопартійні системи; пропорційні системи дають можливість великій кількості політичних партій представляти інтереси суспільства в парламенті і сприяють становленню багатопартійних систем і партійних коаліцій, створюють умови для появи нових політичних партій (т.зв. «Закон Дюверже»).

У гетерогенних суспільствах із різноманіттям культур, мов, релігій, відмінностями в економічному укладі регіонів є більше передумов для створення багатопартійних систем. Відомий політолог А. Лійпхарт визначив сім суперечностей, які впливають на міжпартійну конкуренцію, а відтак на партійну систему. Це суперечності у сфері соціально-економічних відносин, релігійні, культурно-етнічні, між містом і селом, щодо підтримки існуючого режиму, в сфері міжнародних відносин, постіндустріальні.

С. Ліпсет та С. Роккан вважають, що сучасні партійні системи є

безпосереднім наслідком «двох революцій»: індустріальної та національної. Вивчаючи структуру партійних систем 1970-х рр. у Західній Європі, вони відзначають, що ці системи є відображенням соціополітичних поділів. Такими поділами є поділ між центром і периферією, державою та церквою, містом та селом, робітниками і власниками.

Політичні партії при формуванні своїх партійних програм враховують не один поділ, а декілька, що посилює ідентичність партійного електорату. Однак це не означає, що за умов стабільних соціополітичних поділів у партіях та партійних системах немає динаміки. З послабленням чи посиленням конфліктів по лініях поділу політичні партії можуть змінювати короткотермінові та довготермінові цілі своєї програми. Окрім того, партії можуть творити нові поділи суспільства, що дозволяє їм змагатися за виборця через політичну ідентифікацію останнього.

Проте формування нового соціально-політичного поділу потребує значного рівня ідейної та організаційної розвиненості політичної партії, показниками чого є: представництво та авторитет у багатьох регіонах держави, партійна дисципліна, наявність лідера та базування на певній ідеологічній базі. Запропонований партією поділ може існувати тривалий час, однак згодом він все ж буде потребувати програмного оформлення. Саме програмна функція дає можливість політичним партіям наповнити новим змістом існуючі чи новостворені поділи.

Партійні системи та соціополітичні поділи зазнають змін із переходом до постіндустріального суспільства та зміною цінностей. У середині 70-х рр. XX ст. Р. Інглхарт висунув гіпотезу, що в індустріально розвинутих країнах під впливом соціально-економічного розвитку відбувається перехід від матеріальних до «постматеріальних» цінностей, які тепер відіграють важливу роль у житті людей, а отже, і в соціально-політичних поділах. Матеріалісти орієнтовані на економічний добробут і безпеку держави, розквіт сім'ї, збереження матеріального добробуту.

Постматеріалісти орієнтовані на цінності нематеріального спрямування: гарантії прав і свобод людини, самореалізації, самовизначення, захист навколишнього середовища, підвищення якості життя. Велику увагу постматеріалісти приділяють політичній участі. Зміна цінностей – не єдина зміна, яку очікує сучасне суспільство. Зазнають змін і політичні інститути. Відтак деякі дослідники вбачають індикатори змін партійних систем у: 1) мобільності виборчих голосів, в результаті чого підтримка електоратом стабільних партій видається дещо умовною і набуває ознак плинності; 2) зростанні категорії виборців, які приймають рішення в останню фазу виборчої кампанії; 3) появі так званих голосів протесту; 4) появі нових партій, що значно збільшує рівень фрагментації партійної системи та ускладнює процес коаліційних домовленостей.

Водночас здійснено дослідження, які свідчать про те, що партійні системи

залишаються досить стабільними. Партиїні системи змінюються поступово, не зазначаючи тотальної реструктуризації. З'явилися нові партії – екологічні, ліво-ліберальні, однак їх політичний вплив є досить обмеженим.

Партії сучасних партійних систем демонструють прагнення сильної організації, в перехідних суспільствах, і в розвинутих демократіях політичні партії демонструють чітке підкорення індивідуальних амбіцій лінії партії. Чіткі ідеологічні принципи, які раніше приваблювали виборців, на сьогодні є перепорою для збільшення електоральної бази. Тому все частіше спостерігається поступання ідеологічними принципами заради прагматизму та електоральної підтримки. Відтак партії перетворюються в «партії для всіх» і намагаються претендувати на статус партії, що представляє інтереси більшості.

Отже, партійна система є складним комплексом взаємодій між політичними партіями, державними органами та інститутами політичної системи (групи тиску, громадські організації, політичні еліти, вибори, правові норми, культурні традиції), що відображає особливості суспільних цінностей та соціально-економічних відносин. Партиїна система є лише однією з підсистем політичної системи та зазнає впливу від інших підсистем, а її роль у суспільстві залежить від типу цих взаємодій. Партиїна система забезпечує баланс між прагненнями політичної еліти та суспільства, зберігає рівновагу між правлячими та опозиційними партіями, які формують державне управління.

Відповідно до типів перехідних суспільств, розрізняють *узгоджувальні* та *мобілізаційні* партійні системи.

Узгоджувальні партійні системи характерні для асоціативних суспільств, які базуються на принципах свободи об'єднань, плюралізму та представництва інтересів. Конфлікти та консенсус між політичними партіями у такій системі врівноважуються. Дискусії, які виникають, можуть бути вирішені виключно правовими механізмами та шляхом переговорів. Політичні партії готові досягати компромісів для представництва своїх інтересів у боротьбі за владу. Узгоджувальні партійні системи можуть існувати в політичних системах конкуруючої олігархії і плюралістичної демократії. Узгоджувальна партійна система має місце в країнах Західної Європи, її прагнуть встановити держави Східної Європи.

Отже, узгоджувальні партійні системи – це партійні системи, що характеризуються формуванням програм державного управління на основі консенсусу між структурними елементами партійної системи, наявністю спільних цінностей у партій, веденням партійних змагань на зразок торгів. Вони забезпечують баланс у системі державних органів між політичними та бюрократичними складовими.

Характерними рисами *узгоджувальної партійної системи* є: 1) консенсус прийняття державних програм, залучення до процесів обговорення інших політичних партій, організацій громадянського суспільства; 2) спільні цінності у партій, прагнення при формуванні програм державного управління до

досягнення «загального блага»; 3) віра в те, що громадяни мають право впливати на прийняття політичних та державних рішень; 4) включення до партійних та урядових програм положень про соціальний захист населення; 5) ведення партійних змагань і торгів; 6) збереження балансу у формуванні структури державних органів між політичною та бюрократичною складовою, тобто між виборними та призначуваними посадами, що дає змогу утримати постійну складову професіоналів у сфері державного управління; 7) рівновага між централізацією та децентралізацією державної влади та партійних структур; 8) політичні партії беруть на себе роль посередників у тлумаченні та реалізації інтересів суспільних груп; 9) взаємодії між партіями визначаються законами та укладеними домовленостями.

Поряд із узгоджувальною політичною системою виокремлюють *мобілізаційну партійну систему*.

Мобілізаційні партійні системи беруть за основу те, що політика це влада і авторитет державних органів управління. Кожен політичний гравець прагне здобути владу та утримувати її, фактично це є боротьбою між елітними групами, що передбачає самоусунення тієї групи, що програє змагання. Суспільною цінністю є порядок, який, на думку політичних партій, можна утримати через відповідні державні інститути, які вже будуть гасити відкриті конфлікти. Подекуди конфлікти можуть додатково провокуватися політичними партіями, що призводить до постійної мобілізації мас.

Політичні партії фактично є представниками органів державного управління, каналом, який ретранслює до суспільства державні рішення, є каналом пропаганди. Організація органів державного управління і структура політичних партій є жорстко централізована. Відносини між політичними партіями засновуються не на правових нормах, а на статусах лідерів політичних партій, які є водночас лідерами органів державного управління. Цей тип партійної системи фактично засновується на харизматичних лідерах, які пропонують швидкі плани розвитку держави.

Політичні партії та органи державного управління за цієї системи не потребують щоденної участі широких верств населення у політиці, формуванні засад державного управління. Однак вони активно користуються залученням народу для демонстрації високої міри власної легітимності міжнародній спільноті, опозиції або ж власному суспільству. Партії здатні мобілізувати суспільство на підтримку державних органів, що фактично і є їх головною функцією. За цього і органи державної влади, і політичні партії розраховують, що маси будуть брати участь у політиці в потрібний момент. Головною метою політичних партій та органів державного управління визначають загальне благо і залишають за собою виключне право це благо тлумачити. Як правило, загальним благом вважаються високі моральні цінності, яких можливо досягнути через нарощення економічного виробництва. Система політичних партій та і все політичне керівництво є ієрархізованими, переважають принципи елітаризму.

Плюралізм допускається, однак лише для обмеженого кола груп, як то великий бізнес, вище духовенство, політики, представники сфери комунікації, адміністратори.

Мобілізаційні партійні системи існують у країнах Латинської Америки, у Південній Кореї, Китаї, Росії. Виходячи з типології політичних систем, яку запропонував Ч. Ендрейн, мобілізаційна система може мати місце в бюрократичних авторитарних системах, популістських та елітистських мобілізаційних системах. У мобілізаційній партійній системі може існувати одна політична партія, яка фактично зливається з державним апаратом. Мобілізаційна партійна система передбачає консенсус між окремими елітними групами.

Отже, *мобілізаційна партійна система* – це партійна система, в якій політичні партії є агентами державного управління, інструментом пропаганди та донесення до громадян позицій уряду.

Характерними рисами цієї системи є: 1) бачення політики як боротьби за державні органи правління; 2) обмежений плюралізм; 3) елітистські відносини між політиками та суспільством; 4) державні програми, орієнтовані на загальне благо, акцентовані на високих моральних цінностях та економічному благополуччі; 5) партії є відображенням правлячих груп, ця система не приймає нових утворень; 6) консенсус характерний для вищих елітних груп; 7) централізація державного управління та політичних партій.

Так партійні системи відображають зв'язок між партіями та державними органами, своєю чергою, політичні партії є особливим видом об'єднань громадян, що представляють політичну систему та суспільство (за дотримання умов свободи об'єднань громадян і високого рівня культури –громадянського суспільства).

Отже, особливості типології партійних систем перехідних систем – класичні зразки типології партійних систем, які стосуються т. зв. сформованих держав. Що ж стосується їх антиподів (несформованих чи перехідних держав), то їм притаманна низька диференційованість та структуралізованість, розмитість політичного процесу, несталість форм правління. Зазначені риси відрізняються від характеристик нормальних та нормалізованих ситуацій, що значно ускладнює процес їх класифікації. Факт включення того чи іншого випадку до певного класу передбачає визначеність, фіксацію, усталену форму. Саме тому стосовно країн, які знаходяться в стані змін, ця класифікація є достатньо умовною. Причиною наголошення на умовній природі характеристик ознак несталих форм правління є їх нездатність протистояти процесу формування нації, прямі кроки якого можна порівняти з надзвичайним станом. Це означає, що ці процеси не можуть бути розглянуті однозначно з точки зору західних категорій. Беззастережне перенесення західних партійних моделей, символів та механізмів на процеси, які відбуваються в несформованих державах буде лише віддаляти нас від пошуку наукової істини. Несталі форми правління вимагають спеціально розроблених моделей, але це не означає, що при їх обґрунтуванні вже

існуючі моделі мають бути відкинуті. Це не означає також, що несталі форми правління не можуть бути предметом наукових досліджень. Навпаки, сучасним дослідникам партійних систем відкривається унікальна можливість вивчати їх у динаміці, в процесі формування, порівнювати з тими моделями, які існують десятиліттями.

Запитання до теми:

1. Які основні підходи до типологізації партійних систем виділяють М. Дюверже, Дж. Сарторі та Ж. Блондель, і в чому полягають відмінності між їхніми критеріями класифікації?
2. Як М. Дюверже пояснює різницю між однопартійною системою і тоталітарним режимом, та які приклади наводить для демонстрації цієї різниці?
3. У чому полягає сутність «двох з половиною» партійної системи, і які історичні приклади її існування наведено у тексті?
4. Як якісні критерії класифікації (за Дж. Лаполамбарою, М. Вайнером, Р. Далтоном, Є. Вятром) доповнюють або уточнюють кількісні моделі партійних систем?
5. Яким чином рівень ідеологізації, відкритості змагальності та можливості зміни правлячої партії впливають на функціонування і стабільність різних типів партійних систем?

Рекомендована література:

- Меркотан К. Проблема багатопартійності в контексті концепцій демократичних трансформацій. *Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації*. 2009. № 1.
- Монолатій І. Конфігурація партійних систем Східної і Центральної Європи. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2006. Вип. 1. С. 67–75.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 90–98.
- Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи. *Студії політологічного Центру «Генеза»*. Київ, 1995. № 5. С. 287–290.
- Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про протиріччя та конфлікти партійних систем. *Українські варіанти*. 1998. № 2. С. 85–92.
- Шведа Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже. *Нова політика*. 1996. № 4-5. С. 31–37, 57–64.
- Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем. *Нова політика*. 1998. № 5. С. 28–32.
- Шведа Ю. Стан розвитку теорії політичних партій та партійних систем в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософські науки. Львів, 2003. Вип. 5. С. 368–374.
- Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 111, 124, 149, 161, 231, 259, 303, 343, 346, 406–409.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Львів, 2004. С. 424–437.

Тема 10

ОДНОПАРТІЙНІ, ДВОПАРТІЙНІ ТА БАГАТОПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

1. Однопартійна система.

Однопартійна система – це такий тип політичної системи, в якій єдина політична партія володіє законодавчою владою. Опозиційні ж партії або заборонені, або системно не допускаються до влади.

Найчастіше таке визначення розглядається як диктатура, і багато, якщо не всі, диктатури представляють себе як однопартійні системи. Приклади диктатур, які не є однопартійними системами, включають в себе військові диктатури, які найчастіше намагаються оголосити поза законом взагалі всі політичні партії під час свого правління, абсолютні монархії, теократичні держави. Разом з цим, однопартійну систему не слід плутати з системою з домінуючою партією, в якій опозиція офіційно не заборонена, але за великим рахунком неефективна (не має можливості очолити уряд або не має можливості впливати на його дії). Країни з однопартійною системою, в яких правляча партія сповідує ту чи іншу форму марксизму-ленінізму, в англomовних джерелах називають комуністичними країнами.

Однопартійні держави часто формально заявляють про підтримку демократії (особливо це справедливо для комуністичних держав, які вставляють слово «народний» та / або «демократичний» у свої повні найменування, головним чином тому, що ідеологія марксизму-ленінізму заявляє про демократичному уряді), але без кількох партій такі вибори є здебільшого символічними. Незважаючи на те, що іноді інші політичні партії вирішуються урядом, вони зобов'язані підкорятися домінуючій партії і не можуть таким чином виступати в ролі опозиції. У більшості випадків, однопартійні системи виникають на ґрунті фашистських, комуністичних чи націоналістичних ідеологій, зокрема, при звільненні від колоніального управління. У подібній ситуації однопартійна система часто з'являється при деколонізації в результаті явного домінування якоїсь партії у звільненні або в боротьбі за незалежність.

Отже, висновуємо, що *однопартійна система* – партійна система, при якій існує лише одна політична партія, діяльність якої дозволена державою. Комуністичні держави Східної Європи, Єгипет, Танзанія і багато інших нових держав Третього Світу, а також праворадикальні диктатури – фашистська Німеччина 1930-х рр., Іспанія в період диктатури генерала Франко – все це приклади однопартійної системи. У цих системах партія злилася з державою, виходячи з цього держава забороняє діяльність інших партій, вважаючи їх непотрібними. Партія має сильний контроль над державним апаратом (як це

мало місце в комуністичних державах), чи створюється для того, щоб перебрати на себе функції державного апарату.

Зазвичай, партії в однопартійних системах концентрують свою діяльність на мобілізації мас, комунікації та контролі. Вони не можуть розглядатися як альтернативні джерела політичних ідей тому, що надзвичайно пов'язані з тими, хто керує державою. Однопартійні країни вважаються деспотичними та нетолерантними. У таких державах змінюється лише інтенсивність репресій та сила примусового контролю. Власне якраз на основі інтенсивності репресій та контролю вибудовує свою класифікацію однопартійних систем Сарторі. Вчений розрізняє: однопартійну тоталітарну систему, однопартійну авторитарну систему, однопартійну догматичну систему.

Загалом можна зазначити, що серед класичних різновидів однопартійних систем слід розрізняти два їх основні різновиди: 1) системи, в яких всі партії, крім правлячої, офіційно заборонені або їх існування є формальним, заснованим на визнанні провідної ролі партії-гегемона; 2) системи, в яких в умовах плюралістичної демократії, але за переважання непартійної політичної культури існує лише одна партія, а спроби сформувати інші партії ще не робились або зазнали поразки (але не через протидію їм з боку політичної влади).

Зазвичай принцип однопартійного правління закріплюється в конституційному порядку. У більшості держав цього типу основний закон безпосередньо вказує єдину легально існуючу партію. Порівняно рідко зустрічається формула однопартійності, яка не вказує конкретну партію й відсилає до рішення відповідного органу влади (наприклад у Сьєрра-Леоне таке рішення приймається 2/3 парламенту). Нарешті, у деяких країнах (Камерун, Кот-д'Івуар) конституція формально проголошує принцип свободи утворення й діяльності політичних партій, тоді як на практиці у цих країнах склались та функціонують однопартійні системи. Такий стан речей дав підстави Блонделю запропонувати свою класифікацію однопартійних систем. Він розрізняє: однопартійну систему конституційного (законного) правління, однопартійну систему з неконституційними репресіями проти опозиції, однопартійну систему природного характеру.

Зокрема М. Дюверже в рамках однопартійності розглядав її комуністичний та фашистський типи, а також турецький (авторитарний) варіант однопартійності (1923–1946 рр.). Перші однопартійні режими з'являються в 1920–1930-х рр. у СРСР, Італії, Німеччині. Наприкінці 1940-х рр. однопартійні системи були або комуністичними (13 з 23) або авторитарно-консервативними як Іспанія, Португалія, Тайвань (популістська система типу мексиканської становила виняток). Два десятиріччя пізніше кількість однопартійних популістських систем збільшилась, особливо у південній Африці. Найбільша група однопартійних систем виникла в рамках тих популістських режимів, які з'явилися у другій половині 1980-х рр. Наприкінці 1980-х рр. 2/5 країн світу

були однопартійними, та вже з середини 1990-х рр. ця пропорція дещо зменшилась.

Сьогодні однопартійна система продовжує існувати в Північній Кореї, на Кубі, Іраку, деяких країнах Африки. Загалом у світі спостерігається відчутна криза однопартійної політичної системи. Весь міжнародний досвід давно показав, що однопартійність протягом тривалого історичного проміжку часу ніде не забезпечила ні політичної стабільності, ні економічної ефективності. Ідея утвердження гуманної, демократичної влади з монополією якої-небудь партії чи революційної сили на політичні та духовні цінності не витримала перевірки часом.

Сьогодні однопартійна система вважається «родовою ознакою» недемократичних політичних режимів, передусім тоталітарних (комуністичних і фашистських). Разом з цим, однопартійна система, як зауважують партологи, має такі *переваги* над дво- і багатопартійними системами: 1) колосальні мобілізаційні можливості, які можуть рішуче впливати на ситуацію в складні, кризові періоди суспільного розвитку (війни, економічні кризи, природні катаклізми); 2) можливості через неї здійснювати жорстке, пряме і безпосереднє управління суспільством, що, у свою чергу, може бути ефективнішим під час національних, світових чи природних криз.

Недоліки однопартійної системи є такі: 1) недемократичність, підміна реальної політичної участі громадян у політиці їх «уявною» політичною мобілізацією; 2) знищення громадянського суспільства, а разом з ним і громадянської активності, самоорганізації громадян. Виникнення замість громадянського суспільства «громадських організацій», якими керують (або, які очолюють) представники правлячої партії, які контролюються державними і партійними органами; 3) жорсткість і нетерпимість до опозиції; 4) порушення прав і свобод людини; 5) однопартійна система стає особливо небезпечною для суспільства у випадку проголошення фальшивих цілей його розвитку, оскільки виключає можливість критики та зміни невправного курсу.

Сьогодні виокремлюють такі *типи однопартійної системи*:

1. Тоталітарна однопартійна система – тип однопартійності, при якому правляча партія фактично втрачає риси політичної організації й зливається з державою. Зрощення державного та партійного апарату є таким глибоким і органічним, що по завершенні цього процесу неможливо розмежувати, де починається партія й закінчується держава. Державні органи є за своїм духом «однопартійними», себто відверто політичними, а партійні – «державно-казенними і поліцейсько-бюрократичними». Класичними зразками однопартійного тоталітаризму є фашистський (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія) та комуністичний (СРСР) режими.

2. Авторитарна однопартійна система – тип однопартійної системи, яка не має достатньої влади та амбіцій, щоб підкорити своєму впливові все суспільство. Характеризується обмеженням політичної активності опозиції.

Певна кількість груп утримується від участі в політичному житті. Авторитарна однопартійність є системою державного контролю, але меншої ідеологічної сили та здатності до мобілізації. Крім того, контроль здійснюється за допомогою звичайних інструментів влади, наприклад права. Авторитарна система може відповідати певному видові політичної демократії. Зокрема турецька однопартійність (1923–1946) вважається класичним зразком цього типу партійних систем. Вона ніколи офіційно не визнавала політичної монополії. Для її лідерів ідеалом залишалась багатопартійна система, а монополія була лише результатом особливої політичної ситуації, що склалась у Туреччині. Дану систему, яка хоча й не була тоталітарною, не можна кваліфікувати і як демократичну. Вибори практично були плебісцитами одного кандидата, а основні політичні свободи залишалися дуже обмеженими. Для означення партійних систем з єдиною нетоталітарною партією в літературі зустрічаються такі визначення: «однопартійна догматична модель» (Сарторі), «природна однопартійність» (Блондель), «однопартійний плюралізм» (Ла Паломбара).

3. Догматична однопартійна система – тип однопартійної системи, основу якої складає догматична партія. Цей тип однопартійності ще іноді зустрічається у літературі під назвою «опікунської» чи «скеровуючої» демократії або «педагогічної» диктатури. Такий тип природної (на відміну від штучної) однопартійної системи був колись поширеним у країнах Латинської Америки, зустрічався в малих державах Карибського моря та Тихого океану.

4. Гегемоністська (моноцентрична) партійна система – тип партійної системи, який відрізняється наявністю декількох політичних об'єднань, панівним становищем однієї партії при відсутності політичної конкуренції, визнанням партіями-союзниками керівної ролі правлячої партії-гегемона, інтеграцією об'єднань-союзників у систему державної влади, яка здійснюється партією-гегемоном, організаційною автономією об'єднань союзників, політичним режимом, близьким до тоталітаризму.

Цей тип партійної системи інколи характеризують як «неполяризовану багатопартійну систему» або як «фасадну багатопартійність». Технічно, ситуація однопартійності контрастує з системами в деяких комуністичних державах, де формально існувала багатопартійність (т.зв. країни народної демократії). На практиці ж коаліційні угоди (згідно з якими існуючі в державі партії визнавали керівну роль правлячої партії) були нав'язані комуністами примусово, що давало їм можливість цілковитого контролю над політичною системою. Така партійна система отримала назву моноцентричної або гегемоністської. Автор цього терміну Є. Вятр застосовував його для характеристики партійної системи Польщі. Однак, як зауважує Ю. Шведа, в 1950–1980-ті рр. ця система була типовою для всіх соціалістичних країн Східної Європи. Так, наприклад, у Болгарії, окрім комуністичної партії легально брала участь у політичній організації ще одна партія, в Польщі – 2, в НДР та Чехословаччині – по 4 партії, в Китаї – 8. Така ж «багатопартійність» існувала і в СРВ та КНДР.

Модель гегемоністської партії посилює функцію політичної комунікації. Для партії-гегемона усі базові характеристики тотожні відповідним характеристикам єдиної тоталітарної партії. Опрацювання польського зразка чітко вказує на той факт, що система гегемоністської партії не може трактуватись як багатопартійна, вона є дворівневою системою, де одна партія скеровує свій вплив на другорядні політичні угруповання. І хоча формула гегемоністської партії може прийняти зовнішній вигляд конкурентної політики, реалізувати її по-суті вона не зможе. Партії-союзники є насправді лише партіями-сателітами. Якщо вони входять до складу уряду, то це не означає, що вони беруть участь і у поділі влади. Навіть коли партії-сателіти отримують адміністративні, парламентські та урядові посади, вони не стають справжніми учасниками політичного процесу, а їх статус є значно нижчим у порівнянні з представниками гегемоністської партії, що в свою чергу суттєво впливає на можливість демонстрації незалежної політики. Такий тип розподілу влади являє собою симульований плюралізм та симульований політичний ринок.

Заснована на примусі партійна система гегемоністського типу існує не лише у комуністичних чи прокомуністичних державах, таких, як Ефіопія чи Ангола, які цілком пристосували марксистську систему правління. Вона також існує в деяких африканських країнах (у Заїрі та Малаві). З крахом комуністичних режимів у країнах Східної Європи цей тип партійної системи фактично відійшов у минуле. Поняття тоталітарної гегемоністської партії є недопустимим, але допускається її авторитарний тип. У зв'язку з цим Дж. Сарторі виокремлює ідеологічну гегемоністську партію і догматичну гегемоністську партію. Так Польща вважалася прототипом ідеологічної гегемоністської партійної системи, а прототипом догматичного її типу – Мексика. У Мексиці існування другорядних партій допускалося лише доти, доки вони залишалися саме такими. У Португалії після перевороту 1974 р. була дозволена діяльність тільки однієї партії – Партії національної народної дії, але під час місячного передвиборного періоду незалежні кандидати могли представляти опозиційні сили та брати участь у виборчій кампанії. Після виборів опозиція розпускалась, тому що не отримувала належного партійного статусу. Але, з іншого боку, протягом цього часу кожні чотири роки змагання було досить ефективним та суттєво порушувало спокій режиму, що було неможливим у польському варіанті. Ця форма однопартійної системи доволі поширена і часто є прелюдією до «законної» заборони діяльності політичних партій, так як це мало місце у Кенії, Замбії та Зімбабве. Опозиція переслідується, партії примусово об'єднуються або розпускаються. Блондель називає цей різновид однопартійності «однопартійною системою з неконституційними репресіями проти опозиції».

5. Африканська (постколоніальна) однопартійність – один із типів однопартійності. Визначаючи фашизм та комунізм як приклади тоталітарної однопартійної системи, Дюверже відзначав, що багато неясності у це питання було внесено поширеним уявленням, що комунізм і фашизм – два єдино можливі

типи однопартійності. Таке уявлення не відповідає дійсності. Туреччина, Мексика та ряд держав Африки мали однопартійні системи, відмінні від попередніх типів. Вони отримали назву «популістських тоталітарних» партій. Значна кількість цих партійних систем знаходиться в південноафриканській Сахарі, що дає підстави окремо виділяти т.зв. африканський (постколоніальний) тип однопартійності.

Африканська (постколоніальна) однопартійність має засадничо інший характер ніж фашистська чи комуністична однопартійність. Вона не є тоталітарною. У африканських країнах з'являється вона лише після кількох років застосування партійної системи та партійної конкуренції. Є швидше вона виразником неможливості застосування конкуренції партій до умов та потреб нових суспільств. Ліквідація багатопартійності не завжди відбувається тут із застосуванням примусу та насильства. Має місце добровільне об'єднання партій із домінуючою партією. Ідея африканської однопартійності не пов'язана з певними політичними концепціями та доктринами. Підтримують її як представники правих, так і революційних рухів. І одні й інші вважають однопартійність необхідною, з точки зору потреб африканського суспільства, чисто прагматичною потребою. При цьому вони спираються на існуючі тут традиції – часто на племінні чи мусульманські, які проголошують ідеї національної згоди та єдності, колективізму, тотальної інтеграції окремих спільнот в рамках суспільства. Тут традиційно великою була влада вождя, яка спиралася на демократичну легітимацію його становища. Вождь був не просто керівником, а батьком та опікуном, захисником інтересів свого племені. У міру занепаду родо-племінних відносин їхнє місце займає партія. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації не залишалося місця для багатопартійності та конкуренції. Керівники партії займали місце традиційних вождів. Це було не важко зробити, оскільки фактично вони були засновниками своєї незалежної держави, опікунами, вождями, вчителями свого народу. Нічого дивного, що в Гані виникає своєрідний культ вождя, якого цінували як святого. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації про опозицію не могло бути й мови. До сказаного слід додати відсутність соціальної диференціації африканського суспільства, низький рівень освіти та політичної культури, існування різного роду дезінтеграційних чинників – племінних, релігійних, які потрібно було ліквідувати. Досвід існування багатопартійності, яка в даних умовах вела до внутрішнього протистояння і навіть початку громадянської війни, був тому підтвердженням.

Стосовно африканської однопартійності слід мати на увазі два важливі застереження. Перше – однопартійність дозволяє тут здійснювати широку мобілізацію мас, розвивати їх політичну активність. Друге – це відношення партії до держави.

Основою африканської однопартійності виступає її мобілізаційна функція, спрямована на мобілізацію населення на побудову незалежної держави, залучення його до суспільно-політичного життя. Під час національно-визвольної

боротьби було це робити значно простіше. Багато дослідників відзначають значне зменшення активності політичних партій в міру стабілізації суспільства, перетворення масових африканських партій в кадрові, нерегулярність їхньої діяльності. Традиційно високою залишається діяльність політичних партій в країнах т.зв. соціалістичної орієнтації, а також партій в державах з відносно високим соціальним та культурним рівнем розвитку (Марокко). У час проголошення незалежності політична партія змушена була взяти на себе функції неіснуючої держави. Незначна кількість місцевих кадрів, готових до процесу державного управління, приводить до персоналізації цього процесу, що об'єктивно веде до перетворення політичних партій в кадрові. У цій ситуації важко відрізнити партію від державних органів і чітко відповісти хто кого підпорядковував. Однак, зазвичай, в державах капіталістичної орієнтації домінує апарат державного управління, який має більшу незалежність і самостійність, ніж в державах т.зв. соціалістичної орієнтації, де часто важко провести різницю між державними та політичними органами. Рівень репресій в таких системах є менш жорстоким, ніж в однопартійних системах, однак він має місце. Дані системи є ближчими до лібералізму хоча і не застосовують його на практиці. Загалом слід зазначити, що застосування європейських критеріїв до пояснення однопартійності в Африці не є коректним і не може адекватно відобразити існуючу там ситуацію.

Однопартійна система – тип політичної системи, що характеризується монополічним правом однієї партії брати участь у державному будівництві. Однопартійність ідеологічно виправдовувалася тоталітарними режимами – комуністичним і нацистським. Правлячу партію називали носієм всіх політичних і моральних чеснот. Введення однопартійної системи було необхідним для уніфікації всього суспільного життя. Проголошення однопартійності стало першим кроком до тотального контролю над державою і суспільством і насадження їм своїх принципів та ідеалів. Існування інших партій не допускалось, оскільки вони могли б перешкоджати рухові суспільства «єдино правильним» шляхом.

2. Двопартійні системи.

Двопартійна система – такий тип партійної системи, при якому тільки дві політичні партії мають реальні шанси виграти вибори. Зазвичай це означає, що всі або майже всі виборні парламентські місця займаються депутатами двох партій, які отримують більшість голосів, а також те, що ці партії поперемінно формують уряд у парламентських демократіях або отримують президентський пост в президентських. Коаліційні уряди досить рідкісні у двопартійній системі, хоча кожна з двох партій сама по собі може бути і коаліцією.

Двопартійні системи найчастіше з'являються в ситуаціях, коли виборна система, яка використовується в голосуваннях, помітно зменшує можливості третьої і менших партій, наприклад, в ситуаціях, коли кількість голосів,

отриманих партією в цілому по країні, не прямо пропорційно кількості місць, які партія отримує в парламенті. Така ситуація, наприклад, буває при виборах в одномандатних округах. Двопартійна система поширена в англomовному світі, наприклад, у Великій Британії та США. Отже, двопартійна система – це тип конкурентної партійної системи, де реальна боротьба за владу відбувається лише між двома політичними партіями. Ця система отримала назву двопартійної, хоча насправді йдеться про більшу кількість партій, представлених в рамках цього типу. Однак, з їх загального числа лише дві є домінуючими, в тому сенсі, що лише одна з них здатна самотійно виграти вибори і сформувати уряд. Перемога на парламентських виборах такої партії забезпечує їй владу в державі на цілий час каденції. Інші партії є настільки малими, що або взагалі не мають свого парламентського представництва, або воно є настільки незначним, що не враховується і не заважає здійсненню влади правлячій партії.

У США, наприклад, крім двох партій-гігантів – Демократичної та Республіканської – існують й інші – такі, як лейбористська, соціалістична, прогресивна, фермерська тощо. Але між ними існує величезна диспропорція, яка й дозволяє нам розглядати систему США як типово двопартійну. У двопартійних системах дві основні партії, як правило, набирають більше 90% голосів виборців. Розклад сил між ними є більш-менш рівним. Різниця зовнішніх впливів є незначною, а вигрaш голосів – мінімальним. Наприклад, у випадку Великої Британії перевага однієї з партій на 2-5% може вирішити результати змагання. Це явище отримало в літературі назву *swing* (перевага). Перевага (*swing*) на 1% дає партії перевагу в 3% мандатів. Внутрішньополітична боротьба між обома партіями може складатися і в такий спосіб, що одна з політичних партій може утримувати владу протягом досить тривалого часу, здобуваючи кожного разу перемогу на виборах.

Так, наприклад, Демократична партія США вигравала на всіх президентських виборах з 1933 по 1952 р., а перед тим перемогу довгий час отримувала Республіканська партія (1869–1884, 1897–1912 рр.). В Англії Консервативна партія без перерви була при владі з 1951 до 1964 р. (у 1976–1979 рр. Лейбористська партія повинна була скористатися парламентською підтримкою лібералів). Подібне явище спостерігаємо в 1970-х рр. в Австрії (гегемонія соціал-демократичної партії).

Домінування такого типу жодною мірою не ґрунтується на структурних рисах суспільства (наприклад, існування сильних релігійних, професійних чи етнічних груп), воно є швидше кон'юктурним феноменом, пов'язаним з системою конкурентних зв'язків між партіями. Це породжує певні сумніви щодо обґрунтованості виділення деякими авторами додаткової групи партійних систем – двопартійної домінуючої системи.

Зокрема Сарторі для позначення такого типу змін вводить поняття переддомінуючої партії. Отримання більшості голосів виборців, яка дає можливість формувати парламентську більшість, є засадничою рисою

двопартійної політичної системи. У двопартійній системі дві партії змагаються між собою не лише на виборах, але й після їх завершення як правляча та опозиційна партії. Між партологами досі триває жвава дискусія про те, чи вважати двопартійну систему антиподом, чи варіантом багатопартійної системи. Аргументи є в обох сторін, бо двопартійна система багато чим відрізняється від багатопартійної, але, разом з тим, в багатьох моментах вони дуже схожі.

Описуючи історичну еволюцію двопартійності, Дюверже відзначає, що в XIX ст. вона виражалась головним чином у змаганні між двома буржуазними партіями — консерваторами та лібералами. На початку XX ст. цей тип дуалізму змінюється змаганням між буржуазними та соціалістичними партіями. А згодом — змаганням між буржуазними та комуністичними партіями.

Батьківщиною двопартійності вважається Велика Британія. Партії консерваторів (торі) та лібералів (вігі) там змінюються при владі з моменту створення конституційної монархії. У 1924 р. лібералів змінюють лейбористи. З Великої Британії ця система поширилась у держави Співдружності. Точно визначити кількість держав з двопартійною системою важко. Згідно з класифікацією Бенікса та Текстора, їх існує 11. Даль нараховує 8, а Сарторі до двопартійних держав відносить Велику Британію, США, Нову Зеландію, Австралію, Канаду, Австрію.

У XX ст. на європейському континенті на парламентському рівні двопартійна система існувала лише в Іспанії (до 1923 р.). Деякі дослідники вважають її явищем виключно англо-саксонським. Проте, така точка зору є не зовсім вірною, оскільки деякі англо-саксонські країни мають багатопартійну систему, тоді як двопартійна система існує в Туреччині і деяких латиноамериканських державах. Її еволюцію можна спостерігати і в деяких країнах Європи. Двопартійна система переживає сьогодні серйозні зміни. Ознаки майбутніх змін проявились ще в 1960-ті рр. і до початку 1990-х років привели до розмивання традиційних виборчих коаліцій, звуження масової бази, зменшилась і роль провідних партій як сил, що впливають на політичну свідомість і поведінку виборців. Значно зросло число виборців, які не ідентифікують себе з жодною партією. Помітним стало послаблення зв'язків між партіями та органами державного управління.

Разом з цим, *переваги* двопартійної системи над багатопартійною, на думку Дж. Джеймса, полягають у: 1) забезпечення стійкого уряду; 2) можливість об'єднання представників однієї політичної орієнтації у парламенті; 3) обмеження претензій на розширення народної волі; 4) забезпечення постійної кількості партій в органах влади (не більше двох) і підвищення ефективності роботи цих органів.

Інші теоретики партійних систем додають до цього списку такі *переваги*: 1) спрощення роботи парламенту, особливо процедури прийняття законів, оскільки достатньо виступів представників тільки двох фланків; 2) виключення надобіцянок, взагалі популізму, в партійній діяльності, що підвищує

відповідальність уряду за реалізацію проголошеної програми; 3) посилення конкурентної боротьби партій за владу, що позитивно впливає на діяльність обох політичних сил в інтересах виборців; 4) виключення подальшої поляризації і атомізації партійної системи, так як у ній не може утворюватися більше двох полюсів; 5) здатність пом'якшення ідеологічних конфліктів, оскільки кожна партія цієї системи включає ідеологічні принципи кількох ідеологій, що призводить до ідеологічної конвергенції усієї системи; 6) наближення усієї політичної системи до ідеалу відповідального правління, коли усі партійно-урядові програми виконуються в інтересах виборців; 7) стабільність центру партійної системи, в якому зосереджена практично уся партійна діяльність (Г. Даалдер); 8) забезпечення кращої керованості не тільки партійної і усієї політичної системи, але й суспільства в цілому (Ф. Епстайн).

Недоліки двопартійної системи, у порівнянні з багатопартійною, є такі: 1) незабезпеченість представництва усіх прошарків і соціальних груп населення, що штовхає до зменшення активності виборців, які не знайшли «своїх» політичної партії; 2) подібність виборчих платформ, що призводить до зменшення інтересу до виборів і участі в політиці загалом; 3) постійне генерування «третіх» партій, що призводить до нестабільності крайніх флангів партійної системи.

Сьогодні виокремлюють такі *типи двопартійної системи*:

1. Американська та британська двопартійність – історичні різновиди двопартійної системи, які відрізняються між собою як організаційною будовою, так і характером політичного режиму. Республіканська і Демократична партії США, Консервативна та Лейбористська партії Великої Британії мають більш як вікові традиції політичної боротьби, а виборче законодавство цих країн сприяє існуванню саме цієї системи.

Ідеологією трьох з чотирьох згаданих партій можна вважати неоконсерватизм, а ідеологією Лейбористської партії — тред-юніонізм. Для американських партій характерним є кадровий тип організаційної структури, тоді як для англійських – масовий. Британська та американська двопартійні системи відрізняються насамперед структурами своїх провідних партій. У Великій Британії партіям притаманний високий ступінь централізації, тобто є вони централізованими партіями. Фінанси та бюджет знаходяться під суворим контролем центральних органів. За ними зберігається право затверджувати кандидатів у депутати, яких висувають місцеві осередки. У США закриті збори партійних лідерів є незалежними одні від одних: голови виборчих дільниць і їх комітети пов'язані з комітетами округу, останні знаходяться під керівництвом лідерів та комітетів штату. За межами штату практично не існує ніяких організацій, влада державних лідерів і комітетів дуже обмежена. Це встановлює вражаючу різницю між партійними системами США та Великої Британії. У британських домініонах рівень централізації нижчий, але він не досягає рівня США. Соціальна база партій – надкласова, партії орієнтуються на всі суспільні

верстви, з певними регіональними особливостями в США (промислова північ та аграрний південь) та ідеологічними у Великій Британії.

При цьому слід пам'ятати, що американські партії були засновані не на ідеологічному чи соціальному ґрунті, що вони містять в собі різномірні доктринальні елементи. Оскільки в США не існувало могутнього робітничого руху, розвитку там не отримали європейські форми масових партій. Лише в першій чверті XIX ст., тобто майже півстоліття після проголошення незалежності, виникли партії – прототиби сучасних партій.

Вихідною базою їх формування стали низові організації в штатах і на місцях. Іншими словами, партійна система США будувалась знизу вверх. Сам політичний процес був достатньо персоналізований: партійні штаби та активісти обслуговували тих чи інших популярних політиків, які висувались на виборні посади. Це сприймалось як альтернатива безособовій ієрархії партійної машини. Виборець голосує не стільки за представника тієї чи іншої партії, — скільки за особистість.

Іншою особливістю американської партійної системи є відбір кандидатів шляхом попередніх виборів (праймеріз) в яких можуть брати участь всі прихильники тієї чи іншої партії. У цій процедурі яскраво проявилось намагання партій стати виразником інтересів і настроїв не стільки своїх членів, скільки широких верств виборців. Незважаючи на ці відмінності між американськими та британськими провідними партіями є і чимало подібного.

У двопартійній системі обидві партії є, звичайно, великими партіями, які мають широке коло членів та виборців. Веде це до об'єднання в рамках однієї партії громадян з дуже різноманітними поглядами. Чим більшою є політична партія, тим різномірнішим є склад її членів, що створює різні платформи, групи, тенденції і таким чином послаблює внутрішньопартійну структуру партії. Це спільні ознаки всіх двопартійних систем. Наявність цієї внутрішньої різномірності партії підвищує значення партійного керівництва, яке може балансувати. Це приводить до зменшення залежності керівництва партії від думки членів партії та симпатиків.

Різнорідність політичних поглядів всередині партії ставить членів партії перед вибором: або перейти у конкуруючу партію, або припинити свою політичну діяльність. У рамках існування в партії різних тенденцій та груп, платформ опанування партійного керівництва однією з крайніх груп приводить до зростання внутрішньопартійної напруги. Тому більші шанси мають центристи, які здатні гармонізувати крайнощі в рамках партії. У багатопартійній системі крайнощі інституалізуються, у двопартійній – гармонізуються. Тому двопартійні системи є крайньо непридатними для радикальних партій (комуністів, фашистів).

Двопартійність знімає вплив демагогії з політики, так як є джерелом певної політичної згоди. Вона за своєю природою відрізняється від багатопартійності, яка змушує кожну партію, що приходить до влади, правити спільно з іншими,

приписуючи їм свої власні помилки. При двопартійності (біпартизмі) змагаються дві подібні (гомогенні) партії. Звичайно кожна з них має свій погляд на владу і на суспільний розвиток, але вони сходяться в головному – всі вони сподіваються на одноосібне здійснення влади згідно з раз і назавжди встановленим порядком. Механізм конкуренції в межах двопартійної системи веде до консенсусу з мінімальною конфліктною ситуацією.

Ілюстрацією цього можуть бути США, де конфліктний потенціал суспільства значний, але це не позначається на рівні конфліктності партійної системи. Крім цього двопартійність передбачає цілу низку додаткових умов: культурну гомогенність, консенсус з фундаментальних цінностей і т. д. Двопартійна система створює особливий механізм державного керівництва.

У Великій Британії вона приводить до ліквідації механізмів парламентського правління. Немає мови про зверхність парламенту над кабінетом, чи про поділ влади на виконавчу та законодавчу. Факт, що прем'єр-міністром стає лідер партії, яка отримала парламентську більшість, зумовлює домінуюче становище уряду в політичній системі. Завдяки партійній дисципліні керують вони діяльністю партійної більшості в парламенті, яка зацікавлена в підтримці свого уряду і прем'єра. Уряд таким чином керує як виконавчою, так і законодавчою владою. У випадку серйозних розбіжностей між парламентською більшістю та урядом, останній можуть відправити у відставку, але це не порушує принципів керівництва партії, яка має парламентську більшість.

При двопартійній системі лише дві партії за своїм впливом є настільки сильними, що можуть отримати в парламенті більшість місць і сформувати однопартійний уряд. Одна з цих двох партій утримує у своїх руках владу і конкурує з іншою великою партією (але без підтримки чи допомоги третьої партії). Така парламентська більшість, в принципі, гарантує стабільність уряду і робить можливим найбільш повне представництво інтересів громадян з врахуванням чергування при владі. Зміна влади є визначальною рисою механізму двопартійності. При тому зміну слід розуміти як очікування, а не як державну реорганізацію. Зміна передбачає, що дистанція між партіями є незначною, і очікування надає можливість партії опозиції змінити правлячу партію. Іншими словами, поняття «зміни» переходить у поняття «конкуренції».

Іншою є ситуація в США. Тут партійна система узгоджується з конституційним устроєм. Президентська система, яка дистанціює президента від конгресу, функціонує завдяки американській партійній системі. Президент не має, звичайно, серйозної підтримки в конгресі, навіть якщо там більшість становлять члени його партії. Це є результатом слабої організації та дисципліни американських партій, що дає можливість здійснювати реальний розподіл влади між президентською та законодавчою гілками влади.

2. Формальна (штучна) двопартійність – тип двопартійних систем, існування яких засноване на примусі й забороні діяльності політичних партій. Так, наприклад, в Нігерії після одного з військових переворотів державою

офіційно було декларовано створення двох політичних партій і на період «стабілізації демократії» в країні заборонялась діяльність будь-яких інших партій.

У Бразилії (з 1964 по 1979), Уругваї (з 1973 по 1985) після військових переворотів законодавство дозволяло лише діяльність двох партій. При тому одна з них розглядалась як правляча, а друга – як опозиційна. У Колумбії в 1957 р. дві традиційні партії – Консервативна та Ліберальна – підписали угоду про паритетне правління. Ще одним специфічним прикладом формальної двопартійності була Болгарська Народна Республіка, в якій існували дві легальні партії – правляча комуністична партія та її «молодший партнер» Болгарський землеробський народний союз.

Характерною особливістю цих двопартійних систем є обмеження рівня політичної конкуренції та свободи. Такі партійні системи отримали назву «обмежених (штучних) партійних систем».

3. Метафізична (технічна) двопартійність – термін запропонований М. Дюверже для визначення характеру конкуренції в рамках двопартійної системи. Під технічною двопартійністю, вчений розумів такий тип конкуренції, при якому змагання між партіями обмежується другорядними цілями та засобами, що не приводить до зміни загальних засад існуючого режиму, а під метафізичною двопартійністю – таке змагання в рамках якого об'єктом партійних суперечок виступає сама природа режиму. Тільки перший тип двопартійності є життєздатним. Тому дуалізм неможливий в тому випадку, коли одна з двох партій має тоталітарну структуру.

4. Два-і-пів партійна система (модифікована двопартійність) – категорія запропонована Ж. Блонделем для визначення такого типу партійної системи, де існують дві великі партії і третя – мала. Остання значно слабша (як виборчо, так і парламентарно), але має значний вплив на функціонування партійної системи. Джерелом сили цієї партії є її центральне положення між двома великими партіями, що робить її потенційним партнером і для лівої, і для правої партії. Вона використовує при цьому ситуацію, коли жодна з двох великих партій не може здобути абсолютної більшості в парламенті.

Приклад цього типу партійних систем спостерігаємо в Німеччині: дві великі партії – ліва, соціал-демократична та права, ХДС/ХСС третя, мала партія – Партія Вільних демократів. Подібна система мала місце в Австрії, коли австрійська Партія свободи асоціювала з виразною ліберально-центристською політичною орієнтацією. Така тенденція останнім часом має місце в Новій Зеландії, Австрії, Австралії, Бельгії, Люксембургу, Ірландії, Канаді. Пропозиція Ж. Блонделя щодо виділення цього типу партійних систем в окремий тип не отримала підтримки більшості вчених.

3. Багатопартійна система.

Багатопартійна система – політична система, при якій може існувати безліч політичних партій, що теоретично володіють рівними шансами на отримання більшості місць у парламенті країни. Розподіл місць в уряді та / або парламенті проводиться відповідно до одного з двох основних принципів: 1) пропорційна система передбачає, що кількість місць, одержуваних партією в органах влади, прямо пропорційно кількості поданих за неї голосів виборців; 2) система виборів по одномандатних округах має на увазі, що місце в парламенті отримує кандидат, що виграв вибори в цьому окрузі; таким чином, кількість місць, одержуваних партією при виборах в одномандатних округах, не пропорційно кількості поданих за її членів голосів виборців. Така система тяжіє до утворення двопартійної системи. Отже, багатопартійна система включає більш ніж дві сильні партії, але жодна з них в парламенті не набирає такої кількості мандатів, яка б давала їй можливість правити самостійно. Це змушує партії шукати між собою компроміс, укласти коаліції з метою формування уряду.

Багатопартійна система вважається сьогодні найдемократичнішою. Порівняно з двопартійною системою, вона пропонує виборцям значно ширший вибір альтернатив. Партії мають можливість відрізнятись між собою. У двопартійній системі партія для успіху на виборах змушена звертатись до багатьох соціальних груп. У багатопартійній системі партії не знають цієї проблеми. Завдяки можливості участі в правлячій коаліції партії немає необхідності бути надто великою, щоб отримати доступ до влади. Це дає можливість політичним партіям більш точно орієнтуватися на інтереси певних соціальних груп (в т.ч. і радикальних). Наявність урядових коаліцій робить багатопартійне управління менш стабільним ніж воно є в двопартійній системі. У країні повинен бути досягнутий компроміс не менш як з двома партнерами по коаліції щодо засад використання влади.

У Швеції, Норвегії, Фінляндії, Німеччині та деяких інших країнах вже склалися стабільні партійні коаліції одного чи іншого типу, які змагаються за владу між собою. Але коли партійну коаліцію слід формувати зі значного числа політичних партій, то це нерідко є проблемою. Тривалість існування такої коаліції є також переважно незначною.

Яскравим прикладом тут є Італія, де з 1945 р. при владі побували 53 різноманітні коаліції. Наявність двох партій є швидше винятком, ніж правилом в країнах з представницькою демократією. У більшості сучасних країн склалася й існує якраз багатопартійна система. Визначаючи відмінність між двопартійною і багатопартійною системами, Бюро розуміє останню як систему, в якій більше ніж дві партії мають достатньо сильну організаційну структуру для того, щоб впливати на функціонування урядових інститутів.

Лінія поділу між двома типами систем є досить гнучкою і залежить від існуючих в країні ідеологій, традицій, виборчої системи, що за висловом М. Дюверже складає суть поняття «партійна реальність» і яку він порівнює з маятником. Згідно з типологією Дж. Сарторі, багатопартійні системи

відрізняються, головним чином, наступними трьома рисами: невеликі ідеологічні розбіжності між головними партіями; схильність до формування коаліції між різними партіями, навіть коли вони надають перевагу різним політичним програмам; важливість міжпартійної боротьби, її суттєве значення для провідних партій. На відміну від жорсткої двопартійності, багатопартійна (плюрипартійна, мультипартійна) система є більш гнучкою та різноманітною. Немає жодного принципового значення, скільки саме партій – три чи більше – функціонують в її рамках, оскільки з моменту появи третьої партії рідко коли одній з них вдається отримати і довго втримувати абсолютну більшість в парламенті.

Парадокс багатопартійної системи саме в тому і полягає, що при наявності значної кількості партій реальну участь у здійсненні влади бере значно менше їх число. Інші ж партії, хоча й беруть участь у політичному процесі, але значного впливу на реалізацію влади не мають. У кінцевому підсумку все зводиться до визначення місця політичних партій в системі влади. Деякі з них, т.зв. правлячі, навіть при наявності у них цілком прийнятної для значної частини електорату програми, не здатні управляти самостійно і беруть участь лише в коаліційних урядах. При багатопартійності існують також і так звані антисистемні партії, які надають перевагу своїй принциповій ролі в опозиції. Причому, якщо в умовах двопартійності вони маргіналізуються, то багатопартійність, навпаки, виправдовує їх існування. Правлячі партії націлені на розробку заходів, зумовлених національними потребами, а антисистемні партії головне своє завдання бачать у декларуванні вимог класу чи соціальних груп, з якими вони себе ідентифікують. Отже, при багатопартійності політичні партії є гетерогенними. Між тим, влада в руках кількох партій далеко не є ідеалом багатопартійності. Адже коли їх кількість переходить певну оптимальну величину, всяке демократичне волевиявлення населення неминуче приводить до подріблення голосів, необхідності повторних виборів, а головне – до неминучості коаліційних форм влади, які відзначаються як нестабільністю, так і недовговічністю. І якщо проаналізувати стабільні політичні системи, то ми помітимо, що влада там, при наявності значної кількості партій, в той чи інший період належить лише одній із них. Але від однопартійності така влада відрізняється двома принциповими моментами: 1) наявністю організованої опозиції правлячій партії; 2) партія не «зрослася» з державою.

Державна влада не монополізована, оскільки підзвітна законодавчій владі, яка по-суті є багатопартійною. Досвід політичної історії показує, що партіями-фаворитами найчастіше є центристські партії оскільки вони є перпоною на шляху до влади різного роду радикалам, а також проводять однотипну, послідовну політику. Інша, надзвичайно важлива сторона реальної багатопартійності – мобілізація населення на легітимацію існуючого політичного ладу. Як би не розходились між собою інтереси конкуруючих політичних партій, однак якщо вони готові вступити у боротьбу за створення

органів влади на основі загальних правил та існуючих норм, якщо народ, як суверенний носій влади, розглядає самі вибори як форму вираження своєї волі, то багатопартійність при цьому виступає як важливий засіб легітимації існуючих порядків. За ідеологією партії, що формують багатопартійну систему є надзвичайно різноманітними, але більшість з них сповідують соціал-демократію, неолібералізм і неоконсерватизм. Організаційна структура партій, зазвичай, масова та децентралізована, методи та засоби діяльності – у більшості партій – парламентські. Соціальна база партій досить різноманітна і здебільшого «надкласова».

Батьківщиною цього типу систем прийнято вважати зону Атлантичного океану, де вони розвиваються протягом кількох десятиліть. Однак сьогодні цей тип систем поширився далеко за її межі. У середині 1990-х років, 105 із 182 країн (52%) управлялись системою з більш ніж однією партією. Вони включали зону Атлантичного океану, 4/5 Латинської Америки, 2/3 Південно- та Східно-Азіатських країн і всього третину держав Середнього Сходу та Африки. Успіх даних систем є незначним серед держав Третього світу, у зоні Атлантичного океану, – навпаки а з 1980-х років з'являються вони й у Латинській Америці та Східній Європі.

1.1. Способи утворення багатопартійних систем.

Говорячи про багатопартійність, М. Дюверже зазначає: «Кожна національна організація зберігає свою власну, єдину і неповторну ознаку, через яку її неможливо віднести до якоїсь загальної схеми. Проте, можна дослідити деякі спільні ознаки, якщо брати до уваги способи виникнення багатопартійних систем». Французький соціолог виокремлює два способи утворення багатопартійних систем: 1) шляхом розколу і 2) шляхом часткового перекриття. Що ж стосується трипартійності, то М. Дюверже називає два випадки її утворення: трипартійність зразка 1900 р. і трипартійність австралійського зразка.

Лівизм (трипартійність зразка 1900 року). Характеризує один із способів утворення трипартійної системи. Звичайним є такий випадок, коли реформістські чи революційні партії стають консервативними, коли реформи чи революції, за які вони боролися, вже здійснені. Тоді їхні погляди змінюються з лівих на праві, залишаючи місце для виникнення нової партії лівої орієнтації, яка проходить таку ж еволюцію. Таким чином, через двадцять чи тридцять років ліві одного періоду стають правими наступного періоду. До цього постійного руху М. Дюверже застосовує термін «лівизм».

Трипартійність австралійського зразка. Термін запропонований для характеристики одного зі способів утворення трипартійної системи. Виникнення трипартійної системи в Австралії пов'язане з її соціальною структурою. Дуалізм «консерватори-лейбористи», який відповідає зразку «середній клас-робітничий клас», тут змінюється окремим політичним представництвом фермерів, яке здійснюється за допомогою селянської партії. Виникнення останньої є результатом спроби дати селянам засіб вираження, подібний до того, який

лейбористська партія дає робітничому класу. Селянські партії не набули широкого поширення. Однак певні традиції незалежної політики селянської партії залишилися і, зрозуміло, що вони відігравали певну роль у їх відтворенні за умов появи пропорційної виборчої системи. Подібно до лейбористських партій, які формувались на базі робітничих профспілок, селянські партії базувались на сільських кооперативах та профспілках. Найвагомішою їхня діяльність була у Болгарії.

У деяких державах поява селянських партій спричинила виникнення чотирипартійної системи. Вона виникла як результат долучення селянської партії до існуючої вже раніше консервативно-ліберально-соціалістичної трипартійності, властивої для Європи початку XX ст. Приблизно так складалася ситуація у скандинавських країнах, Швейцарії та Канаді, де в силу існування елементарної соціальної структури, яка спиралась на дуже обмежений промисловий розвиток, антагонізм «консерватори-ліберали» набув форми «місто – село». Нарешті, існує чітко визначена тенденція до трипартійності у «латинських народів» як результат глибокої індивідуалізації їх мешканців, їх смаку до особистої оригінальності і трохи анархічної сторони їх характеру. Прикладом тут можуть слугувати іспанські кортеси.

Багато партій існувало також у Німецькому Райху та Веймарській Німеччині, багатопартійність має місце також у Голландії та Італії. Крім цього можна спостерігати в багатьох країнах чітку тенденцію до багатопартійності серед правого крила політичних сил. Інколи ця багатопартійність правого крила є результатом лівизму - кілька сучасних груп правого крила є старими партіями лівого крила, які відійшли до правих під тиском нових партій і які так і не змогли повністю асимілюватися з партіями правого крила. Це також трапляється ще і як результат тенденції консервативних партій до поділу всередині самих партій і утворення кількох груп-суперників. Це пов'язане з глибоко індивідуальними рисами буржуазії, яка як найбільш розвинений соціальний клас є і найбільш диференційованою, що зумовлює існування різноманітних політичних позицій. Можна також виділити національну або етнічну багатопартійність, яка притаманна, країнам, поділеним на кілька традиційних або расових груп: тут расові антагонізми переважають над соціальними та політичними конфліктами.

1. 2. Класифікація багатопартійних систем.

Важко довести типовість багатопартійної системи: можна уявити незліченні її варіанти, починаючи з трипартійної системи і до нескінченності, і в межах кожного варіанту можливі різноманітні зразки та форми. Трипартійна система у Франції не має нічого спільного з бельгійською традиційною трипартійністю; скандинавська чотирипартійна система фундаментально відрізняється від швейцарської *чотирипартійної системи* (виникає як результат долучення селянської партії до існуючої вже раніше консервативно-ліберально-соціалістичної трипартійності, властивої для Європи початку XX ст.).

Вивчаючи багатопартійну систему, М. Дюверже виділяє її форми: трипартійність, чотирипартійність і власне багатопартійність – у відповідності до кількості партій-суперників. Причому, на його думку, «класифікація, яка складається з більш ніж чотирьох партій, вже неможлива». Крім того, М. Дюверже поділяє багатопартійність на «націоналістичну або етнічну» та «праву» чи «центристську».

Шарло поділяє багатопартійні системи на дві категорії: «інтегральна» багатопартійність (Бельгія, Люксембург, Канада), де політичне життя «атомізоване» та багатопартійність з однією домінуючою партією, яку не слід утотожнювати з однопартійною системою.

Американський політолог Епстейн виділяє багатопартійну систему з домінуючою партією, модифіковану однопартійну систему, «два плюс одна» партійну систему, крайню багатопартійну систему і стабільну багатопартійну систему. Якщо до багатопартійної системи з однією домінуючою партією він відносить Мексику, а модифіковану однопартійну систему бачить в США, то партійна система «два плюс одна» існує, на його думку, у Великій Британії, Канаді, Австрії. Крайня багатопартійна система діє у Франції. Бюрдо поділяє багатопартійність на «впорядковану та невпорядковану». До першого типу дослідник відносить, наприклад, Голландію та скандинавські країни, де існує згуртованість партій, консолідація виборців навколо них, стабільність урядів. Другий тип властивий, скажімо, Італії та Франції, де «партії створюють враження безладу в політичному житті, так як вони не пройняті почуттям відповідальності за функціонування політичної системи». Нарешті, існує поділ багатопартійних систем на «природні» та «штучні». До останніх відносять такі типи систем, де має місце штучне обмеження багатопартійності.

Пригадаємо, що найбільш повну характеристику багатопартійних систем з врахуванням їх функціональної сторони дав Дж. Сарторі. Запропонована ним типологія партійних систем на сьогодні вважається базовою.

4. Характеристика головних типів багатопартійних систем.

4.1. Система поляризованого плюралізму.

Один із типів багатопартійної системи. Характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, присутністю серед політичних партій антисистемних, двосторонньою (біполярною) опозицією, демократичним політичним режимом, формуванням уряду партіями центру. Типовими прикладами країн з поляризованою системою в різні роки були Франція та Італія. У першій країні роль партій центру виконували Французька соціалістична партія (ФСП) і Об'єднання в підтримку Республіки (ОПР), роль лівої деструктивної опозиції – Французька комуністична партія (ФКП), а правої – Національний фронт (НФ).

У другій державі роль партій центру виконувала Християнсько-демократична партія (ХДП), Соціалістична партія Італії (СПІ), Соціал-

демократична партія Італії (СДПІ) та деякі інші, малі партії, лівої деструктивної опозиції – Італійська комуністична партія (ІКП), правої – Італійський соціальний рух – Національні праві сили (ІСР-НПС).

У 1980-ті рр. процес формування багатопартійності торкнувся і країн Латинської Америки. Вона прийшла на зміну монопольній однопартійності чи забороні на діяльність політичних партій. Формування партійної системи в Перу та Болівії можна віднести до типу поляризованого плюралізму. У Перу цей процес відбувався більш стабільно, ніж у Болівії, поскільки там не існувало партії, яка претендувала на монополію влади за допомогою військових.

Сприятливою передумовою до утворення такої системи є пропорційна виборча система. Хоча поляризована багатопартійна система може сформуватись і при мажоритарній виборчій системі. Уряд при цьому формується як коаліція центристських сил, радикальноправі та радикальноліві партії залишаються осторонь. При поляризованій багатопартійній системі можуть утворюватись і уряди чиновників та меншості. Перший – коли партії не здатні протягом певного часу домовитись про формування уряду, другий – тоді, коли формування коаліційного уряду більшості не вдається, але деякі партії (чи одна партія) готові підтримати в цьому уряді партію меншості чи коаліційний уряд меншості, не входячи до його складу (у Швеції соціал-демократи, які не мали більшості підтримувались комуністами).

Ідеологічний спектр партій в умовах поляризованої системи охоплює всі можливі різновиди ідеологій, що і визначає особливу запеклість політичної боротьби. Роль деструктивної лівої опозиції виконують, як правило, прокомуністичні політичні сили, а правої – неофашистські. За організаційною структурою ці партії – масові, при цьому, якщо для партій центру характерна децентралізована схема взаємодії між керівними і місцевими органами, то для обох полюсів опозиції – жорстко централізована. Відповідно методи та засоби діяльності партій центру – парламентські, а партій опозиції – від парламентських до авангардистських, деструктивних. Соціальна база й електорат усіх цих партій відповідають їх ідеологічним засадам. При цьому типовою є орієнтація партій, особливо центристської коаліції, на усі суспільні верстви. Деякі дослідники вважають поляризовану систему особливо демократичною. Однак, давно з'ясовані і слабкі сторони цієї системи. Через те, що партій багато, важко сформувати життєздатний коаліційний уряд, часто виникають урядові кризи, які перетворюють політичну ситуацію в політично нестабільну.

Стабільність та ефективність функціонування системи поляризованого плюралізму прямо пропорційна поточній стабільності, міцності коаліції центристських сил. Дріб'язкові сварки партій при розподілі державної влади поряд з іншими негативними наслідками несуть за собою перенасичення народних мас такою системою і тугу за режимом твердої руки. Так було у всіх молодих національних державах, які утворились у Східній Європі після війни (за винятком Фінляндії та Чехословаччини). У європейських державах при

наявності поляризованої багатопартійної системи мають місце часті зміни уряду. Останнє особливо стосується Італії, де, на відміну від Франції, уряд формується у коаліційному складі. Тому система поляризованого плюралізму вважається менш стабільною ніж двопартійна система.

4.2. Багатопартійна система обмеженого (поміркоvanого) плюралізму.

Тип багатопартійної системи з такими рисами: наявність в суспільстві багатьох політичних партій, представництво в парламенті лише деяких з них, ще вужче їх представництво в уряді, відсутність антисистемної опозиції, доцентрова конкуренція, орієнтація всіх партій на прихід до влади в рамках коаліції, демократичний політичний режим.

Багатопартійна система поміркоvanого плюралізму – категорія, запропонована в типології партійних систем Сарторі для характеристики такого типу партійної системи, в рамках якої, як правило, існують два політичні поля (центри) конкуренції. Ідеологічна дистанція між партіями залишається відносно малою, що є результатом досягнення консенсусу стосовно легітимації політичної системи. У такій системі домінує доцентрова конкуренція, що означає, що головний напрям конкуренції розміщується на відтинку лівоцентризм-правоцентризм. У результаті ця система стає схильною до консенсусного стилю здійснення політики. Сучасну більшість партійних систем у Західній Європі зачисляють до цієї категорії партійних систем. Система обмеженого плюралізму займає проміжне місце між двопартійною системою та системою поляризованого плюралізму.

Цей тип систем охоплює країни з 3-5 конкуруючими партіями – це такі як ФРН, Бельгія, Ірландія (трипартійний поділ), Данія (чотирипартійний поділ), Швеція, Голландія, Норвегія (п'ятипартійний партійний поділ). Однак ці партійні поділи є достатньо гнучкими. Залежно від механізму формування уряду серед систем обмеженого плюралізму розрізняють однопартійне правління, двоблокове і мультипартійне правління. Система обмеженого плюралізму найдосконаліша, оскільки в ній відсутні антисистемні партії та двостороння опозиція, усі партії орієнтовані на участь в уряді, можлива їх участь в коаліційних кабінетах. Ідеологічне розходження між партіями не є значним, а тому має місце доцентрова конкуренція. Водночас стабільність та ефективність системи обмеженого плюралізму багато в чому залежать і від конкретних історичних умов, традицій коаліційного представництва.

Сьогодні серед численних європейських держав з такою системою хіба лише Швейцарія може вважатись зразком стабільності та ефективності партійної системи. У латиноамериканських країнах подібний тип партійної системи майже не зустрічається, так як він погано сумісний зі складною соціально-політичною ситуацією, із значною фрагментацією та поляризацією політичних сил. Щоправда, останнім часом в Болівії та Еквадорі спостерігаються ознаки переходу до цієї більш досконалої партійної системи.

4.3. Система домінуючої партії.

Категорія запропонована Ж. Блонделем для визначення такого типу партійної системи, де одна з партій є особливо сильною (виборчо та парламентарно), однак зазвичай вона не має абсолютної більшості в парламенті, а тому повинна старатися знайти підтримку інших політичних партій в процесі творення урядових коаліцій. Суть домінування, за Ж. Блонделем, веде до того, що дана партія хоч і не здобуває абсолютної більшості, однак володіє значно більшою силою в парламенті ніж інші партії – є вона необхідна для творення урядової коаліції більшості. Італійці до 1994 р. були класичним прикладом цього типу партійної системи. Християнська партія (з 1994 р. – Народна Партія) попри те, що лише раз після 1945 р. здобула абсолютну більшість в парламенті, брала участь у всіх правлячих кабінетах, вирішуючи їх політичний характер. Типовим прикладом тут можуть бути і партійні системи трьох скандинавських країн (Данії, Норвегії та Швеції). Починаючи з 1920-х років домінуючою політичною силою в цих державах були соціал-демократичні партії (в Швеції від 1917 р., в Данії від 1924 р., в Норвегії від 1927 р.).

4.4. Система без домінуючої партії.

Категорія запропонована Ж. Блонделем для визначення такого типу партійної системи, де жодна політична партія не володіє значною більшістю в парламенті, а результати виборів для кількох політичних угруповань є дуже близькими. У результаті жодна з партій є невід'ємною в процесі творення урядових коаліцій. Міжпартійні угоди є досить плинними, з'являється можливість формування кількох правлячих коаліцій. Прикладами системи цього типу є Фінляндія та Бельгія. Так, у Бельгії після виборів 1987 р. в парламенті було 11 партій, з них 6 фламандських і 5 валонських, а після виборів в 1991 р. – аж 13 (8 фламандських та 5 валонських). Жодна з парламентських партій не набрала більше 20 % голосів. У 1991 р. найбільша партія Бельгії – Християнська партія (фламандська) – здобула 16.7 % голосів виборців (на виборах 1987 р. – 19.5 %).

2.5. Багатопартійна система екстремально поляризована.

Тип багатопартійної системи, якій притаманні такі риси: значна кількість політичних партій, гострота ідеологічного розмежування між ними, присутністю серед них антисистемних партій, наявність двосторонньої (двополярної) опозиції, демократичний політичний режим, формування уряду партіями центру.

Багатопартійна система екстремально поляризована (поляризованого плюралізму) – категорія запропонована в класифікації Дж. Сарторі для характеристики такого типу партійної системи, яка визначається високим рівнем фрагментації. Ідеологічний простір системи залишається дуже «розтягнутим», а на обох полюсах існують відносно сильні антисистемні партії. У результаті

немає можливості застосування консенсусного механізму прийняття рішень, панівною є конфронтаційна система. Така система має три поля конкуренції. Домінує в ній відцентрова конкуренція, що є природнім результатом високого ступеня поляризації, факту зайняття центру просистемними угрупованнями та значної виборчої сили антисистемних угруповань. У цій системі має місце так зване явище двосторонньої опозиції. Загалом не можна навести сучасних прикладів даного типу партійних систем, є вона швидше категорією історичною (наприклад Веймарська Республіка, IV Республіка у Франції, італійська система до середини 1970-х років чи грецька система в перехідний період).

Типовими прикладами країн з поляризованою системою в різні роки були Франція та Італія. У 1980-ті рр. процес формування багатопартійності торкнувся і країн Латинської Америки, яка замінила існуючу тут монопольну однопартійну систему чи заборону на діяльність політичних партій. Формування партійної системи в Перу та Болівії можна віднести до партійних систем поляризованого плюралізму. У Перу цей процес відбувався більш стабільно, ніж у Болівії, оскільки там не існувало партії, яка претендувала на монополію влади за допомогою військових. Сприятливою передумовою утворення такої системи є пропорційна виборча система. Однак, поляризована багатопартійна система може сформуватись і при мажоритарній виборчій системі. Уряд при цьому звичайно формується як коаліція центристських сил, ультраправі та ультраліві партії залишаються осторонь. При поляризованій багатопартійній системі можуть утворюватись і уряди чиновників та меншості. Перший – в тому випадку, коли партії не здатні протягом певного часу домовитись про формування уряду. Другий – втоді, коли формування коаліційного уряду більшості не вдається, але деякі партії (чи одна партія) готові підтримати в цьому уряді партію меншості чи коаліційний уряд меншості, не входячи до його складу (в Швеції соціал-демократи, які не мали більшості, підтримувались комуністами, які не входили до складу уряду).

2.6. Впорядкована (невпорядкована) багатопартійність.

Термін, який застосовує Бюрдо при класифікації різних типів багатопартійних систем. До першого типу він відносить Голландію та скандинавські країни, де існує згуртованість партій, консолідація виборців навколо них, стабільність урядів. Другий тип властивий Італії та Франції, де «партії створюють враження безпорядку в політичному житті, так як вони не пройняті почуттям відповідальності за функціонування політичної системи». Інколи можна зустріти такі терміни, як обмежена і організована, анархічна і безладна багатопартійність. Вказують вони на факт існування двох, дещо відмінних зразків багатопартійності. Спроби пояснити ці відмінності відмінностями у методиці проведення виборів виявились марними.

2.7. Атомізована система.

Характеризується наявністю багатьох політичних партій або їх повною відсутністю, нечисленністю і незначною впливовістю, наявністю антисистемних угруповань, формуванням уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції, демократичним або автократичним політичним режимом. Атомізована система поділяється на системи крайнього плюралізму і авторитарної псевдопартійності.

Перший тип атомізованої системи загалом властивий всім державам колишнього СРСР і більшості країн Східної Європи. Багаторічна комуністична олігархія змінилася тут на широкий конгломерат порівняно невеликих політичних партій (1-10 тис. членів). Так, нещодавно кількість партій у Польщі становила – 132, в Грузії – 79. В умовах крайнього плюралізму формування урядів відбувається або на широкій коаліційній основі, як у країнах Східної Європи, або за позапартійними критеріями, як у державах колишнього СРСР. За ідеологічним спрямуванням політичний спектр партій цієї системи є надзвичайно широкий – від традиційних ідеологічних партій до екзотичних. Так само широко розрізняються ці партії за іншими базовими характеристиками.

Другий тип атомізованої системи – авторитарної псевдопартійності – притаманний насамперед деяким країнам Третього Світу (Уругвай, Парагвай, Гаїті). Тут існує багато партій, між якими точиться боротьба, але реальна влада і контроль над ситуацією в країні перебувають в руках військової або бюрократичної верхівки, що стоїть над партіями і традиційними інститутами парламентської чи президентської демократії. Атомізована система є найменш стабільною та ефективною серед інших партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як в бік однопартійної диктатури (Росія 1917 р.) так і в бік стабільних партійних систем.

Підсумовуючи, зазначимо таке. У сучасному суспільстві важко уявити політичне життя без існування політичних партій, оскільки саме партії змушують його рухатися, бути не сталим, а динамічним. Натепер у світі налічується понад 800 політичних партій, які об'єднують у своїх лавах близько сотні мільйонів членів та, мабуть, ще більше число прихильників. Партії – це своєрідна запорука прийняття вірних рішень, оскільки вони одночасно є вираженням інтересів суспільства та засобом їх реалізації. Однак, це можливо лише за умови, якщо політичні партії мають реальну вагу у суспільстві, можуть вільно конкурувати у боротьбі за державну владу. Таким чином, головною складовою політичних відносин є стосунки між партіями, які виявляються саме на терені відносин до державної влади. Механізмом міжпартійної взаємодії, а також партій з державою та іншими складовими частинами політичної системи є партійні системи. Вони надають стабільності цій системі і залежать за своїм

характером від історичних і політичних традицій країни, особливостей її економічного життя, гостроти соціальних конфліктів тощо.

Передусім, важливо розуміти поняття, ознаки і типологію партійної системи. Партійну систему потрібно розглядати як суспільний феномен. Варто зазначити, що відсутність загальноприйнятих критеріїв визначення даного поняття приводить дослідників до різноманітних підходів та оцінок, що неминуче призводить до виникнення теоретичних проблем формування партійної системи. Партійна система в сучасних умовах постає як закономірний і необхідний атрибут демократії. Дієва партійна система створює умови для адекватного відображення суспільних інтересів, забезпечення ефективного народовладдя. Однак у багатопартійній системі досить важко визначити належність партій до партійної системи. Підставами для включення партій до партійної системи є причетність партії до здійснення владних повноважень та відображення значних політичних інтересів суспільства. В умовах розгортання політичної модернізації суспільства і функціонування партійної системи, як одного з провідних суб'єктів цього процесу, суспільні відносини, поступово вдосконалюючись, набувають неантагоністичного, конкурентного характеру. Партійна система в кожному конкретно взятому суспільстві, є показником модернізованості суспільства, рівнів його політичної культури і політичної соціалізації, а також ефективності діяльності державно-владних структур.

Запитання до теми:

1. У чому полягає принципова відмінність однопартійної системи від системи з домінуючою партією?
2. Які основні типи однопартійних систем виділяють Дж. Сарторі та М. Дюверже, і за якими критеріями вони розмежовуються?
3. Які історичні та соціальні умови сприяли виникненню однопартійних систем у різних регіонах світу (Європа, Африка, Латинська Америка)?
4. Які переваги та недоліки однопартійної системи виділяють політологи, і чому вона вважається «родовою ознакою» недемократичних режимів?
5. Як співвідносяться поняття гегемоністської партійної системи та фасадної багатопартійності, і яку роль вони відігравали у політичній практиці соціалістичних країн Східної Європи?
6. Які головні відмінності між пропорційною виборчою системою та системою одномандатних округів, і як вони впливають на формування багатопартійності?
7. У чому полягають основні переваги й недоліки багатопартійної системи порівняно з двопартійною, зокрема в контексті стабільності уряду та представництва інтересів виборців?
8. Як М. Дюверже, Дж. Сарторі та інші політологи класифікують різновиди багатопартійних систем, і за якими критеріями відбувається ця типологізація?

9. Які соціальні, історичні та структурні чинники зумовили виникнення різних моделей трипартійності (лівизм, австралійський зразок) у політичних системах?

10. У чому полягає специфіка системи поляризованого плюралізму, які країни є її прикладами, і які особливості міжпартійної взаємодії вона передбачає?

Рекомендована література:

Вархов Г. В. Особливості партійної структури Європейського Парламенту. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2015. Вип. 13.

Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Київ, 1998.

Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз: Київ, 2009.

Монолатій І. Етнічні партії: поняття, різновиди, ідентичності (приклад пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини). *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Т. 52. Чернівці, 2025.

Мосора М. А. Політичне майбутнє Шотландії та Північної Ірландії. Два шляхи – один вибір? *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2019. № 4.

Обушний М. І. Партологія: навч. посібник. Київ, 2006. С. 358–390.

Основи демократії. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій. Київ, 2002.

Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів, 2005. С. 171–194.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. Шведа. Львів, 2004. С. 439–464, 464–493.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів, 2005. С. 21, 24–28, 66, 70, 149, 216, 331, 343, 346–349, 378, 414, 440, 461, 464, 468.

Political Parties and the transition to Democracy. <https://www.eods.eu/library/NDI.Political%20Parties%20and%20the%20Transition%20to%20Democracy.pdf>

A Handbook on working with Political Parties. <https://www.ec-undp-electoralassistance.org/wp-content/uploads/2018/08/undp-contents-publications-a-handbook-on-working-with-political-parties-English.pdf>

Duverger Maurice. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. Methuen, 1964.

Monolatii I. W Europie, obok Europy, dzięki Europie. Dylematy historii, polityki i bezpieczeństwa Ukrainy. Płock, 2020.

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ПОСІБНИКА «ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ»

Тема 1. Сучасні підходи до визначення поняття «партія». Методологія, методика та дослідницькі моделі вивчення політичних партій.....	3
Тема 2. Етапи історичного розвитку партій. Партії як аристократичні угруповання та політичні клуби.....	18
Тема 3. Виникнення та діяльність масових політичних партій.....	32
Тема 4. Трактування політичних партій в англо-американській та романо-германській політичній традиції.....	44
Тема 5. Партії в теоріях демократії ХІХ ст. Ідейно-теоретичні витоки класичної теорії політичних партій.....	61
Тема 6. Класична теорія політичних партій. «Залізний закон олігархії».....	72
Тема 7. Формування сучасної теорії політичних партій.....	85
Тема 8. Формування сучасної теорії партійних систем.....	97
Тема 9. Типологія партійних систем.....	112
Тема 10. Однопартійні, двопартійні та багатопартійні системи.....	125

Монолатій І., Мосора М. *Політичні партії і партійні системи*: Навчально-методичний посібник для здобувачів освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Політологія», спеціальність С2 Політологія, галузь знань С «Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини». Івано-Франківськ: Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2025. 150 с.